

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

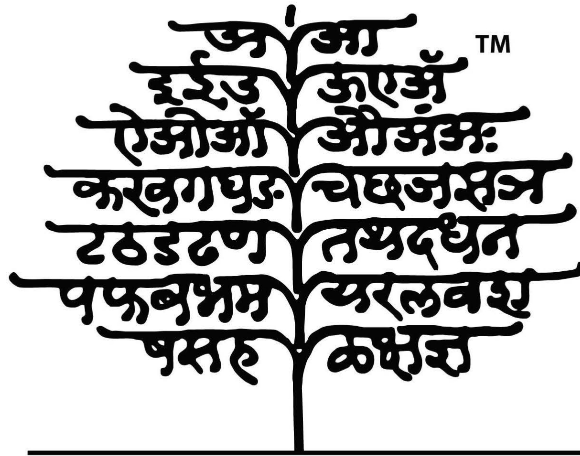
१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुररस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

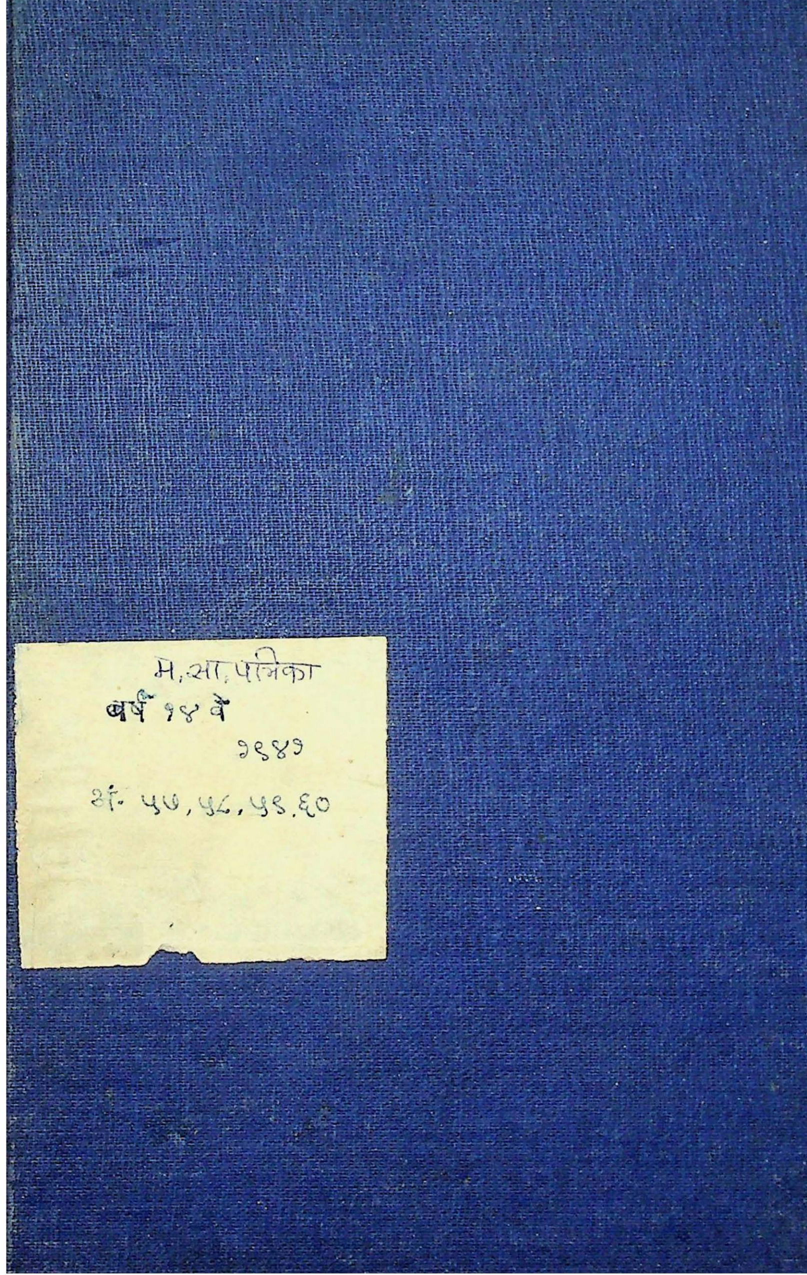
सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

[illegible]

२०५४

१-२-३-४.

वर्षे १५-वे. १९८१

अं. ५७, ५८, ५९, ६०.

वर्ष १४ वे -	अंक	१ला	जानेवारी	१९८१
"	"	२रा	एप्रिल	१९८१
"	"	३रा	जुलै	१९८१
"	"	४था	ऑक्टोबर	१९८१

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र - साहित्य - परिषद्

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

५७

संपादक — के. नारायण काळे
बी.अे., अेल्‌अेल्‌.बी.

पौष १८६२

वर्ष १४ वें] जानेवारी १९४१ [अंक १ ला

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र साहित्य संमेलन
रौप्यमहोत्सव (२५ वें) अधिवेशन, सोलापूर

महाराष्ट्र साहित्य संमेलन जसजसें जवळ येत चाललें आहे तसतशी तद्विषयक चळवळीस स्वागत-समितीतर्फे जोरांत सुरुवात झाली आहे. कार्यकारी मंडळाच्या सभा दर आठवड्यास नियमितपणें होऊन निरनिराळ्या समित्या नेमल्या गेल्या आहेत.

संमेलनाच्या तारखा १२, १३, १४ अेप्रिल १९४१ ह्या निश्चित करण्यांत आल्या आहेत. कारण ओीस्टरची सुट्टी ता. ११ ते १४ पर्यंत आहे. सुट्टीचा पहिला दिवस ता. ११ हा गुड् फ्रायडेच्या सुट्टीचा असल्यामुळे प्रतिनिधींच्या प्रवासास अुपयोगी पडावा म्हणून मोकळा ठेविला आहे.

ह्या सुट्टीमध्ये सवलतीचीं रेल्वे तिकिटें व झोन तिकिटें ह्यांचा फायदा प्रतिनिधींस व प्रेक्षकांस घेतां येअील.

या सुमारास सोलापुरास थोडा अुन्हाळा असतो ही गोष्ट खरी असली तरी पाहुणे-मंडळीस अुन्हाळ्याचा त्रास होअूं नये यासाठी स्वागतमंडळाकडून शक्य ते प्रयत्न केले जात आहेत.

स्थानिक नाटक-लेखकांकडून नाटक बसविण्याचें काम चालू आहे.

काव्यगायनाचा कार्यक्रम रौप्यमहोत्सवानिमित्त अपूर्व तऱ्हेने व वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने करावयाचा आहे.

परगांवच्या साहित्यप्रेमी लोकांनी स्वागत-समितीकडे सभासद, प्रतिनिधि व प्रेक्षक म्हणून आतापासून नांवें नोंदविण्यास सुरुवात करावी.

महाराष्ट्रांतील सर्व प्रमुख ठिकाणीं संमेलनाचीं प्रचारकेंद्रें अुघडण्यांस आलीं असून प्रचार करण्याचें काम चालू आहे.

सर्व महाराष्ट्र व बृहन्महाराष्ट्र यांतील सर्व साहित्यप्रेमी लोकांनी सोलापूर येथे भरणाऱ्या संमेलनाच्या रौप्यमहोत्सवाचा सोहळा पाहण्यास अवश्य अुपस्थित होअून संमेलन यशस्वी करावें अशी आमची आग्रहाची विनंती आहे.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेकडून म. सा. संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीसाठी ५ नांवें प्रसिद्ध व्हावयाचीं आहेत. तीं आमच्या हातीं येतांच अध्यक्षाच्या निवडणुकीचें काम स्वागतमंडळ हातीं घेअील.

द. ब. मुद्गल
चिटणीस, महाराष्ट्र सा. संमेलन, सोलापूर.

संलग्न संस्था वृत्त
महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळ, अुज्जयिनी
नववा वार्षिकोत्सव (चिटणी. कडून)

महाराष्ट्र वाङ्मय-मंडळ, अुज्जयिनी, या संस्थेचा नववा वार्षिकोत्सव २३ व २४ नो. रोजीं साजरा करण्यांत आला. अध्यक्षस्थानीं नागपूरचे विद्वान साहित्यिक व सुप्रसिद्ध कादंबरीकार श्री. पु. य. देशपांडे यांची योजना करण्यांत आली होती. शनिवार ता. २३ रोजीं रात्रीं ८ वाजतां माधव कॉलेजच्या भव्य दिवाणखान्यांत अुत्सवास सुरुवात झाली. मुलींनी अीशस्तवन व स्वागत पद्य

[कव्हर पान ३ वर पहा.

वर्गणीविषयक माहिती

म. सा. पत्रिकेची वार्षिक वर्गणी—रु. ४॥ (ट. ख. सह)
परिषदेचे सभासद व संलग्नसंस्था— वा. व. रु. ३ (म. सा. पत्रिका विनामूल्य पाठविली जाते)
पत्रव्यवहाराचा पत्ता—महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, टिळक रस्ता, पुणे २.

सभासदांस विनंती

परिषदेचें नवीन वर्ष सुरू झालें. नियमाप्रमाणे सभासदांनी आपली वर्गणी वर्षारंभींच भरावयाची असते. सभासदांस सोयीचें पडावें म्हणून या अंकाबरोबर त्यांजकडून यावयाच्या वर्गणीचा आंकडा त्यांस स्वतंत्र विनंतीपत्रकाच्याद्वारें कळविला आहे. त्याप्रमाणे सभासदांनी आपली वर्गणी अवश्य पाठवावी अशी त्यांस विनंती आहे. मार्चअखेरपर्यंत वर्गणी न आल्यास अेप्रिलचा अंक सभासदांकडे व्ही. पी. ने पाठविला जाअील अिकडे सभासदांनी कृपेने लक्ष्य असू द्यावें.

चिटणीस
म. सा. परिषद्.

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

वर्ष १४ वें] अनुक्रमणिका [अंक १ ला

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

वनभोजन*

शिल्गावुन ही शेकोटी
शुष्क काटक्या जमवून
ओढ्याच्या रानांतून
घेर धरूनी ज्याभोतीं
कांही हृदयें हरखून
हसलीं रमलीं मिसळून
स्थळ हें जागा ही तीच
जिथे परतलों हा मीच !

थंडीने गळुनी पानें
उघडीं झालीं हीं रानें,
आता भरुनी ये ऊर
भासुनिया हें कांतार !

गेलीं वाळुन हीं गवतें,
वारें भवती भणभणतें,
दावी परि ही वनस्थली
जळकी जागा वाटोळी.

काड्यांचीं जळकीं टोंकें
अजून भवती मी देखें;
स्मारक एकच अखेरचें
आले गेले जे त्यांचें,
तोच खळखळे हा ओढा
जागा सोडुनिया थोडा;
जिथे येउनी नियमांनी
फराळ केले चौघांनी.

—परंतु त्यांच्यांतिल दोघे
झाले परस्थ वैतागें,
तिसरा— निरोप घेऊन
गेला तो जगतांतून !

— ना. मा. सन्त

---

* कल्पना हार्डीच्या कवितेवरून.

काव्य आणि सौंदर्यमीमांसा*

(ले०— श्री. बा. सी. मर्ढेकर)

सौंदर्याच्या मीमांसेमध्ये अुत्पन्न होणाऱ्या विविध प्रश्नांवर विचार करून त्यांसंबंधी अधिक खुलासा करून घेण्याच्या अुद्देशाने कलेचे चिकित्सक आणि सौंदर्याचे मीमांसक यांच्या लेखनाकडे दृष्टि वळविली असतां असें आढळून आल्यावांचून राहणार नाही की, त्यांनी काव्याला अितर ललितकलांच्या पंक्तीला आणून बसवल्यामुळे सौंदर्यमीमांसेच्या प्रांतांत मोठ्याच गोंधळाची आयात झाली आहे. काव्य ही अेक ललितकलाच आहे, अशी कल्पना कां केली गेली, आणि नंतर त्या कल्पनेला अनुसरून सौंदर्यविषयक प्रश्नांचें विश्लेषण व चिकित्सा करतांना किंवा त्यासंबंधी दाखले देतांना, काव्याला सर्व कलांचें प्रतिनिधित्व बहाल करण्याचा मोह कसा अुत्पन्न होत गेला, या दोहोंचीं कारणें हुडकून काढणें हें फारसें कठिण काम नाही.

अर्थवाहन हें शब्दांचें कार्य आहे, आणि भावात्मक अर्थ (emotional meaning) वाहणारे शब्द हें काव्याच्या व्यवहारांतलें चलन आहे. भावात्मक अर्थाचें आपुलकीने, आत्मीयतेने आकलन करतां येणें ही जीवनांतील आवश्यक बाब होय. अशा प्रकारचें शीघ्र आकलन आणि तदनुरूप प्रतिक्रिया यांच्या अभावीं जीवमात्राला अनिरुद्ध जीवनकलहांत टिकाव धरणें किंवा स्वजातीची संतानपरंपरा स्थापणें अशक्य होईल. म्हणून या जीवशास्त्रीय प्रक्रियेला साहायक होणारें काव्यासंबंधीचें आकर्षण अगदी सहज आणि स्वाभाविक असून, मनुष्यमात्राची त्यासंबंधींची आस्था आणि आवड ह्याहि यामुळे सर्वव्यापी आणि चिरंतन आहेत. कलेचे आणि सौंदर्याचे मीमांसक हेहि ह्या आस्थेमध्ये अितरांचे समभागी असल्यामुळे आणि अितर बहुसंख्य मानवांप्रमाणे तेहि काव्याच्या आकर्षणाने विचलित होत असल्यामुळे, सौंदर्यविषयक प्रश्नांचा अूहापोह करतांना दृष्टान्त देण्याची वेळ आली की, ते आपल्या मानव्यप्रधान (humanistic) प्राकृतिक वृत्तीच्या कलाला अनुसरून काव्याकडे धाव घेत असलेले दिसतात. दुसरें असें की, कोणतीहि चर्चा, अर्थात् सौंदर्याची सुद्धा, म्हटली म्हणजे ती शब्दांतच केली जाणार; तेव्हा ज्यांना हीं शब्दरूपी भावेचीं प्रतीकें आपल्या जोरदार आवाजाच्या बळावर पुनःपुनरुक्तीच्या अुपयोगाने किंवा अुच्चाराच्या मोहक लकबींनी, लीलेने खेळवतां वळवतां येतात, ते सहजच लोकांचीं मनें आपल्या मतांनी भारून टाकून त्यांच्या ठिकाणीं अेक प्रकारची मानसिक मोहनिद्रा अुत्पन्न करूं शकतात. आणि तशा अवस्थेंत ते लोकहि त्यांचीं तीं मतें विनतक्रार मान्य करूं लागतात.

या मोहमयी सौंदर्यमीमांसेचे प्रमुख प्रवर्तक अर्थात् कविच असतात. आणि काव्य ही देखील चित्र-शिल्प-संगीत-नृत्य अित्यादि कलांसारखीच अेक कला असावी, अशी सामान्यपणें जी अेक मोहक कल्पना प्रचलित आहे, तिला अेक तर सौंदर्यविषयक कल्पनेची विशद मांडणी

*"ARTS AND MAN" मधील Poetry and Aesthetic theory या दुसऱ्या प्रकरणाचा श्री. रा. भि. जोशी, एम्. ए. कृत अनुवाद.

करून किंवा दुसऱ्या रीतीने म्हणजे ज्या वाङ्मयेतर कलाकृति आपण पाहिल्या त्यांचा आपल्यावर काय परिणाम आणि प्रतिक्रिया झाल्या याची नोंद करून, ते पुष्टि देतात. स्वाभाविकच त्यांच्या या पुष्टीमुळे वास्तविक पाहतां जी केवळ अेक उथळ स्वरूपाची लौकिक मोहक कल्पना, तिला अधिकृत अशा निश्चित मताची योग्यता प्राप्त झाल्यासारखी आपाततः वाटूं लागते; पण कवींच्या त्या कल्पनेला पुष्टि देणाऱ्या ज्या दोन रीती, त्यांमध्ये व्यक्त होणारा जो त्यांचा अनुभव, तो अर्थात्‌च काव्यात्मक असतो, भावात्मक असतो, सौंदर्यभावेतर (non-aesthetic) असतो; हें विसरून चालणार नाही.

परंतु कवितेसंबंधाचा मानवसहज फाजील पक्षाभिनिवेश आणि ललितकलांचा अेक सोपानक्रम असूं शकतो हें मान्य करण्याअैवजी काव्यालाच ललितकलेचा अेक प्रातिनिधिक नमुना म्हणून मानण्याकडे झुकणारा स्वाभाविक कल, यांना बेनिडिटो क्रोचेच्या Intuitional सौंदर्यमीमांसेमुळे अेक मोठा बळकट तात्त्विक पाठिंबा मिळाल्यासारखें झालें आहे. Encyclopaedia Britanica च्या अगदी अलीकडल्या आवृत्तींत क्रोचेने लिहिलेल्या सौंदर्यमीमांसेसंबंधीच्या लेखाचा आरंभ अेका कवितेच्या– व्हर्जिलच्या– परीक्षणाने झाला असून, त्या लेखाच्या दुसऱ्याच छेदकाचें पहिलें वाक्य, "वर कवितेसंबंधी जें म्हटलें तेंच चित्रकला, शिल्पकला, वास्तुकला, संगीत अित्यादि अितरहि सर्व कलांना लागू आहे." असें आहे. या दोन्ही गोष्टी क्रोचेच्या प्रणालींतील सौंदर्यमीमांसकांनी प्रतिपादिलेल्या सौंदर्यमीमांसाविषयक टीकापद्धतीचें स्वरूप कसें आहे याच्या अुत्कृष्ट निदर्शक आहेत.

कलांचे कप्पे पाडून, त्यांचा परस्परांशीं संपर्क न येअूं देतां टीका करण्याची जी पद्धत त्याच्यापूर्वी रूढ होती तिला प्रतिक्रिया म्हणून क्रोचेला ही अमूर्त सौंदर्याची– भिन्नाभिन्न स्वतंत्र ललितकलांच्या सीमा ओलांडणारी– कल्पना अुभी करणें कदाचित् आवश्यक झालें असेल आणि तें प्रसंगाला अुचितहि असेल; पण या कल्पनेची व्याप्ति किंवा स्वरूप काय आहे, याचा तर्कांच्या कटोर कसोटीवर निर्णय केला नाही, तर सौंदर्यविषयक प्रश्नांच्या अूहापोहाचें साधन म्हणून तिचें महत्त्व संशयास्पदच राहील. वास्तविकपणें ज्या कामीं ही कल्पना वापरणें प्रयोजकपणाचें होअील त्याव्यतिरिक्त दुसऱ्याच कामीं ती लागू केली, तर सौंदर्यक्षेत्रांत भलतांच गोंधळ आणि अनवस्थाप्रसंग निर्माण होअील. कारण मग यावरून साहजिकच असें निर्विवाद अनुमान निघाल्यासारखें होअील कीं, सौंदर्याच्या मीमांसेसाठी किंवा सौंदर्यविषयक प्रश्नांचें साकल्याने विशदीकरण करण्यासाठी कोणतीहि अेक कला घेतली, तरी ती दुसऱ्या कोणत्याहि कलेअितकीच समर्पक होय; म्हणजे काव्य हें चित्रकलेपेक्षा कांही अुणें आहे असें नाही किंवा संगीत या दोहोंपेक्षा सरस आहे असेंहि नाही ! विविध ललितकलांच्या ठिकाणीं कोणताच सामान्य धर्म नाही, असा अर्थात् माझा मुळीच अभिप्राय नाही. मला जें कांही म्हणावयाचें आहे तें हें कीं, अेखाद्या विशिष्ट अुद्देशाने आणि विशिष्ट अतिभौतिक (metaphysical) किंवा अितर आत्मपर (subjective) पूर्वग्रहांच्या आधारावर काढलेली सौंदर्याची अेकरूप कल्पना, ही सौंदर्यशास्त्राच्या सबंध क्षेत्रावर प्रामाण्याने लागू करतां येअील, किंवा त्या कल्पनेला अेखाद्या परमोच्च तत्त्वाच्या पदवीला चढवून तिजपासून काढलेलें अनुमान बिनबोभाट मान्य करता येअील, असें मानणें चुकीचें आहे व यामुळे क्रोचेच्या सौंदर्यमीमांसेची पद्धती सदोष आहे.

मानवी जीवन सर्वांत अधिक मूल्यवान मानण्याची आणि मानवी जीवनाचा प्रवाह संथ आणि निर्विघ्न करून त्याचा विस्तार वाढवण्याला कारण होणाऱ्या मनोभावनांना

सर्वात अधिक महत्त्व देण्याची प्रवृत्ति, तिला कविवचनांचा मिळालेला पाठिंबा, तत्त्वज्ञानाने तिचें केलेलें समर्थन आणि सर्व कलांमध्ये काव्याला देण्यांत आलेलें प्रमुख स्थान, यांमुळे सौंदर्यविषयक सिद्धान्तांवर विपरीत परिणाम झाले आहेत. काव्याच्या आणि आपल्या व्यवहाराचें चलन अेकच, म्हणजे शब्द हेंच, असल्यामुळे प्रत्येकालाच काव्य समजतें; निदान आपल्याला समजतें अशी तो आपली समजूत तरी करून घेत असतो. त्याच्या दृष्टीने कवीच्या आणि आपल्या अनुभवांत जो कांही फरक असेल तो फक्त त्यांच्या व्यक्तिगत स्वरूपापुरता, अधिक सबल किंवा निर्बल अशा परिमाणरूप प्रकारचा, मूलतःच भिन्न अशा रीतीचा नव्हे; तसेंच काव्य आणि इतर कला आणि कवीचा अनुभव आपल्या अनुभवापेक्षा मूलतः निराळा नसून तो केवळ अधिक संघटित आणि कमी निर्बल असा असतो असेंहि तो समजतो. याशिवाय यांच्यामध्ये त्याला आणखी अेक अगदी अुघड अुघड दिसणारें साम्य आढळून येतें. तें म्हणजे काव्य काय किंवा अितर कला काय, अेका ठराविक मर्यादित अर्थाने दोन्ही अुपयोगनिरपेक्षच होत, हें होय. यामुळे त्याला सर्व प्रकारच्या कलात्मक निर्मिति आणि सौंदर्यात्मक प्रक्रिया यांचा वाङ्मयनिर्मीतीच्या पदक्रमाच्या परिभाषेत अनुवाद करण्याचा मोह होणें स्वाभाविक आणि अपरिहार्य होतें. अशा प्रकारचा अनुवाद सर्वांना संमत होईल अशा सफाईनें सहज करून दाखवतां येण्यासारखा असतो, व त्यापासून तो करून दाखविणाऱ्याला अेक प्रकारचा आभासात्मक, आयासरहित, सवंग आनंदहि मिळालासा वाटतो; आणि त्यामुळे तो अेके काळचा मोह पुढे नेहमीची संवय होअून बसते.

काव्य ही अेक ललितकला आहे हें मी अमान्य करीत नाहीं. माझें म्हणणें अेवढेंच की, त्याची जात अितर ललितकलांपेक्षा निराळी आहे. काव्यापासून जो आनंद मिळतो तो दोन प्रकारचा असतो: अेक निव्वळ सौंदर्यमूलक (aesthetic) आणि दुसरा काव्यात्म (poetic) किंवा भावनात्मक (emotional). या दुसऱ्या प्रकारच्या आनंदामध्ये ज्या भावनांचा समावेश होतो त्यांचें पृथक्करण करून पाहतां त्या कमीजास्त प्रमाणांत साधनरूप असल्याचें आढळून येतें. म्हणजे त्यांचें महत्त्व तन्निष्ठ नसून तदितर हेतु-निष्ठ असतें. तेव्हा ज्या अर्थाने काव्य हें ललितकला या संज्ञेला पात्र आहे– म्हणजे ज्या मर्यादेपर्यंत तें शुद्ध सौंदर्यमूलक आनंद देअू शकतें– त्या अर्थाने आणि त्या मर्यादेपर्यंतच काव्यनिर्मिति व काव्यप्रक्रिया या अितर ललितकलांची निर्मिति आणि प्रक्रिया यांच्या स्वरूपाच्या असू शकतात; आणि या अर्थाने अितर ललितकलाकृतींची निर्मिति आणि प्रक्रिया यांचा अनुवाद काव्यनिर्मिति आणि प्रक्रिया यांच्या पदक्रमांत करण्यांत कांही स्वाभाविक हास्यास्पदता किंवा अनौचित्य नाही. परंतु असा अनुवाद करण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी वाङ्मयात्मक प्रक्रिया आणि निर्मिति यांचें आमूलाग्र कठोर विश्लेषण करून त्यांच्या विविध अंगोपांगांच्या स्वरूपाचें यथायोग्य आकलन करून घेणें अत्यावश्यक आहे.

यासाठी यानंतरची पायरी म्हणजे हा पारिभाषिक पदक्रम अितर तत्सम सौंदर्यनिर्मिति आणि प्रक्रिया यांमधील कोणत्या पदांशीं तंतोतंत जुळतो हें पाहणें ही आहे; कारण चूक कदाचित् पहिल्याच पदामध्ये किंवा दुसऱ्याहि पदामध्ये घडून येअील. कदाचित् आपलें मूळ विश्लेषणच चुकीचें असेल; किंवा अेका प्रक्रियेचा पदक्रम दुसऱ्या प्रक्रियेच्या पदक्रमाशीं ताडून पाहतांना अेखादें पाअूल मागेपुढे झालें असेल आणि त्यामुळेहि हीं पदें जुळत नसतील. पण बहुधा हीं दोन्ही कारणें अेकत्र येतात आणि बराचसा मिथ्या अर्थवाद आणि चुकीचा सौंदर्यानुवाद यांना कारण होतात. काव्यासंबंधींची अशी संदिग्ध पदक्रमजन्य कल्पना आणि काव्यमूलक अनुवाद-पद्धतीचा केला गेलेला हा अनधिकृत विस्तार, हीं जशीं सौंदर्यविषयक मीमांसेला शापरूप होअून

बसली आहेत; तशींच तीं अितर ललितकलांच्या संपूर्ण आणि योग्य रसास्वादाला देखील निरंतर अडथळा आणीत आहेत.

वाङ्मयात्मक प्रक्रिया आणि निर्मिति यांसंबंधी सध्या रूढ असलेल्या विश्लेषणामध्ये संदिग्धता कुठे अुत्पन्न होते, हें शोधून काढायचें असेल किंवा यांमधील पदक्रमांची अितर सौंदर्यात्मक प्रक्रियेच्या पदक्रमाशीं जुळणी करीत असतांना जो विसंवाद झालेला आढळून येतो, त्याचें स्वरूप निश्चित करायचें असेल, तर सर्वांत अुत्तम मार्ग म्हणजे या काव्यनिर्मितीरूप प्रक्रियेच्या पदक्रमांतील मध्यमपदाचें म्हणजे माध्यमाचें स्वरूप पारखून पाहावें हाच. कारण अितर कोणत्याहि ललितकलेप्रमाणे काव्याच्या बाबतींतहि माध्यमासंबंधी सुस्पष्ट कल्पना असणें रसास्वादाला आवश्यक आहे. कोणतीहि सौंदर्यचिकित्सा 'शास्त्र' या पदवीला पात्र व्हायला हवी असेल तर त्यासाठी ही गोष्ट आधी केली पाहिजे. कोणत्याहि ललितकलेच्या माध्यमाचें नक्की स्वरूप ध्यानांत आलें, म्हणजे अेक अत्यंत महत्त्वाचें अूहापोहाचें साधन हातीं आल्यासारखें होअील; आणि मग त्याच्या साहाय्याने त्या कलेची मीमांसा करीत असतांना तींतील धान्य कोणतें आणि भूस कोणतें, हें सुगमपणें पाहतां येअील.

सौंदर्यासंबंधीच्या अनेक सिद्धान्तांमध्ये जे प्रमाद, विरोध आणि गोंधळ दिसून येतात, त्यांचें कारण कलेच्या माध्यमासंबंधीची कल्पना निश्चित करून घेतली गेलेली नसणें हेंच आहे. अेकदा या बाबतींत मनुष्य गडबडला आणि कोणत्याहि विशिष्ट कलेच्या माध्यमाचे त्याला नीट आकलन झालें नाही की, त्याच्या हातून हल्ली दिसून येणारे सर्व हेत्वाभासरूप प्रमाद आपोआप घडून येतात. आपण अमुक अेका गोष्टीचें मर्मग्रहण करीत आहों या भ्रमांत मग्न राहून तो वस्तुतः दुसऱ्याच गोष्टीचें मर्मग्रहण करीत असतो. तो सौंदर्यासंबंधी नुसतें वक्तृत्वपूर्ण लेखन करील, पण त्याला वाटेल मात्र की, आपण कुशाग्र कलामीमांसेचा अत्युत्कृष्ट नमुना निर्माण केला आहे. डौलदार शब्दांच्या मदतीने कोंब्याचा मांडा जरी करतां आला नाही, तरी त्यांच्या साह्याने सदोष चिकित्सा, नकली आनंद आणि भ्रमजन्य अुत्साह यांवर खाशी झूल पांघरतां येते.

कदाचित्, वरती मीं लोकांच्या ज्या चुकीकडे बोट दाखवलें आहे, तीच– निदान त्याच प्रकारची–चूक मी स्वतःच करीत आहें, असें कांही लोकांना वाटण्याचा संभव आहे. किंबहुना त्यांना असेंहि वाटेल की, मी अुगीचच राळ फेकून जाळ अुभा करतों आहें. कारण काव्याचें माध्यम काय, या प्रश्नाचें अुत्तर देण्यासाठी अेखादा तत्त्ववेत्ता अुतरला पाहिजे असें मुळीच नाही; कारण काव्याचें माध्यम 'शब्द' हें अगदी अुघड आहे, असें ते म्हणतील.

पण हें प्रकरण दिसतें तितकें सोपें नाही. यासाठीं अेखादा तत्त्ववेत्ता याविषयी काय म्हणतो तें पाहणे गंमतीचें होअील. शास्त्रीय दृष्टीने विचार करणाऱ्यांपैकी अेक मुरब्बी आणि अत्यंत कुशाग्र बुद्धीने व निःसंदिग्धपणें विचक्षणा करणारे मानसशास्त्रवेत्ते प्रो. स्पिअरमन आपल्या Creative Mind या पुस्तकाच्या ८८ व्या पृष्ठावर म्हणतात :—

"आणि ज्याप्रमाणे तो (चित्रकार) आपल्या कार्यसिद्धीसाठी (स्वतःहून अितर अशा जड सृष्टीच्या निदर्शनासाठी) रंगद्रव्यांचें माध्यम वापरतो त्याचप्रमाणे हा (वाङ्मयात्मक कलानिर्माता) शब्द, वाक्संप्रदाय अित्यादि वापरतो."

आणि लागोपाठ त्याच्या खालच्याच छेदकांत ते म्हणतात,

"चित्रकाराला जें सौंदर्य अभिप्रेत असतें तें मुख्यतः त्याच्या माध्यमाचें."

त्यांच्या लिहिण्याचा रोख मुख्यतः असा दिसतो की, चित्रकार आणि ललितसाहित्यिक यांची ध्येयें भिन्न आहेत. हीं दोन विधाने अेकमेकांशेजारीं ठेवण्यापलीकडे अधिक टीका करण्याची आवश्यकताच नाही; पण यावरून हें ताबडतोब लक्ष्यांत येअील की, अत्यंत काटेकोर विश्लेषण करण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या माणसाच्या हातून सुद्धा जर असें अर्धवट, अुथळ विश्लेषण केलें गेलें, तर तें किती अनर्थावह गैरसमज अुत्पन्न करूं शकेल! चित्रकला आणि ललितसाहित्य यांच्या माध्यमांचें प्रो. स्पिअरमन यांनी जर यथायोग्य विश्लेषण केलें असतें, तर ते सौंदर्यविषयक सिद्धान्तांतील सत्याच्या अधिक जवळ आले असते, आणि त्यांना कळून चुकलें असतें की, सर्व कलांचें (चित्रकला आणि काव्यसुद्धा)– कलात्मक ध्येय अेकच असतें आणि तें म्हणजे आपापल्या माध्यमांच्या सौंदर्याचा आविष्कार करणें. निरीनराळ्या कलांमध्ये जी विभिन्नता दिसते, ती त्यांच्या माध्यमांची विभिन्नता असते. चित्रकारालामात्र आपल्या माध्यमाचें सौंदर्य साधावायचें असतें आणि कवीला दुसऱ्याच कशाचें तरी असतें असें मुळीच नाही.

हें पुस्तक बरेंचसें अलीकडलें आहे. पण आपण याच्याहि अलीकडचें अेक पुस्तक घेअूं. "स्फूर्ति म्हणजेच कविता; अेक स्वयंपूर्ण, स्वतंत्र, सर्वांगसंपन्न, अखंड असें पूर्णत्वच," या प्रो. अॅबरक्रॉम्बीच्या टीकाविषयक भूमिकेसंबंधी लिहितांना आपल्या Art of Experience या पुस्तकाच्या अेका तळटीपेंत प्रो. ड्यूअी अेक सूचक प्रश्न विचारतात– (आणि हा प्रश्न पाहतांच प्रतिपक्षी अगदी नामोहरम होअील अशी त्यांची कल्पना असावी असा आविर्भाव दिसतो,)– की, "जर कविता स्वयंपूर्ण आणि स्वतंत्र आहे, तर ती आपल्या आविष्कारासाठी शब्दांच्या माध्यमाची अपेक्षा करून त्यांचा आश्रय कां घेते?" आता या ठिकाणीं सुद्धा जर माध्यमाचें– म्हणजे शब्दांचें– यथार्थ स्वरूप लक्ष्यांत घेतलें गेलें असतें, तर हा प्रश्न अशा रीतीने विचारलाच गेला नसता. कारण मग हा प्रश्न विचारणें हें कागद, लेखणी, शाअी यांसंबंधी तसलाच प्रश्न विचारण्याअितकेंच निरर्थक आहे हें अुघड झालें असतें. अशा तऱ्हेचीं आणखी अुदाहरणें देण्याची कांही आवश्यकता आहे असें वाटत नाही.

आता आपण शक्य तितक्या संक्षेपाने काव्याचें माध्यम जे शब्द त्यांचें खरें स्वरूप काय आहे हें पाहूं. शब्दाचीं मूलतः दोन अंगें असतात : (१) संवेदनात्मक, आणि (२) अर्थात्मक. पहिल्या दृष्टीने शब्द म्हणजे अेक नादरूप आविष्कार, श्रवणसंवेदनांचें अेक संघटित रूप, स्वर-व्यंजनांचा समूह असतो. पण भाषेमध्ये या नादरूप आविष्कारांना स्वतःचें स्वतंत्र असें महत्त्व नसून दुसऱ्या कशाचीं तरी प्रतीकें म्हणून आहे. थोडक्यांत म्हणजे, शब्दांचें संवेदनात्मक अंग हें अर्थात्मक अंगाचें वाहक किंवा साहाय्यक असतें. स्वर-व्यंजनांच्या कोणत्याहि अेखाद्या संयोगाच्या अस्तित्वाचें समर्थन केवळ त्याच्या अर्थवाहकत्वामुळेच करतां येअील. परस्परनिवेदनाच्या आवश्यकतेंतून भाषा सुगम पावते आणि हें निवेदन अत्यंत सुकर करते. आपला परस्परव्यवहार अधिकाधिक कार्यक्षम व्हावा म्हणून माणसाने हिला घडवली आहे; आणि आपला विनियोग अधिकाधिक सौकर्याने व्हावा ही जी वाढत्या विचारसंपत्तीची अविरत मागणी ती ती पुरवीत असते.

अर्थाची अुत्क्रान्ति ही रचनात्मक (constructive) विचाराची अेक प्रक्रिया आहे. आणि विचार हा मूलतः मर्यादाबद्ध अशा संज्ञाशक्तीचा (consciousness) स्वभावधर्म आहे. ज्या क्षेत्रामध्ये संज्ञाशक्ति वावरते तें क्षेत्र आणि मर्यादाबद्ध संज्ञाशक्ति यांच्या परस्पर-संघर्षांतून विचार निर्माण होतो. आणि अशा प्रकारच्या संज्ञाशक्तीलाच अर्थाचें महत्त्व

किंवा अुपयोग ! पण हे संघर्षाचे प्रसंग जों जों अधिक येत जातात तों तों ते अधिकाधिक विविधरूप आणि जटिल होत जातात, आणि त्यांमधून निर्माण होणाऱ्या अर्थावरची संज्ञाशक्तीची पकड अुत्तरोत्तर ढिली होत जाते, आणि त्यांचा अुपयोग करण्यांत अेक प्रकारची अकुशलता आणि अनिश्चितता येते. ही मर्यादाबद्ध संज्ञाशक्ति जोंपर्यंत प्राथमिक अल्पविकसित अवस्थेत असते, तोंपर्यंत कदाचित् तिला या अर्थांचा जसाच्या तसा अुपयोग करतां येत असेल; पण लवकरच अशी परिस्थिति अुत्पन्न होते की, या अर्थांचा सामाजिक व्यवहारांमध्ये अुपयोग करण्यासाठी सांठा करून ठेवण्याकरिता अेखादी सोयिस्कर, आटोपशीर, अशी पद्धत शोधून काढावी लागते. अशा रीतीनें प्राथमिक विचारांची घनता आणि व्याप्ति वाढत चालली म्हणजेच त्यांना अेखाद्या मुशींत ओतण्याची आवश्यकता अुत्पन्न होते आणि मग ते शब्दरूप धारण करून स्थिरावतात.

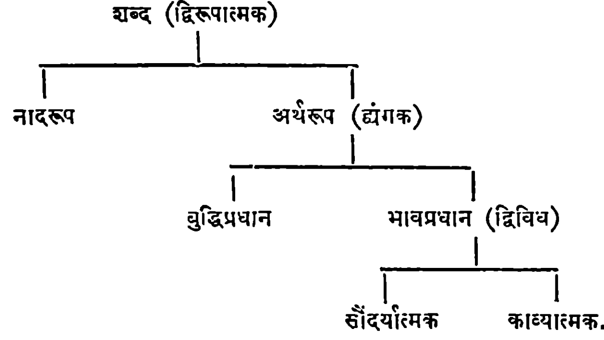
शब्दाचें नादरूप अंग हें त्याच्या अर्थरूप अंगाचें प्रतीक आहे, आणि अर्थाचें अेक व्यवहार्य वाहक म्हणूनच त्याचा अुपयोग केला जातो. शब्दाच्या या दोन अंगांचा संयोग हा मर्यादाबद्ध संज्ञाशक्तीला जसा वररूप तसाच शापरूपहि झाला आहे. ज्या जगामध्ये मनुष्याच्या अंगच्यासारखी अंशरूप आणि विभक्तरूप संज्ञाशक्ति नसेल त्या जगांत अर्थांना स्थानच नाही. जी संज्ञाशक्ति विश्वरूप (universal) असेल, तिला प्रत्येक वस्तु हाच तिचा अर्थ आणि हेंच तिचें प्रतीक होअील. प्रतीक आणि अर्थ यांचा परस्परभेद आणि संयोग करणें तशा परिस्थितींत अशक्य आणि अनवश्यक होअील. सौंदर्यात्मक प्रक्रिया वाङ्मयात्मक प्रक्रियेशीं जुळवून घेतांना, ही अर्थ आणि प्रतीक यांमधील भेद आणि संयोग करण्याची आवश्यकता आणि या क्रियेचें स्वरूप, हीं पुरेशा सातत्याने आणि पुरेशा स्पष्टपणाने मनांत वाळगलीं गेलेलीं नसतात, हें आपल्याला लवकरच दिसून येअील.

आता शब्दांच्या किंवा भाषेच्या या अर्थात्मक अंगाकडे सूक्ष्म दृष्टीने पाहिलें, तर त्यालाहि दोन अंगें आहेत असें आढळून येईल. अर्थबोध हा अेक मानसिक अनुभव असें मानलें, तर जीं दोन अंगें प्रतीत होतात तीं : अेक ज्ञानात्मक (cognitive) आणि दुसरें भावात्मक (affective) अशीं होत. अर्थात् या दोहोंना अगदी निःसंदेहपणे विभागणारें असें अंतर त्यांच्यांत नाही, हें मानसशास्त्रांतलें अगदी मामुली सत्य आहे; आणि जेव्हा अेखाद्याला अगदी मूलगामी असा दुसरा अेखादा युक्तिवाद करतां येत नाही, तेव्हाच तो हा भेद पुढे करतो. तरी पण ज्ञानप्रधान आणि भावप्रधान अनुभवांमधल्या भेदाचें आकलन होणें फारसें कठीण नाही. आपल्या मानसिक अनुभवामध्ये जशा बुद्धिप्रधान (intellectual) कल्पना किंवा सिद्धान्तात्मक अर्थ येतात, तसेच भाव (emotions) किंवा भावात्मक अर्थहि (emotional meaning) येतात, हा अगदी तीव्रतेने प्रत्ययाला येणारा जरी नाही तरी सहज आकलन होणारा भेद या ठिकाणीं लक्षांत ठेवला पाहिजे.

शब्दार्थांच्या या भावात्मक अंगाचें किंवा अनुभवाचेहि दोन प्रकार आहेत. त्यांपैकी पहिल्या प्रकाराला शुद्ध किंवा स्वतंत्र (absolute) आणि दुसऱ्याला नैमित्तिक किंवा आनुषंगिक (contingent) भाव म्हणतां येअील. अेखादा संवेदना-गुण किंवा अेखादा रचनानुबंध (pattern), रूपविशेष (Gestalt) किंवा संबंधसंघटना (organisation of relation) यांच्या जाणीवेबरोबरच तत्काल येणारे जे भावानुभव ते शुद्ध किंवा स्वतंत्र. अिंद्रियावगम्य (sensuous) अथवा रूपाकलनात्मक (formal) अशा कोणत्याहि अनुभवाचीं हीं नित्य

संबद्ध अंगें आहेत, आणि ज्या अर्थानें आपण 'वृद्ध माणसें हीं तरुणांपेक्षा अधिक अनुभवी असतात' असें म्हणतों, त्या अर्थाच्या 'जगाच्या अनुभवावर', पूर्वार्जित अनुभवांच्या संचयावर, हे भावानुभव अवलंबून नसतात. या भावांसंबंधी मी अनेकवचनी प्रयोग करतों आहें खरा, पण खरोखर अेकवचनीच प्रयोग करायला पाहिजे. हा जो शुद्ध भाव आहे, त्याला आपण सौंदर्य-भाव असें नांव देअून अितर नैमित्तिक अथवा अनुषंगिक भावांना काव्यात्मक भाव म्हटलें, तर दोहोंतील भेद स्पष्ट होअील. या दुसऱ्यांना नैमित्तिक म्हणण्याचें कारण असें की, त्यांचें अस्तित्व विशिष्ट मानव व्यवहार व्यवस्थेवर अवलंबून असतें. विशिष्ट परिस्थितीच्या अस्तित्वावर आणि स्थायित्वावरच त्यांचें अस्तित्व संभवतें. अशा भावांचें महत्त्व अेवढेंच कीं ते प्राप्त परिस्थितीशीं प्रतिक्रियात्मक मानवी व्यवहार सुकर करतात. जर कांही कारणाने विशिष्ट परिस्थिति बदलून विशिष्ट प्रतिकाराची आवश्यकता नाहींशी झाली, तर त्या प्रतिक्रियेला कारण होणारा तो भावहि संकोच पावत पावत नाहीसा होण्याच्या मार्गाला लागतो. स्त्रीदाक्षिण्ययुगामध्ये स्त्रीपुरुषसंबंधाशीं जे भाव निगडित झालेले दिसत असत, त्यांच्या अस्तित्वाचें आज कांही कारण अुरलेलें नाही. ज्या जगामध्ये नागरशान्तता प्रतिष्ठापित झालेली आहे, आणि बलोपासना हें समाजाच्या विशिष्ट वर्गाचें राखीव क्षेत्र अुरलेलें नाही, त्या जगामध्ये स्त्रीदाक्षिण्याच्या भावनेलाहि खरें स्थान अुरलें नाही. आता स्त्रीदाक्षिण्याला कांही महत्त्व राहिलेंच असेल तर अेक शिष्टाचाराचा भाग म्हणून, त्यामुळे वागणुकीला जो अेक डौलदारपणा येतो त्यासाठी, किंवा त्याचा लैंगिक प्रवृत्तीच्या अुदात्तीकरणाला जो कांही अुपयोग होत असेल तेवढ्यापुरतें. तसेंच सोव्हिअेट नमुन्यावर अुभारलेल्या समाजपद्धतीमध्ये— जिथे असहाय मुलें आणि वृद्ध माणसें यांची काळजी सरकार घेतें— आअीबापें आणि मुलें यांच्यामध्ये दिसून येणाऱ्या वत्सलभावाची आवश्यकता राहणार नाही. हे भाव नष्ट होण्याचा संभव आहे असें वाटूं लागतांच जो निषेध आणि संताप व्यक्त केला जातो, त्यावरून अुलट मनुष्याची स्व-संरक्षक प्रवृत्ति कशी काम करते, आणि हे भाव खरोखर कसे केवळ आनुषंगिक आहेत हेंच सिद्ध होतें. काव्याची बाजू घेण्याच्या भरामध्ये मनुष्य स्वतःचीच फसगत करून घेअून बौद्धिक पेंचांत कसा सांपडतो हें जर पाहावयाचें असेल, तर आअीबापांचें मुलांवरील निस्सीम प्रेम आणि त्यांसाठी त्यांचा स्वार्थत्याग यांचें भव्यत्व आणि मुलांची पितृभक्ति आणि तत्संबंधीं कर्तव्यपरायणता यांचें अुदात्त स्वरूप यांची प्रशंसा आणि स्तुति करणारीं किती कारंजीं तो अुडवतो, अर्थालंकारांच्या आणि वाक्सुमनांच्या किती पाट्या त्यांच्यावर तो अुधळतो, आणि त्यांची बाजू घेअून केवळ्या निषेधाचे आणि संतापाचे पलिते पाजळतो, अिकडे नुसतें लक्ष्य दिलें तरी या आनुषंगिक भावांना आपल्याला 'ममत्वयुक्त (interested) म्हणतां येअील. कारण ते जीवशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आणि अुपयोगाचे असतात म्हणूनच ते आदरले जातात, अुलट सौंदर्य-भाव हा 'निर्मम' (disinterested) असतो, कारण त्याला कोणतेंहि जीवशास्त्रात्मक कार्य साधायचें नसतें. तसेंच या आनुषंगिक भावांना 'साधनात्मक'हि (instrumental)हि म्हणतां येअील. कारण ज्या परिस्थितींत त्यांचा अनुभव येतो तिच्या बाहेरचीं अुद्दिष्टें ते साधतात. अुलटपक्षीं सौंदर्य-भाव हा 'स्वान्त' (end in itself) आहे. कारण या भावाचा अनुभव येत असतांनाच त्याची अिष्टसिद्धिहि होते. सौंदर्यभावाचें महत्त्व हें असें स्वयंसिद्ध आहे.

मागच्या सगळ्या चर्चेचा सारांश आता आपण अेखाद्या तक्त्यासारखा मांडून पाहूं :

वरील विवेचनाच्या आधारावर मला जो मुद्दा मांडावयाचा आहे तो हा की, काव्याचें माध्यम शब्द– नाद आणि अर्थ या दोन्ही अंगांच्या दृष्टीने– नाहीत. शब्द म्हणजे "काव्यात्म-भावप्रधान अर्थ" असें जर समजलें तरच काय तें शब्दांना काव्याचें माध्यम म्हणतां येईल. हीच गोष्ट आणखी स्पष्टपणें सांगायची तर असें म्हणावें लागेल की, 'भावप्रधान अर्थ' हें काव्याचें माध्यम आहे. या प्रकारचे अर्थ कवि वापरतो, वाकवतो आणि वळवतो; नाद किंवा बौद्धिक स्वरूपाच्या कल्पना या स्वरूपांत वापरीत नाही. अेरवी निरपवादपणें शब्द हे काव्याचें माध्यम आहे असें म्हणणें म्हणजे नाद आणि बौद्धिक कल्पना यांनाहि केवळ ज्ञानात्मक क्रियेचे भाग म्हणून हळूच चोरून आंत आणण्यासारखें आहे. आणि त्यामुळे मग सौंदर्यमीमांसेमध्ये अनर्थावह परिणाम दृष्टीस पडतात. ते कसे हें मी आता पुढल्या छेदकांत दाखवणारच आहें. जे कवि दुय्यम दर्जाचे असतात, ते दुय्यम दर्जाचे होण्याचें अेक कारण असें असूं शकतें की, ते कलाकृति निर्माण करीत असतात अेका प्रकारची आणि माध्यम वापरतात दुसऱ्या कलेचें; म्हणजे अुदाहरणार्थ, कविता करीत असतांना कविच राहण्यांत समाधान न मानतां ते संगीत-कुशल होण्याची आकांक्षा बाळगतात, आणि मग ना अिकडे ना तिकडे अशी त्यांची स्थिति होते; किंवा त्याचें दुसरें कारण असें असतें की, त्यांच्या ठिकाणीं बौद्धिक कल्पनांची परिणति भावाग्नीचें अिंधन होअूं शकण्या अितपत झालेली नसते. पैकी दुसऱ्या कारणासंबंधी मी विवेचन करीत नाहीं, कारण त्या बाबतींत फारसा कुणाचा विरोध होईल असें वाटत नाही.

"या सत्य तत्त्वांचें सतत मनन करा, केव्हा तरी तीं तुमच्या ठिकाणीं भावरूपांत परिणति पावतील." असें कोलरिज म्हणतो; व आपल्या वर्ड्स्वर्थ वरच्या प्रबंधांत खऱ्या गूढवादी कवीसंबंधी बोलतांना, 'विचार हे त्यांच्या भावांना (emotions) अनुरूप होतात, भाव विचारांना नव्हत,' असें सर वॉल्टर रालीने म्हटलें आहे.

परंतु अेकीकडे टेनिसन आणि स्विनबर्न् आणि दुसरीकडे ब्राअुनिंग, यांच्या भाग्यचक्रांना मिळालेली अुलटसुलट गति अुघड दिसत असतांहि, काव्यामध्ये 'नादा'ला सुसंबद्ध स्थान नाही, या म्हणण्याला विरोध होईल यांत शंका नाही. पण मी अगदी स्पष्टपणें सांगूं अिच्छितों की, काव्यामध्ये नादाला केवळ नाद म्हणून मुळीच कांहीहि स्थान नाही. नादाचें नातें संगीताच्या प्रांताशीं आहे ही गोष्ट अगदी पक्केपणीं मनांत बाळगली पाहिजे आणि ती केव्हाहि दृष्टिआड होअूं देतां कामा नये. शब्दांच्या नादांना काव्यांत जी किंमत आहे ती केवळ प्रतीकात्मक, भावात्मक अर्थाचे वाहक म्हणून; अितर कोणत्याहि अंगभूत गुणामुळे नाही. तसें जें त्यांचें महत्त्व आहे तें संगीतांत.

ज्या अर्थाचें प्रतीक म्हणून परंपरेनें त्याला मानलें आहे त्या अर्थाचा विकास करण्याला, त्यांत भर घालण्याला, किंवा त्यावर जोर देण्याला जितपत शब्दाच्या नादरूपाचा अुपयोग होतो, तितपतच काव्यामध्ये त्याचें महत्त्व. परंतु दुय्यम दर्जाच्या कवींना आणि तिसऱ्या दर्जाच्या टीकाकारांना वारंवार असा मोह पडतांना दिसतो की, वस्तुतः अप्रस्तुत असलेलें हें अंग ते काव्याच्या परिणामकारकतेच्या दृष्टीने अगदी अेक न्यायसिद्ध घटक मानतात. आणि अेखाद्या कवितेची ती नादमधुर आहे म्हणूनच स्तुति करतात; आपल्या विद्यार्थ्यांसमोर शेलीचें समर्थन करीत असतांना सर आर्थर क्विलरकूच म्हणाले की, "काव्याचे आणि त्याच्या तंत्राचे अभ्यासक या नात्याने आपल्याला या बाबतींत आणखी बोलतां येईल; पण शेलेचें काव्य म्हणजे केवळ 'रिकाम्या भांड्याचा निनाद' अशा अर्थाने मात्र नव्हे; कारण आर्नल्ड् आणि स्विन्बर्न यांच्या कौशल्यपूर्ण वादविवादांतील सगळी टीका-प्रतिटीका, निंदा-स्तुति यांच्या अेकंदर गोळाबेरजेचा कांहीसा तसाच परिणाम मनावर होतो." त्यांचा हा निबंध फारच अुद्बोधक आहे; आणि त्यावरून हें नादाच्या महत्त्वाचें पिल्लूं काव्याच्या प्रांतात शिरलें, म्हणजे वाङ्मयाच्या रसग्रहणाला आणि टीकात्मक दृष्टीला किती विघातक होतें हें स्पष्ट दिसून येतें. आणि असें होणें स्वाभाविक आहे. कारण वस्तुतः काव्यामध्ये नाद हा केवळ आगंतुक, संकेतमान्य आणि अुबड अुघड अप्रस्तुत आहे!

खरी गोष्ट अशी आहे की, अमुक नादांच्या संयोगापासून अमुक अर्थ निघालाच पाहिजे असा कांही नादधर्म नाही. कारण अेकच अर्थ निरनिराळ्या भाषांमध्ये निरनिराळ्या नादसंयोगांकडून व्यक्त केला जातो. किंबहुना अेकाच भाषेंत सुद्धा असा प्रकार दिसून येतो. नाही तर समानार्थक शब्दच दिसले नसते. याच्या अुलट अेखाद्या विशिष्ट नादसंयोगाचा (शब्दोच्चाराचा) अर्थ अेका भाषेंत अेक आणि दुसऱ्या भाषेंत अगदी वेगळा होअूं शकतो; आणि कधीं कधीं अेकाच भाषेंत सुद्धा असें होतें.

"—murmur of flies on Summer eves" या ओळींतील murmur या शब्दाचा नाद अिथे योग्य अर्थाचा वाहक ठरतो. कारण त्या शब्दोच्चाराच्या अनुषंगाने अिंग्लिश माणसाच्या मनांत परंपरेने कांही कल्पना ठसलेल्या आहेत, म्हणजे हा परिणाम केवळ योगायोगाचा आहे. याव्यतिरिक्त या शब्दाच्या केवळ नादामध्ये असा कांही गुण नाही की, ज्यामुळे अमुक अर्थ किंवा अमुक कल्पना सिद्ध झाल्याच पाहिजेत. हा शब्द अैकून अेखाद्या महाराष्ट्रीय माणसाला अगदी निराळ्याच अर्थाचा बोध होअील. तसेंच 'wail' (वेल) या शब्दाच्या अुच्चाराने अिंग्रजी आणि मराठी भाषांत अगदी निराळ्या अर्थांचा बोध होतो. भाषेमध्ये शब्दाच्या नादाचें कार्य काय, हें कांही जोड्या घेअून दाखवतां येअील. फ्रेंच शब्द Paris (पारी) आणि अिटालियन pari (पारी), अिटालियन para (पारा) आणि मराठी 'पारा'; फ्रेंच bien (बियां) आणि मराठी 'बियां', या प्रकारच्या आणि अेकाच भाषेंत अेकाच शब्दोच्चाराचे अनेक अर्थ होअूं शकतात, या विधानाला पोषक अशीं आणखी अुदाहरणें वाचकांनासुद्धा पुष्कळ गोळा करतां येतील.

अर्थ आणि नादोच्चार हीं काव्यामध्ये परस्परानुकूल असलीं पाहिजेत, या तत्त्वाचें मर्म जाणण्यासाठी अर्थ आणि नादोच्चार यांतला भेद लक्ष्यांत घेतला पाहिजे; आणि काव्यामध्ये फक्त अर्थालाच महत्त्व आहे, हेंहि मनांत वागवायला पाहिजे. (जिचा सामान्यतः फार अुदो अुदो होतो अशा हल्लीच्या 'नादमधुर' कवितेचें जीवित प्रायः क्षणभंगुर असतें, याचें कारण म्हणजे काव्याच्या माध्यमाच्या स्वरूपासंबंधी योग्य कल्पना नसणें; कारण जेव्हां जेव्हां अेखादा

कलावंत किंवा कवि आपल्या साधनसाहित्याच्या अप्रस्तुत किंवा दुय्यम महत्त्वाच्या गुणांच्या (aspects) आहारीं जाऊन आपल्या योग्य माध्यमाशीं विश्वासघात करतो, तेव्हां तेव्हां तो विस्मृतीच्या दरीमध्ये स्वतःचा कडेलोट करून घेत असतो. आणखी अेक पाऊल पुढे जाऊन असेंहि म्हणतां येअील की, नादोच्चार हा काव्यामध्ये अप्रस्तुत आणि त्याच्या कक्षेच्या बाहेर आहे अेवढेंच नव्हे, तर नादोच्चाराची परिणामक्षमता– ती सूक्ष्म असेल तर– जाणवणें हें सुद्धा त्या काव्याच्या भावात्मक अर्थाच्या रचनाबंधाचें (pattern) आधीं आकलन होण्यावर आणि त्या आकलनाच्या स्वरूपावर अवलंबून असतें. डॉ. रिचर्ड्सच्या Practical Criticism या पुस्तकांतील सहाव्या कवितेला जोडलेलें प्रास्ताविक, त्यांत केलें गेलेलें विश्लेषण, आणि त्यांपासून निघणारीं छंदोविषयक अनुमानें, हीं पाहिलीं असतां मी म्हणतों त्याची सत्यता वाचकांना पटेल. खाली दिलेल्या पहिल्या दोन ओळींच्या नाजूक यमकावर त्यांनी केलेलें भाष्य विशेष अुद्बोधक आहे. त्या ओळी अशा—

"Margaret! are you grieving
For golden grove unleafing?"

जोंपर्यंत नादाचें माधुर्य हें साहचर्याच्या किंवा अितर साधनांच्या क्रियेमुळे भावात्मक अर्थाच्या सौंदर्यामध्ये रूपान्तरित होत नाही, तोंपर्यंत त्याची दखल घेण्याची काव्याला कांहीहि आवश्यकता नाही. शब्दाच्या नादोच्चाररूप अंगाचें केवळ नाद म्हणून काव्यांत कांही महत्त्व नाही. शेक्सपिअर किंवा डांटे यांच्याहिपेक्षा अधिक नादमधुर पद्य-रचना करणारे 'यमकये' पुष्कळ असूं शकतील! परंतु महाकवि हे भावकवींपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असतात, ते त्यांची रचना अधिक नादमधुर असते म्हणून नव्हे, तर आपल्या काव्यांमध्ये ते भावात्मक अर्थाची (emotional meaning) अधिक भव्य, अधिक जटिल पण त्याबरोबरच अधिक सुसंबद्ध रचना यशस्वी रीतीने निर्माण करतात म्हणून. संगीतामध्ये वास्तविक केवळ स्वर आणि स्वरानुबंध यांनाच महत्त्व असतें, पण त्यांत लोक भावात्मक अर्थ शोधून काढूं पाहतात, आणि भावात्मक अर्थाच्या अभिव्यक्तीसाठींच निर्माण झालेल्या काव्यामधून मात्र नादमाधुर्याचा अेखादा थेंब कां होअीना, पण तो पिळून काढण्याची अगदी पराकाष्ठा करतात, असा मनुष्यस्वभाव विपरीत आहे.

वर जें मीं विश्लेषण केलें आहे, तें माझें स्वतंत्र असें नाही; त्याला पूर्णता आणणें, त्यावर जोर देणें आणि काव्याच्या प्रांतांतला केवळ नादोच्चाराचा हक्क निरपवादपणें नाकारणें, हें मात्र मीं केले आहे. या विवेचनांतला सगळ्यांत महत्त्वाचा टप्पा पुढे आहे. तो म्हणजे सौंदर्यनिर्मितीची प्रक्रिया वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रक्रियेशीं जुळवून घेतांना जो विसंवाद अुत्पन्न होतांना दृष्टीस पडतो, तो वरच्या विश्लेषणाच्या साहाय्याने स्पष्ट करणें, आणि शक्य तर नाहीसा करणें. सौंदर्यनिर्मितीची प्रक्रिया आपल्याला सामान्यतः खालीलप्रमाणे मांडून दाखवतां अेईल.

कलावंत : माध्यम : सौंदर्य

आता या ठिकाणीं आपण विशिष्ट कलांचे व्यवच्छेदक घटक मांडून पाहूं. आधी आपण चित्रकला घेऊं या.

कलावंत	माध्यम	सौंदर्य
चित्रकार	वस्तुजाताचें दृग्गोचर अंग (रंग, रेषा, घनता अि.)	सौंदर्य

आता काव्य घेऊं.

कवि : भावात्मक अर्थ : सौंदर्य
(emotional meaning)

माध्यमाचें सौंदर्य हें त्याच्या संघटनेंतून–रूपरचनेच्या नियमानुरूप योजनेंतून–आविष्कृत होतें. आता आपण प्रो. स्पिअरमनच्या विधानाकडे वळूं. काव्य आणि चित्रकला यांच्या माध्यमासंबंधीच्या आपल्या कल्पना निःसंदिग्ध नसतील तरच आपण काव्य आणि चित्रकला यांचीं ध्येयें भिन्न आहेत असें म्हणूं. रंगद्रव्य (pigments) हें चित्रकलेचें माध्यम आहे, असें जर आपण म्हटलें, तर शब्द हें काव्याचें माध्यम आहे, असें म्हणावें लागेल, आणि मग आपण गोंधळ आणि संदेह यांच्या अुताराला लागलोंच असें म्हणायला हरकत नाहीं; कारण अेकदा आपण आपल्या मध्यमपदामध्ये (middle term) अप्रस्तुत घटकांना प्रवेश करूं दिल्यानंतर मग अमुक हवा आणि अमुक नको, असा निर्बंध कुठें, कसा आणि कोणत्या तत्त्वावर घालणार! या कल्पनेप्रमाणे चित्रनिर्मितीची प्रक्रिया अशी ठरेल :

चित्रकार : रंगद्रव्य : सौंदर्य

आता याच भूमिकेवरून वाङ्मयनिर्मितीची प्रक्रिया मांडूं. आपलीं पहिलीं दोन पदें :

कवि : शब्द

हीं आलीं. आता तिसरें पद आपण अर्थ असें मांडणार. पण तसें केलें तर 'शब्दा'मध्ये अेकापरीने 'अर्था'चा अंतर्भाव झालेला असतो– जसा 'रंगद्रव्या'मध्ये 'सौंदर्या'चा झालेला नसतो– हें आपण विसरल्यासारखें होअील. हीच गोष्ट आपण दुसऱ्या रीतीने मांडू शकूं. आणि या खेपेला वाङ्मय आधी घेअूं :

कवि : शब्द : अर्थ

आता या भूमिकेवरून चित्रनिर्मितीची प्रक्रिया अशी मांडावी लागेल :

चित्रकार : रंगद्रव्य : अर्थ

या ठिकाणीं हेत्वाभास मध्यमपदामध्ये आहे हें अुघड आहे. या दुसऱ्या प्रक्रियेंतील 'रंगद्रव्य' हा शब्द पहिल्यांदा मांडून दाखविलेल्या प्रक्रियेंतील दुसऱ्या व तिसऱ्या पदाशीं मिळून समानार्थक ठरतो. अेकदा आपण पहिल्या प्रक्रियेमध्ये अेका पदाचे दोन विभाग केले तर दुसऱ्या प्रक्रियेमध्ये तसे करणे ओघानेच येतें. म्हणजे आपल्याला या दोन प्रक्रिया अश मांडल्या पाहिजेत :

कवि	:	शब्द	:	अर्थ	:	सौंदर्य
चित्रकार	:	रंगद्रव्य	:	रंग	:	सौंदर्य

आपली नेहमी अेक चूक होते ती अशी की, आपण काव्यांत जसे शब्दांचे अर्थ शोधतों तसे चित्रांत रंगांचे अर्थ पाहण्याचा प्रयत्न करतों. पण शब्द हे जसे अर्थाच्या आविष्कारासाठी वापरले जातात, तसें रंगद्रव्य हें रंगाच्या आविष्कारासाठी वापरलें जातें. रंग अेखाद्या अर्थाच्या आविष्कारासाठी वापरला जात नाही. (शब्द हे जसे मनुष्याने अर्थबोधासाठी घडवले तसे कांही त्याने रंग हे अर्थबोधासाठी घडवले नाहीत. 'अर्थ' नाही तर 'शब्द' नाही, असें आपल्याला म्हणता येअील; पण 'अर्थ' नाही तर 'रंग' नाही, असें कांही आपल्याला म्हणतां येणार नाही.) 'हिरवा' या शब्दाचा अर्थ हिरवा रंग असा होतो. हिरवा रंग किंवा हिरवेपणा यांच्या संवेदनेची कल्पना जर आपल्याला अेखाद्याच्या मनांत जागृत करायची नसती, तर त्या अर्थाचा वाचक असा हा शब्दोच्चार अस्तित्वांतच आला नसता. पण 'हिरवेपणा'-

अनुक्रमणिका

किंवा 'हिरवा रंग' हा स्वतः अेखाद्या अर्थाचा वाहक आहे असें मुळीच नाही. आता 'हिरवा रंग' म्हटल्यावर किंवा पाहिल्यावर साहचर्यानें आपल्या मनांत अितर कल्पना येतात हें खरे आहे; पण हीं आपल्या कल्पनेनें त्यावर चढवलेलीं पुटें आहेत. या आगंतुक कल्पना आपण विसरलों किंवा आपल्या मनांतून घालवून टाकल्या तरीसुद्धा हिरवा रंग हा हिरवाच राहील. पण 'हिरवा' या शब्दाने होणारा अर्थबोधच जर नाहीसा झाला, तर तो शब्दच आपल्या कोशांतून नाहीसा होअील.

तेव्हा रंगाच्या बाबतींत अर्थ हा जसा केवळ गौण, संकेतजन्य असतो, तसाच शब्दांच्या बाबतींत विशिष्ट नाद किंवा अुच्चार हा सुद्धा गौण किंवा संकेतजन्यच आहे. हा परस्परसंबंध जर कोष्टकरूपानें मांडावयाचा झाला तर तो :—

अर्थ : शब्द : अर्थ रंग

असा न मांडतां

अर्थ : शब्दः : रंग : रंगद्रव्य

असा मांडला पाहिजे. रंगाचा अर्थ काय हें जर आपण पाहूं लागलों, तर मग अर्थाचा अर्थ काय हेंहि आपल्याला पाहावें लागेल. म्हणजे

चित्रकार : रंगद्रव्य : रंग : अर्थ
कवि : शब्द : अर्थ : अर्थ (अर्थाचा)

असें म्हणावें लागेल. आणि तें अगदी न्यायसिद्ध होअील. परंतु या ठिकाणीं अुद्भवणारा प्रश्न (अर्थाच्या अर्थाचा) हा सामान्यपणें समजल्या जाणाऱ्या अर्थाचा नसून त्याच्या तात्त्विक चिकित्सेचा आहे. आणि या दृष्टीने जर या प्रश्नाचा विचार केलेला पाहायचा असेल, तर संवेदनांच्या मानसशास्त्रावरचें (psychology of Sensations) अेखादें पुस्तक आणि ऑग्डन आणि रिचर्डस् यांचें The Meaning of Meaning हीं पुस्तकें पाहिलीं असतां भागेल.

वरील विवेचनाचा सारांश आपल्याला असा मांडता येअील :

शब्द → अर्थ | अर्थाचे वाहक

रंगद्रव्यें → रंग | रंगांचे वाहक

किंवा

अर्थ + अर्थाचे वाहक — शब्द.
रंग + रंगांचे वाहक — रंगद्रव्यें.

शब्दांचें अिंद्रियगोचर– म्हणजे नादरूप– अंग, हें केवळ प्रतीकात्मक, तैल किंवा जलवर्ण हीं जशीं रंगाचीं वाहक त्याप्रमाणें केवळ अर्थाचें वाहक, असतें; शब्दाच्या बाबतींत नादोच्चार, आणि रंगाच्या बाबतींत तैल किंवा जलवर्ण हीं केवळ साधनें आहेत, तीं कितीहि अपरिहार्य असलीं तरी साधनें म्हणूनच; सौंदर्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेशीं परमार्थतः त्यांचा अवश्यरूप संबंध नाही, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली म्हणजे वाङ्मयनिर्मितीची प्रक्रिया आणि सौंदर्यनिर्मितीची प्रक्रिया यांची सांगड घालतांना अुत्पन्न होणारा विसंवाद आणि त्याचें अनर्थावह स्वरूप हीं तावडतोब विशद होतात. या ठिकाणीं चित्रकलेसंबंधी जें विवेचन केलें आहे तेंच अितर ललितकलांसंबंधीहि त्यांच्या विविध माध्यमांना अनुलक्षून करतां येअील. अेकदा

आपण या विसंवादापासून लांब राहण्याची खबरदारी घेतली, म्हणजे मग काव्य-निर्मितीच्या प्रक्रियेवरून काढलेलीं अनुमानें सर्व ललितकलांचीं प्रतिनिधिरूप मानण्याला कांही प्रत्यवाय नाहीं; आणि मग आपल्याला प्रतिनिधिरूप कला आणि आदर्श (abstract) कला यांच्या द्वंद्वाच्या आखाड्यांत अुतरण्याचीहि आवश्यकता राहणार नाही; किंवा आपल्या मनांत सौंदर्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेविषयी गैरसमजुतीहि राहणार नाहीत; कारण मग काव्याच्या भावात्मक सामर्थ्याला आधींपासून वश होअून त्याच्या प्रक्रियेंत अंतर्भूत होणाऱ्या पदक्रमाच्या अनुरोधाने अितर कलांतील सौंदर्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेचा अनुवाद आपण करणार नाही.

काव्याची जर अशी निःसंदिग्ध चिकित्सा झाली आणि त्याबरोबरच विविध ललित-कलांच्या माध्यमांचें सम्यग् विश्लेषण झालें तर सौंदर्यमीमांसेमध्ये अेक प्रकारची सैद्धान्तिक अेकता येईल, आणि तिच्यापासून जीं तत्त्वें निघतील त्यांचा अधिकार सबंध कलासृष्टीवर निरपवाद चालेल. अशा विश्लेषणाच्या आधारावरच आपल्याला सौंदर्यमीमांसेमध्ये शास्त्रीयता आणतां येअील, आणि टीकात्मक निर्णयांमधली बजबजपुरी आणि असंबद्धता नाहीशी करतां येअील. वाङ्मय आणि अितर ललितकला यांच्या रसास्वादामध्ये जें अंतर असल्यासारखें दिसतें तें नाहीसे करायचें असेल, तर तें तत्त्वज्ञानाच्या हातचलाखीने नाहीसें होणार नाही; त्यासाठी या दोन्ही प्रकारच्या निर्मितीच्या मुळाशीं असणारी रचनात्मक प्रक्रिया तत्त्वतः अेकच आहे हें ओळखलें पाहिजे. परंतु हें घडायला हवें असेल आणि सौंदर्यमीमांसेला चिकटलेले काव्याचें शापरूपत्व नाहीसें व्हायला हवें असेल, तर काव्याची भावात्मकता द्विविध आहे ही गोष्ट आधी ओळखायला पाहिजे, म्हणजे काव्याचें माध्यम असलेले विविध भाव आणि काव्या-पासून निर्माण होणारा विशिष्ट व अनुपम असा सौंदर्यभाव यांमधील भेद आपल्याला स्पष्ट झाला पाहिजे.

फेरफटका

(ले०— श्री. ना. गो. चापेकर)

ठाणें जिल्हा हा अितिहासप्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रांत दुसरीकडे अितिहासप्रसिद्ध स्थळें नाहीत असें नाही. महाराष्ट्र हा मराठयांच्या पराक्रमाचें स्थान असल्यामुळे येथील भूमीच्या प्रत्येक रजःकणांत अितिहास मुरलेला आहे. त्याप्रमाणे ठाणे जिल्ह्यांतहि पाश्चात्य लोकांवर विजय संपादन करणाऱ्या चिमाजीअप्पाच्या पराक्रमाची साक्ष वसअी किल्ला देत आहे. परंतु ह्या अर्वाचीन अितिहासापेक्षा प्राचीन अैतिहासिक प्रसंगांनी ठाणें जिल्ह्याला महत्त्व प्राप्त झालें आहे. परशुरामाच्या साम्राज्याचें सीमाशहर जें शूर्पारक तें ह्याच जिल्ह्यांत आहे. कान्हेरी येथे लेण्यांच्या रूपाने बौद्धांनी आपलें स्मारक करून ह्या जिल्ह्याला मोठेपणा दिला आहे. सोपाऱ्याचा विटांचा स्तूप हा बौद्धांनी ह्या जिल्ह्यांत केलेल्या धर्मप्रसाराची ग्वाही देत आहे. ह्याशिवाय वज्रेश्वरीचे अून पाण्याचे झरे परस्थांना ह्या जिल्ह्यांत आकृष्ट करून घेण्यास कारणीभूत झाले आहेत. त्याचप्रमाणे कोळी राजा असलेलें जुनाट राज्य ह्याच जिल्ह्यांत मोडतें.

जव्हारचें राज्य हें मराठेशाहीच्या पूर्वीपासून म्हणजे अि.स.१३४३ च्याहि अगोदरपासून आहे. ह्या राज्याचा संस्थापक जयाबा मुकणे नांवाचा कोळी होता. जयाबाचा मुलगा नेमशहा ह्याला शहा ही पदवी अि. स. १३४३ मध्ये महमद तघलखाकडून मिळाली आहे. आणि तेव्हापासून हे हिंदु राजे आपल्या नांवापुढे शहा हें अुपपद मोठ्या आढ्यतेने लावीत असतात ! म्हणून ह्या राजांचीं नांवें विक्रमशहा, पतंगशहा, कृष्णशहा अशीं हिंदुमुसलमानी स्वरूपाचीं आढळतात. अेवढेंच नव्हे तर 'शहा'दानाच्या ताम्रपटापासून जव्हारने आपला स्वतंत्र शक सुरू केला ! हा शक बदलावा व शहापदवीचा त्याग करावा हें अद्यापि जव्हाराधिपतींच्या मनांतसुद्धा येत नाही ! अि. स. १९४१ म्हणजे जव्हार शक ५९९ होय. मागसलेल्या राज्याला हा मागसलेला शक मानवणें स्वाभाविक आहे ! हा शक ५ जून म्हणजे मृगसालापासून सुरू होतो.

जव्हार संस्थानची लोकसंख्या सुमारें ५४००० असून १०८ गांवांचें हें राज्य आहे. अुत्पन्नहि साडेतीन लाखांपेक्षा अधिक नाही. ह्यावरून माणशीं सहा रुपये कर द्यावा लागतो असें कोणी म्हणेल; परंतु वारली, कोळी, कातोडी ह्यांसारख्या अर्धनग्न जंगली लोकांनी वसलेल्या ह्या राज्यांत प्रत्येक माणसाने अितका कर देणें अशक्य आहे. माणशीं दोन रुपये अुत्पन्न नसणाऱ्या लोकांना अितका कर पेलणें शक्य नाही. आयतें अुत्पन्न देणारें जंगल संस्थानांत असल्याकारणाने ही संपत्तीच परमेश्वराने संस्थानाधिपतींना देअून ठेविली आहे. जमिनीचें अुत्पन्न सगळयाच राज्यकर्त्यांना मिळतें. जमिनीव्यतिरिक्त अुत्पन्नाच्या दुसऱ्या बाबी असणारीं दक्षिणी संस्थानें थोडीं. जंगलामुळें हें संस्थान निष्कर्जी असून लाखाच्या घरांत अुलट संस्थानची शिल्लक आहे. हें संस्थान लोकांकरता नसून राजाकरता आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. संस्थानची प्रजा अत्यंत अशिक्षित व मागसलेली. ह्या प्रजेकडून फक्त जमीन लावण्याचें काम होतें. आणि त्यामुळे साऱ्याच्या रूपाने सरकारास अुत्पन्न मिळतें. प्रजा नसती तर जमीन ओस गेली असती व सरकार दरिद्री झालें असतें. प्रजेच्या ह्या बहुमोल कामगिरीची जाणीव जव्हार सरकारला असल्याचें चिन्ह बाह्यतः तरी दिसत नाही. जंगलांत सागादि वृक्षांची अुपज व वाढ नुसत्या पावसाने आपोआप होते. त्याकरता मानवी श्रमाची आवश्यकता फारशी लागत नाही. जव्हारला पावसाचें मान ११५ अिंच आहे; व खुद्द जव्हार गांव १५०० फूट अुंचीवर

अनुक्रमणिका

असल्यामुळे तेथील हवा अुन्हाळ्यांत फारशी तापदायक होत नाही. अेकंदरींत संस्थानांत सुधारणा करण्यास पुष्कळ अवसर आहे ह्यांत संशय नाही. ५०० वर्षांपूर्वी प्रजेची जी स्थिति होती तींत ५०० व्या अंशाने तरी सुधारणा झाली आहे काय ह्या प्रश्नाला अुत्तर देणें अधिकाऱ्यांना कठीण जाअील. अभिवृद्धि करण्यास राजा सत्प्रवृत्तीचा व दिवाण चतुर, विद्वान आणि स्वतःपुढे ध्येय ठेवणारा असा असावा लागतो. परंतु बहुतेक ठिकाणीं ह्या दोहींचा अभावच दिसून येतो. दिवाण नेमतांना त्याच्या पात्रापात्रतेचा कोणीहि विचार करीत नाही. पेन्शनर डे. कलेक्टर ह्यांची निवड दिवाणांच्या जागीं बहुधा केली जाते. पण आपल्या संस्थानच्या गरजेचा व डे. कलेक्टरच्या गुणांचा मेळ बसतो कीं नाही हें कोणीच पाहत नाही. कोणताहि डे. कलेक्टर दिवाण होण्याला लायक आहे अशी साधारण समजूत असलेली दिसते. आता जव्हारचेंच आपण अुदाहरण घेअूं. ह्या संस्थानांत जंगल मोठें व प्रजा अत्यंत मागासलेली. ह्यामुळे जंगलाचें अुत्पन्न कसें वाढवतां येअील व वारली ठाकरसारख्या लोकांची सुधारणा कशी करतां येअील हे दोन प्रश्न संस्थानी अधिकाऱ्यांपुढे असणार. ह्या दोन गोष्टी करून दाखविण्याची पात्रता ज्याच्यांत असेल असाच दिवाण जव्हाराधिपतींनी नेमला पाहिजे. परंतु जव्हारच्या आजपर्यंतच्या अितिहासावरून हा विचार ह्या शहा राजांच्या मनांत कधीं डोकावला असेल असें वाटत नाही. दिवाणांकरता अभ्यासक्रम ठरवून परीक्षा घेण्याचें सरकारने योजिलें तर संस्थानी प्रजा सरकारला दुवा देअील.

जव्हार संस्थानांतील प्रजा अगदी प्राथमिक अवस्थेंत आहे. निसर्गाला ती अद्यापि चिकटून आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ठाणें जिल्ह्यांत ठाकूर लोकांची वस्ती अनेक ठिकाणीं आहे. कांही ठाकरांना म–ठाकूर व कांहींना क–ठाकूर म्हणतात. ह्या दोन स्वतंत्र जातीच बनल्या आहेत. बदलापूर वगैरे ठिकाणीं म–ठाकूर आहेत. ह्या जातीची माहिती बदलापूर पुस्तकांत दिली आहे. जव्हार येथे क–ठाकूर आहेत. त्यांच्या बोलण्यांत आरंभीं क येतो म्हणून ह्या जातीला क–ठाकूर हें नांव पडलें असें येथे सांगतात. ह्यांच्या लग्नाला ब्राह्मण लागत नाही. ह्यावरून हिंदुधर्माच्या कक्षेंत ही जात अद्यापि समाविष्ट झाली नाही असें दिसतें. ह्या जातींतील स्त्रियांची अेक विशिष्ट चाल अुल्लेखनीय आहे. ह्यांचा दक्षिणनितंब अुघडा असून वामनितंबाचा प्रदेश वस्त्राच्छादित असतो. अुजवा जो अुघडा भाग तो माहेरचा व झाकलेला डावा सासरचा असें समजतात. तसेंच ह्या स्त्रिया चोळी घालीत नाहीत व पदरहि अंगावरून घेत नाहीत.

वारली लोकांच्याहि कांही चालीरीती समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना कुतूहलास्पद वाटण्यासारख्या आहेत. लग्नांत पुरोहिताचें काम स्त्रियांनी करण्याची वहिवाट ह्या जातींत आहे. अशी चाल अन्य जातींत असल्याचें अद्यापि कोणास माहीत नाही. पावसाळ्यांत हिरवी भाजी व चवळी न खाण्याचा नियम ह्या जातींत पाळला जातो. म्हणून पावसाळ्यानंतर दिवाळीला सदरहु जिन्नस खाण्याची त्यांची रीत आहे. वारलीकुटुंबांत अेक जोडपें तरी चतुर्मासांत ब्रह्मचर्य पाळून राहतें. असें केल्याने पीक चांगलें येतें अशी त्यांची समजूत आहे. कातोडी व वारली ह्या जातींत गर्भाधानविधि—प्रथम स्त्रीपुरुषसंबंध—घरांत न होतां जंगलांत होत असतो. घरें करून राहण्याचें मनुष्याला माहीत नव्हतें त्या वेळच्या चालीचा हा अवशेष असू शकेल. वारली लोकांना पांच पांडव माहीत नाहीत. धर्म, भीम व अर्जुन ह्या तीन पांडवांनाच ते ओळखतात.

वारल्यांच्या देवाला हिरवा देव म्हणतात. हा देव म्हणजे मोराचा पिसारा होय. ह्या

पिंवान्याच्या रंगावरून हिरवा हें नांव पडलेलें दिसतें. ह्या देवाची पूजा फक्त दिवाळींत करण्यांत येते. हिरव्या देवाला वारली पितर समजतात. ह्या देवाचें देऊळ जामसर गांवीं आहे. वारली लोक पावसाकरता नारायण देवाची प्रार्थना करतात. जव्हारच्या कोळी राजांचें कुलदैवत मल्हारी मार्तंड हें होय; परंतु ह्या मार्तंडाचा पुजारी वारली असतो असें समजतें. सारांश, समाजशास्त्रोपयोगी बहुमोल माहिती ह्या संस्थानांत मिळण्यासारखी आहे. अशा तऱ्हेची माहिती गोळा करणें अवघड नाही. संस्थानांत दोन तीन सुविद्य अधिकारी आहेत. त्यांनी मनावर घेतल्यास त्यांना हें काम सहज करतां येईल.

संस्थानच्या अुत्पन्नाचा बराचसा भाग लोकांच्या अभिवृद्ध्यर्थ खर्च होअील तर लोक सुखी होतील. कारण जमिनीच्या मानाने संस्थानची लोकसंख्या कमी आहे. अेकंदर दोन लक्ष अेकर जमिनींपैकी अेक लक्ष अेकर जंगल व अेक लक्ष लागवड आहे. ५४००० पेक्षा कमी असलेल्या लोकांना अेक लाख जमीन म्हणजे माणशीं जवळ जवळ दोन अेकर भातजमीन हें प्रमाण पडलें. असें प्रमाण अितरत्र क्वचित् आढळेल. त्याचप्रमाणे अेक लक्ष अेकर रानापैकी ४०००० अेकर गुरचरण आहे. ३३००० गुरांना चरण्याची सोय चांगलीच म्हटली पाहिजे. अेका गुराला सवा अेकराहून अधिक जमीन चरण्यास मिळते. असें असून जव्हारच्या दुबळ्या प्रजेची हीन स्थिति कां असावी ह्याचें अुत्तर अधिकाऱ्यांवांचून दुसरा कोण देअूं शकणार !

जव्हार येथे शेणवी जातीच्या लोकांची कायमची वस्ती आहे. ह्या ब्राह्मणांचा व दक्षिणी ब्राह्मणांचा पंक्तिव्यवहार अन्यत्र होत नाही. परंतु जव्हार येथे तो राजरोसपणें होतो. ह्या व्यवहाराची व्याप्ति मेजवानीपुरतीच नाही; धार्मिक कृत्यें घरांत होतात त्या दिवशींहि परस्परांना बोलावण्याची वहिवाट आहे. अशा वेळीं निराळी पंगत नसते; सर्व अेकाच पंगतीला बसतात.

जव्हारचा राज्यकारभार जुन्या वळणावर असल्यामुळे मुढेबंदी, ठेकेबंदी, नांगरबंदी आणि विघावण हे चार सारावसुलीचे पूर्वकाळचे प्रकार लोकांच्या स्मृतींतून अजून गेलेले नाहीत.

जव्हारच्या प्रजेची हलाखी पाहून विषण्ण झालेला प्रवासी नाळासोपाऱ्या कडे वळला तर तेथील दृश्य पाहून सदृश कारणांनी त्याच्या मनांत अुद्विग्नता अुत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाही. ह्या दोनहि गांवीं फारच सुंदर मूर्ति आहेत. खासगी माणसांनी खासगी देवळांत ठेवलेल्या ह्या नामांकित मूर्ति धूळ खात अुभ्या आहेत. सोपाऱ्याच्या शेजारीं अेका शंकराच्या देवळाच्या आवारांत ब्रह्मदेव, वराह व सूर्य ह्यांच्या मूर्ति आहेत तर नाळा येथील अेका देवळांत पाहुण्यांप्रमाणे परशुराम, विष्णु, गौतम व वामन हे संकोचाने अुभे आहेत. सर्व मूर्ति अप्रतिम आहेत. ह्या दगडाच्या मूर्तींचें— विशेषतः वराहाच्या मूर्तीचें काम प्रेक्षणीय आहे. वामनाची मूर्ति घडीव व कांहीशी अर्वाचीन असावी. ह्या मूर्ति आहेत ह्या ठिकाणीं आणखी किती वर्षे पडून राहणार हें अीश्वर जाणें !

ह्यासंबंधाने ठाणें जिल्ह्यांतील लोकांची अुपेक्षा अक्षम्य आहे. लोकल बोर्डाने जिल्ह्याकरता अेक संग्रहालय कां अुभारूं नये तें समजत नाही. निदान बोर्डाच्या अिमारतीच्या आवारांत ह्या मूर्ति आणून ठेवण्यास अडचण भासूं नये. परंतु ह्या कल्पना मनांत येण्याअितकें सुशिक्षित मन असेल तर. ह्या मूर्ति १०० वर्षांपूर्वी खाडींत सापडल्या असें सांगतात. ह्याचा अधिक शोध करणें अवश्य आहे. सरकारने तरी ह्या मूर्ति आपल्या वस्तुसंग्रहालयांत नेअून ठेवण्यास हरकत नव्हती.

दृष्टीआडच्या सृष्टींत

(लेखक— प्रो. स. वि. आपटे व श्री. ज्यं. गो. ढवळे)

गेलीं कित्येक हजार वर्षें आपण अितर अनेक प्रार्थनांच्या बरोबरीनेच 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' अशी अेक प्रार्थना करीत आलों आहोंत. याच अर्थाची प्रार्थना अितर देशांतून निरनिराळ्या धर्मांच्या लोकांकडून, होत आलेली आहे. 'तम' आणि 'ज्योति' या दोन्ही शब्दांभोंवतालचें तत्त्वज्ञानाचें जाळें थोडा वेळ बाजूला सारलें आणि त्यांचे सरळ, नेहमीचे, अर्थ घेतले तरी देखील सहजच प्रश्न उपस्थित होतो की अंधारांत राहण्याला आम्ही अितके नाखूष कां! अुजेडांत असें काय आहे की ज्याच्यासाठी अंधारांतून अुजेडाकडे जाण्याची आम्हीं धडपड करावी! जें जें वाअीट तें सर्व अंधकारमय, जें जें चांगलें तें तें सर्व तेजोमय, असा आमचा, कल्पनेसाठीसुद्धा कां होअीना, ठाम आग्रह काय म्हणून!

याचें मुख्य कारण असें दिसतें की अंधारांत शिरल्याने किंवा राहिल्याने आपण अुघड्या डोळ्यांनी आपल्या मरणाला हांक मारतों. अंधारांत आपल्या डोळ्यांना दिसत नाही. साहजीकच, डाव्या- अुजव्या बाजूकडून, पुढून मागून, वरून खालून, लपत छपत, मांजराच्या चालीने अेखादें लहानमोठें संकट आपल्यावर अचानकपणें झडप तर घालणार नाही ना, अशी भीति अंधारांत कोणालाहि पदोपदीं वाटते. ही भीति म्हणजे पर्यायाने दृष्टीला आणि अितर अिंद्रियांना अगम्य असणाऱ्या विश्वाबद्दलचीच भीति असते. जसजसें हें विश्व बुद्धीच्या आटोक्यांत येअूं लागतें, तसतशी भीति जाते, कुतूहल वाढतें. असाच प्रकार आधुनिक भौतिक शास्त्रांच्या वाढीमुळे घडूं लागला आहे. दूरादर्शांच्या- दुर्बिणींच्या- प्रगतीमुळे तारकेय विश्वाचा दूरदूरचा भाग जसा अधिकाधिक दृष्टिगम्य होअूं लागला आहे तसाच सूक्ष्मादर्शांच्या सहाय्याने जवळचा, लहानांतला लहान भाग, पाहतां येअूं लागला आहे. गारगोटीच्या तुकड्यांचा अुपयोग करून आपण पाण्यांतले आपले शत्रुमित्र हेरूं लागलों आहोंत. पारायणी किरणांच्या साहाय्यानें पदार्थमात्राचें अंतरंग पाहतां येअूं लागलें आहे. या शेवटच्या दोन प्रकारांविषयीची कांही थोडीशी माहिती 'पत्रिके'च्या गेल्या दोन अंकांत दिली. प्रस्तुत लेखांत भौतिकशास्त्रांच्या आजच्या आघाडीवरच्या अेका बाजूकडे जाअून अंधारावर विजय मिळवण्याच्या कामीं आपण आणखी अेक पाअूल पुढे कसे गेलों आहोंत हें सांगावयाचें योजिलें आहे.

१८८० च्या सुमाराला ॲब्ने नांवाच्या अेका शास्त्राभ्यासकाने अेका चमत्कारिक प्रयोगांत आपल्याला यश मिळाल्याचें जाहीर केलें. ॲब्नेचें म्हणणें असें की आपण अेक

---

१ 'दुर्बीण' हा शब्द Telescope या अर्थी मराठींत प्रचारांत असूनहि येथे 'दूरादर्श' शब्द वापरला आहे तो पारिभाषिक शब्दांची अेक विवक्षित धाटणी सुचवण्यासाठीं. दूरचा जिन्नस जवळ आणल्यासारखा दाखवतो तो दूरादर्श (Telescope), सूक्ष्माचें विवर्धन करून दाखवतो तो सूक्ष्मादर्श (Microscope). याच रीतीने अंतरादर्श (Diascope), अुपरिदर्श (Episcope), अंतरोपरिदर्श (Epidiascope), परितोदर्श (Periscope), शोभादर्श (Kaleidoscope), वीजादर्श (Electroscope) अि. अि.

किटली घेतली, ती अुकळत्या पाण्याने भरली, नंतर ती अेका निबिड अंधाऱ्या, बंदिस्त, खोलींत ठेवली आणि तेथेच, अंधारांत, ठेवलेल्या अेका निकाशकोटराच्या— कॅमेऱ्याच्या— द्वारा त्या किटलीचा निकाश घेतला. नेहमी जे आपण निकाश घेतों त्यांना प्रकाशाची जरूरी असते. 'डे अँड नाअिट फोटोग्राफर्स' म्हणून म्हणवणाऱ्यांना देखील सूर्याचा नसला तरी विजेचा प्रकाश लागतोच. पण अॅव्नेच्या खोलींत आरंभापासून शेवटपर्यंत अंधारच अंधार पसरलेला होता, साध्या डोळ्यांना तेथे कांहीहि दिसूं शकत नव्हतें. अॅव्नेने जी किटली गरम पाण्याने भरून ठेवललेली होती— तिच्या सर्वांगांतून अुष्णतेच्या झळी बाहेर पडून त्या तरंगरूपाने किटलीच्या भोंवतालीं दशदिशांना, प्रकाशतरंग जसे संचरतात तशा, दूरवरपर्यंत पसरत होत्या. प्रकाशामुळे आपल्या डोळ्यांना दिसतें, अुष्णतेचें ज्ञान त्वचेला होतें. येथे प्रकाशरूपी तेज नव्हतें, तें अुष्मरूपाने संचरत होतें. नेहमीं आपण अेखाद्या व्यक्तीचा निकाश— फोटो— काढतों तेव्हा त्या व्यक्तीवरून परावर्तन पावलेल्या प्रकाशकिरणांमुळे जसें कोटरांतील— कॅमेऱ्यांतील— कांचेवर रासायनिक विक्रिया घडून चित्र उमटतें तसेंच तें याहि प्रसंगीं अुष्मकिरणांनी अुमटविलें होतें. फरक अितकाच की अॅव्नेने निकाशग्रहणासाठी वापरलेली कांच कांही अेका विशेष प्रकारच्या, सुसंस्कारी, रसायनांत बुचकळून काढलेली होती. त्यामुळे नेहमीच्या निकाशासाठी ज्या प्रकाशाची आवश्यकता असते त्याच्यापेक्षा अधिक सौम्य, कमी क्षिप्रतेच्या, अुष्म किरणांचा, किंवा अुपारुण किरणांचा अुपयोग अॅव्नेला या कामीं करतां आला.

खुद्द अॅव्नेने जीं रसायनें वापरलीं आणि ज्या रीतीने अंधारांत निकाश घेतला त्या रसायनांच्या व पद्धतीच्या यशस्वितेविषयी कांही शास्त्रज्ञ साशंक आहेत. तथापि अेकदा अेक विशेष दिशेने विचाराला जी चालना मिळाली तिचा परिणाम असा झाला की, निरनिराळ्या रसायनांच्या बाबतींत प्रयोग होतां होतां आतां आगफा, कोडॅक वगैरेंसारख्या कित्येक कंपन्यांनी अनेक प्रकारच्या अुपारुण संस्कारी कांचा तयार केलेल्या असून त्यांच्या द्वारा अंधारांत देखील चित्रें घेण्याची सोय झालेली आहे. अगदीं अलीकडे, १९३२ सालीं, या बाबतींतलें अेक प्रात्यक्षिक करून दाखविण्यासाठी, रॉयल फोटोग्राफिक सोसायटीच्या सभागृहांत जमलेल्या श्रोत्यांचा निकाश घेतला गेला. त्या वेळीं सभागृहांत पूर्ण अंधार केलेला होता. व्यासपीठाजवळ पहिल्या ओळींतल्या श्रोत्यांपासून सुमारें १५ फुटांच्या अंतरावर, प्रत्येकी १५०० ओजाचे (वॅटचे) तीन वीजदिवे ठेवून दिलेले होते. या प्रत्येक दिव्यासाठी पत्र्याची अेकेक पेटी होती त्यांत ते दिवे असून पेट्या बंद केलेल्या होत्या. दिव्यांचा खटका ओढतांच दिवे लागत, पण पेटीच्या बाहेर फक्त अुष्म किरण किंवा अुपारुण किरणच काय ते जाअुं शकत, त्यापेक्षा अधिक क्षिप्रतेचे— प्रकाशादि— तरंग पेटीच्या आंतच रोखले जात. साहजीकच, या वेळीं साध्या डोळ्यांनी पाहणाऱ्याला सभागृहांत कांहीच दिसत नव्हतें, सर्वत्र

१ 'फोटोग्राफ' या अर्थी मराठींत 'छायाचित्र' असा चुकीचा शब्द कधी कधी वापरला जातो. येथे कांचेवर जें चित्र अुमटतें तें छायेमुळे नव्हे, परावर्तित प्रकाशामुळे अुमटलेलें असतें. म्हणून वस्तुतः त्याला प्रकाशचित्र, किंवा प्रकाशरेखन अशासारखें कांही तरी म्हणावयास पाहिजे. 'फोटोग्राफ' या शब्दानेहि असाच, प्रकाशरेखनाचा अर्थ सुचविला जातो. संस्कृतांत निकाश हा शब्द प्रतिकृति, प्रतिरूप अशा अर्थी वापरला जातो. म्हणून प्रकाशाच्या द्वारा मूळाबरहुकूम अमटविलेली प्रतिकृति तो निकाश. निकाश घेणारी पेटी, कोटर, तो निकाशकोटर (Camera). नैकाशिक कांच (Photographic plate). निकाशक (Photographer).

२ अुपारुण किंवा अुष्मकिरणाविषयी थोडीशी कल्पना 'पत्रिके'च्या गेल्या अंकांत पृ. ३२३-३२४ वर दिलेली आहे.

अंधार होता; तरीसुद्धा निकाशकोटराच्या मार्जारदृष्टीला मात्र तेथलीं माणसें चक्क दिसत होतीं; त्याचें चित्रण कोटरांतल्या कांचेवर अुत्कृष्ट रीतीने झालेलें होतें.

माणसाच्या दृष्टीला केवळ अंधारांतच दिसत नाही अेवढेंच अेक व्यंग असतें, तर वर दिलेल्या प्रयोगासारख्या प्रयोगांना फारसें व्यावहारिक महत्त्व अुरलें नसतें. दिवा लावा, त्याच्या भोंवतीं पत्र्याचें आवरण घालून अंधार करा आणि मग निकाश काढा, असला द्राविडी प्राणायाम करण्यापेक्षां कोणीहि समंजस माणूस साहजीकच दिव्याच्या थेट अुजेडातच निकाश काढणें अधिक पसंत करील हें अुघड आहे. पण निकाश काढणें हें कांही वरील प्रयोगांतलें अुद्दिष्ट नव्हतें. क्षिप्रतेच्या कांही विवक्षित टापूंतलें, प्रकाश म्हणून ज्याला आपण म्हणतों तें, तेज अुपलब्ध नसतांना जें बाह्य विश्वाविषयींचें ज्ञान अेरव्हीं आपल्याला मिळत नव्हतें तें ज्ञान मिळविण्याची अेक सोय वरील प्रयोगाने निर्माण झाली. अेरव्ही देखील अंधारांत, डोळ्यांना दिसत नाहीसें होतें तेव्हा, आपण हातांनी चांचपडतों. तसाच प्रकार येथेंहि, अुपारुण तरंगांचा अुपयोग केल्याने झाला.

डोळ्यांना दिसूं शकेल अितपत अुजेड नव्हता, तेव्हाचा हा प्रकार झाला. पण दिवसा, उघड्या जागेंत, अंधार नसतांनादेखील, आपल्या साध्या दृष्टीला दाट धुक्यांतून आरपार पाहतां येत नाही. आपल्या अिकडे, पुण्यासारख्या ठिकाणीं, वर्षांतून अेखाद्या दिवशीं कांही थोडा वेळच काय तें अितकें दाट धुकें असतें की त्यांवेळीं चारदोन हातांवरचें माणूस देखील नीटसें दिसत नाही. यूरोपांत असे प्रकार वेळोवेळीं घडणारे, साहजीकच अशा वेळीं अेखाद्या धाडशी शत्रूने अचानक हल्ला केल्यास त्याचा प्रतिकार करणें कठीण जाणार. रोजच्या व्यवहारांनादेखील दाट धुक्याचा अडथळा होतोच. म्हणूनच अशा प्रसंगीं दृष्टीचा टप्पा जास्तींत जास्त कसा वाढवावा हा पाश्चात्यांच्या दृष्टीने अेक व्यावहारिक महत्त्वाचा प्रश्न होअून बसलेला आहे. धुकें म्हणजे भूपृष्ठाजवळ बनलेला किंवा आलेला अेक ढग— अत्यंत बारीक बारीक अशा बाष्प-शीकरांचा अेक राशि. बिलोरी आरशाची अेखादी मोठी कांच घेअून ती कुटून तिचा भुगा केला आणि तो आकाशांत फेकून दिला तर त्यांतल्या प्रत्येक कणाकणावरून जशी सूर्याची किरणें विकिरण पावतील, चहूंवार फेंकलीं जातील, तशीं तीं धुक्याच्या प्रत्येक कणावरून सर्वत्र फेंकलीं जातात. धुक्याच्या कणाकणामधली जी मोकळी जागा तिच्यामध्यें हा सर्व प्रकाश पिसकारला जातो. येवढेंदेखील कारण आपल्या दुबळ्या दृष्टीला अधिक दुबळी करण्याला पुरेसें होतें.

हें कसें घडतें हें ध्यानांत येण्यासाठी अेकदोन परिचित उदाहरणें घेअूं. समजा, अेखादा चित्रपट पाहण्यासाठी आपण अेखाद्या चित्रनिकेतांत–थिएटरांत– बसलों आहोंत. अशा प्रसंगीं रजतपटावरचीं चित्रें स्पष्टपणें दिसावयाची झालीं तर चित्रपट्टी (फिल्म)च्या मागच्या प्रखर दिव्याखेरीज निकेतांतले बाकीचे सर्व दिवे मालवून टाकावे लागतात. हा जो अेकच अेक दिवा ठेवला, त्याचा प्रकाश त्याच्याच समोरच्या चित्रपट्टींतल्या काळ्या-पांढऱ्या भागांतून कमीअधिक प्रमाणांत आरपार दुसऱ्या बाजूला आल्यावर तो रजतपटावर पडेल अशी सोय केली म्हणजे मग त्या प्रकाशाच्या झोतांतच आपण तीं तीं चित्रें अुमटलेलीं पाहतों. चित्रपट चालू असतांना भोंवतालचे बाकीचे दिवे लावले तर चित्रें अस्पष्ट होतात. दिवसां, दिवे लावून चित्र-निकेताचीं दारें सताड उघडीं टाकलीं तर चित्रांचा पूर्ण लोप होतो. वास्तविक, या दोन्हीं प्रसंगीं, बाकीची सर्व परिस्थिति कायम असतांना, कृत्रिमरीत्या जर कांही केलें गेलें असेल तर तें अेवढेंच की, रजतपटावर उमटलेल्या चित्राच्या सर्वच भागावर,–काळेपांढरेपणाच्या

निरनिराळ्या छटांवर,–पूर्वीपेक्षा थोडासा अधिक, सर्वत्र सारखा, अेकाच इयत्तेचा, प्रकाश टाकला गेला. पण तेवढयानें देखील चित्राचें चित्रपण नाहींसें झालें.

असें घडण्याचें कारण प्रयोगदृष्टया आढळलें आहे तें असें की, कोणताहि पदार्थ आपल्या दृष्टीला अुमगावयाचा झाल्यास त्याची प्रकाशपरिवर्तनक्षमता किंवा परावर्तनक्षमता ही त्याच्या लगत, भोवतालीं, असणाऱ्या पदार्थादिकांच्या परिवर्तन-परावर्तनक्षमतेपेक्षा निदान शेकडा दोहोंनी तरी निराळी असली पाहिजे. आपल्यापैकी कोणाच्याहि समोर आम्हीं अुभे राहिल्यावर आपल्याला आमच्या शरीराची बाह्याकृति दिसते, हातापायांचा रेखीवपणा दिसतो, याचें कारण असें की आमच्या हातापायादिकांना लागून असणारी जी हवा, तिच्यामधून जितक्या प्रमाणांत प्रकाशाचें परिवर्तन-परावर्तन होत असेल त्यापेक्षा आमच्या हातापायांच्या त्वचेवरून, अंगांतल्या कपडयांवरून, तें शेकडा दोहोंनी कमी किंवा जास्त असेल; चेहेऱ्यावरच्या किंवा कपडयावरच्या कोणत्याहि दोन शेजार-शेजारच्या बिंदूवरूनहि तें याच प्रमाणांत होत असेल तरच त्यांचा अलगअलगपणा आणि त्यांचें अस्तित्व हीं डोळ्यांना समजतात. हें प्रमाण जसजसें अेकमेकांजवळ येअूं लागेल तसतसा त्या पदार्थांचा अलग-अलगपणा नाहीसा होतो, ते पदार्थ अदृश्य होअूं लागतात. धुक्यांतले किंवा धुक्यापलीकडचे पदार्थ आपणाला दिसत नाहीत ते याच कारणामुळे. घराच्या खिडकीला जाळीदार पांढरें कापड लावलें म्हणजे दिवसा घरांतल्या माणसाला खिडकीबाहेरच्या हालचाली त्या जाळींतून दिसूं शकतात, बाहेरच्या माणसाला घरांतल्या हालचाली दिसत नाहीत. अुलट, रात्रीं दिवे लागले म्हणजे बाहेर अंधारांत असलेल्या माणसाला घरांतल्या हालचाली दिसूं शकतात, आंतल्याला बाहेरचें दिसत नाही, तेंहि अशाच कारणामुळे.

हा धुक्यांतला आंधळेपणा घालविण्याचे मार्ग दोन. पहिला मार्ग, कोणत्याहि अुपायाने धुकें नाहीसें करणें. दुसरा मार्ग, धुक्याला न जुमानतां त्यांतून सहज जाअुं येअूं शकतील अशा किरणांचा अुपयोग करणें. पहिला मार्ग म्हणजे टिटवीने समुद्राचा अुपसा करण्यासाठी कंबर कसण्यासारखेंच आहे. तरी देखील मर्यादित जागेंत अेखादी वीजवहाळयुक्त तार धरली असतांना तिच्याभोंवतालचें धुकें नाहीसें होतें, असें ऑलिव्हर लॉजने दाखवून दिलें आहे[1]. दुसरा मार्ग म्हणून जो सांगितला त्याच्या कामीं अुपारुणकिरणांचा अुपयोग होतो असें सिद्ध झालें आहे. त्यांच्या द्वारा धुक्यांतल्या किंवा त्या पलीकडच्या जिनसांचे निकाश देखील धुकें नसल्याअितकेंच स्पष्ट अुमटतात. याचें कारण असें की सूर्यादि तेजोगोलापासून जें तेज आपल्याकडे, पृथ्वीवर, येते तें निरनिराळ्या क्षिप्रतांचें असतें. त्यांतला कांही भाग अतींद्र– म्हणजे पारायणी वगैरे किरणांचा असतो, कांही प्रकाशाचा असतो, अुपारुणकिरणांचा असतो, अितरहि प्रकार असतात. धुक्यामध्ये प्रकाशाचे किरण विस्कारतात, पण अुपारुणकिरण आरपार जाअूं येअूं शकतात. त्यांच्या द्वारा जेव्हा निकाश घ्यावयाचे असतात तेव्हा अेरव्हीं आपण वापरतों त्यापेक्षा निराळ्या प्रकारचा निकाशकोटर वापरला जातो. त्याच्या तोंडाशीं ठेवलेल्या चाळणींतून फक्त अुपारुणकिरणच आंत शिरूं शकतात, बाकीच्यांना मज्जाव असतो. आंत वापरावयाच्या कांचाहि केवळ अुपारुणग्रहिष्णूच असतात.

अशा रीतीने दृष्टीची कक्षा वाढवण्याचे कामीं नवीन नवीन क्षेत्रें दृष्टींत आणण्याच्या

---

१ याविषयी थोडीशी कल्पना 'सह्याद्री'च्या ऑक्टोबर १९४० च्या अंकांत 'दोन ब्रिटिशशास्त्रज्ञ –लॉज आणि टॉमसन' या श्री. ढवळे यांच्या लेखांत आलेली आहे.

कामीं, अुपारुणकिरणांचा अुपयोग अितरहि अनेक प्रसंगीं करतां येअूं लागलेला आहे. धुकें नसतांना, अेरव्हीच्या हवेंत देखील, थोडाफार जलांश असतोच. अशा हवेंत, वियद्यानाच्या साहाय्याने, २३००० फूट अुंचीपर्यंत जाअून अमेरिकेंतल्या वायवी विभागाचा अेक प्रमुख कॅ. स्टीव्हन्स, याने वियद्यानांतून दिसणाऱ्या दृश्याचा अेक निकाश घेतला. त्यांत निकाशकोटरांपासून ३३१ मैलांवर असलेल्या अेका डोंगरापर्यंतचा सर्व आलोक सामावतां आलेला आहे. अशा चित्रांचा अुपयोग युद्धादिकांच्या कामीं कसा होत असेल हें सांगावयास नको. रात्रीं चंद्र-प्रकाश असतांना आकाशांतल्या ताऱ्यांचा निकाश काढावयाचा प्रयत्न केल्यास चित्रांत थोडीशी अस्पष्टता येते. अशा वेळीं अुपारुणकिरणांच्या द्वारा निकाश घेतल्यास ते चांगले स्पष्ट येतात. अशा रीतीने आकाशांतल्या दूरदूरच्या ताऱ्यांचे आणि अभ्रिकांचे (नेब्युली) निकाश घेण्याची सोय झाल्याने ज्योतिर्विषयक ज्ञानांत विशेष भर पडूं लागली आहे. शरीराच्या त्वचेंत झालेल्या रोगांचें निदान करण्याच्या कामीं अुपारुणकिरणांचा अुपयोग होअूं लागला आहे. पदार्थ-मात्राच्या अंतरंगांतले, त्याच्या घटनेचे बारकावे पाहावयाचे झाले तर हल्ली आपण सूक्ष्मादर्शाचा (मायक्रॉस्कोप) अुपयोग करतों. अशा वेळीं आपण साध्या प्रकाशकिरणांच्या साहाय्यानेच पाहात असतों. त्याअैवजी अुपारुणकिरणांचा अुपयोग करून चित्रें घेतल्याने प्राणिमात्राच्या आन्तररचनेची अधिक माहिती मिळते.

इतरहि कित्येक मजेदार गोष्टी साधण्याकडे अुपारुणकिरणांचा अुपयोग होतो. अुदा-हरणार्थ, अुपारुणकिरणांचें अस्तित्व हें डोळ्यांना भासण्याजोगें नसल्यामुळे, अंधारांत ठेव-लेल्या तिजोरीवर या अदृश्य किरणांचा झोत पडत राहील आणि त्या किरणांतून कोणीहि मनुष्य आला गेला तरच तत्काळ घंटा वाजेल अशी सोय केल्याने तिजोरीचें रक्षण करतां येतें. अुपारुणकिरणांच्या द्वारा अेखाद्या जिवंत माणसाचा निकाश घेतला तरी तो अेखाद्या संगमरवरी पुतळ्याच्या निकाशासारखा, काळ्याभोर रोखलेल्या डोळ्यांचा, पांढुरक्या, निष्प्रभ चेहेरेपट्टीचा, किंचित् भीतिप्रद, असा निघतो. घोटीव दाढी केलेल्या अेखाद्या माणसाचा एक निकाश नेहमीच्या प्रकाशांत काढला आणि दुसरा अुपारुणकिरणांत घेतला तर पहिल्यांत नसलेले दाढीचे खुंट दुसऱ्यांत उमटतात! आकाश निरभ्र असतांना, दिवसा, अैन सूर्यप्रकाशांत या किरणांच्या द्वारा घेतलेल्या निकाशांत शीतल चंद्रप्रकाशाचा आभास निर्माण होतो.

आपल्या भोंवतालच्या विश्वाकडे आपण आपल्या डोळ्यांनी पाहतों-मर्यादित ग्रहण-शक्ति असलेल्या आपल्या डोळ्यांनी पाहातों— त्याच्याविषयीचें ज्ञान मिळवण्याच्या कामीं अितरहि अिंद्रियांचा अुपयोग करतों. चर्मचक्षूंची गति खुंटली असें वाटलें तरी निरनिराळीं साधनें निर्माण करून त्यांच्या द्वारा मिळविलेलें ज्ञान आपण आपल्या अंतश्चक्षूपुढें अुभें करतों, त्यावेळीं असें दिसतें की विश्वाकडे पाहाण्यासाठी आपण ज्या विवक्षित जागीं अुभे राहिलों, जो विवक्षित दृष्टिकोण साधला त्यात थोडासा बदल केला म्हणजे त्याच विश्वांत नावीन्य दिसूं लागतें, नेहमीच्या दृष्टीआड असलेला विश्वाचा भाग दृष्टीच्या समोर येअूं लागतो. हाहि टापू पहिल्या-अितकाच विशाल, मनोरंजक, आणि विचारप्रवर्तक, नाही असे कोण म्हणेल!

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्रांतील जानपद ओवी

(लेखिका— कु० अनसूया भागवत)

महाराष्ट्रांत पूर्वापार चालत आलेल्या जानपद-अथवा लोकगीतांचे जे अनेक प्रकार आज प्रचलित आहेत, त्या सर्वांमध्यें ओवीचें स्थान फार महत्त्वाचे आहे. अभंग, साकी किंवा इतर कुठल्याहि गीतप्रकाराचा झाला नसेल इतका प्रचार व इतकी लोकप्रियता ओवीची महाराष्ट्रभर आहे. अशिक्षित व काबाडकष्ट करून जीवनपथावरून चालणाऱ्या सामान्य जनतेला श्रम हलके करण्याकरता अगर श्रमपरिहारार्थ आणि सुखासीन लोकांना करमणुकीकरतां वाटलेली गायनाची आवश्यकता, यांमधून नेहमी जानपद-गीतांचा उगम होत असतो. जानपद-गीतांच्या अनेक प्रकारामध्यें श्राव्य ओवी हा प्रकार अशिक्षित जनता व विशेषतः स्त्रिया यांच्या जीवनाशीं निगडित झालेला आहे. सर्वसामान्य अशिक्षित जनतेच्या मनांतील विचारांना व भावनांना वाङ्मयांत आविष्करण मिळण्याकरता अत्यंत सुलभ व लवचिक अशा पद्यरचनेची आवश्यकता असते व तशा तऱ्हेची सुलभ रचना 'ओवी' या प्रकारांत असल्यामुळे, मुख्यत्वें करून स्त्रियांनी आपल्या भावनांना वाट देण्यास व आपलीं जीवनचित्रें रंगविण्यास ओवीचा अवलंब केला असावा.

लोकगीताच्या रूपाने चालत आलेल्या श्राव्य ओवीची निर्मिति सर्वस्वीं स्त्रियांनी केलेली आपल्याला आढळते. दोन ते चार ओळींच्या अत्यंत लहान पद्यांत सहजसुलभ काव्याची अवीट गोडी, अशिक्षित मनाचें कल्पनाचातुर्य व भावनांचे सत्य आविष्करण यांचा सुंदर मिलाफ ओवींतून पुष्कळदा सापडतो आणि अशा तऱ्हेच्या लाखो ओव्या निर्माण करून अशिक्षित स्त्री वर्गानें त्यांत आपलें, आपल्या कुटुंबाचें व आपल्या भोवतालच्या समाजाचें जीवन ओतलेलें आहे. अभंग, भूपाळी वगैरे इतर गीतांप्रमाणे ओवींचा उद्देश भक्तिभाव किंवा धार्मिकता हा नसून त्यांत मानवी मनाचें व जीवनाचें वास्तविक प्रतिबिंब आपल्याला पाहावयाला मिळतें व म्हणूनच ओवीचा जिवंतपणा अजूनहि कायम आहे. अजूनहि महाराष्ट्रांतील मागासलेल्या खेड्यांतून प्रातःकालच्या शान्त व आल्हाददायक समयीं ग्रामीण स्त्रियांनी जात्यावर दळतांना गाइलेल्या, किंवा संध्याकाळच्या थंड वेळीं सुखवस्तु कुटुंबांतील मुलींनी करमणुकीकरता झोपाळ्यावर बसून म्हटलेल्या, किंवा मातांनी आपल्या तान्ह्या अर्भकांना निजवितांना आळविलेल्या ओव्यांचा मंजुळ स्वर कानीं पडण्याचा सुखद अनुभव उपभोगावयास मिळतो; व ओवीची लोकप्रियता महाराष्ट्राच्या खऱ्या कृषिजीवनांत किती आहे तें पटतें.

लोकगीताच्या रूपाने ओवी या श्राव्य पद्याचा उगम कधी झाला असावा, हें निश्चित सांगतां येणें कठीण आहे; परंतु मराठी वाङ्मयाला सुरुवात होण्यापूर्वी अशा तऱ्हेचा कांहीतरी पद्यप्रकार सर्वसाधारण जनतेंत प्रचलित असला पाहिजे असें वाटतें.

ओवी हा छंद अस्सल देशी असल्याचा उल्लेख श्री. वि. ल. भावे यांनी आपल्या "महाराष्ट्र सारस्वतां"त केलेला आहे.[१] श्री. भावे हे यानंतर असेंहि म्हणतात की, "१०५१

१ श्री. वि. ल. भावे : "महाराष्ट्र-सारस्वत" भाग १ पृ० ७.

मधल्या सोमेश्वराच्या ग्रंथावरून महाराष्ट्र स्त्रिया मराठींत गाणीं रचून गात असत व हीं गाणीं केवळ कांही विशेष प्रसंगांपुरतीं नसून घरांतल्या दळणकांडणाच्या नित्यकृत्यांत हीं हमेश गायलीं जात असें दिसतें ...... म्हणजे ११ व्या शतकांत मराठींत चांगलीं गाणीं रचलीं जाऊन तीं बायकांच्या नित्यकृत्यांत जाऊन पोचलीं होतीं."[1] यावरून ओवी हा प्रकार ११ व्या शतकापासून किंवा अस्पष्ट स्वरूपांत कदाचित् त्यापूर्वीहि प्रचलित असावा असें दिसतें. श्री. साने गुरुजी यांनी तर आपल्या 'स्त्री-जीवन' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत असें म्हटलें आहे की, "महाराष्ट्रांतील बायका दळतांना, कांडतांना ओव्या म्हणतात असे फार प्राचीन ७ व्या ८ व्या शतकांतील उल्लेख आहेत."[2] आणि त्या वेळीं महाराष्ट्रांत ग्राम्य ओवीची असलेली ही सामुदायिक लोकप्रियता व सर्वसामान्य जनतेंत खोलपर्यंत जाऊन पोंचलेली तिची मुळें, हीं लक्षांत घेऊनच मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभकाळीं महानुभावी पंथीय कवींनी व त्यानंतर ज्ञानेश्वर आणि इतर संतकवींनी आपल्या भागवतधर्माची शिकवण समाजाच्या कानाकोपऱ्यांत, अगदी सामान्य व अशिक्षित जनतेंत खोलपर्यंत नेऊन पोंचवण्याकरता आपल्या प्रचार-कार्याला ओवी या सुलभ व लोकप्रिय पद्यरचनेची मदत घेतली असावी.

संतकवींनी ग्रांथिक ओवीला जन्म देतांना तिची कल्पना जरी ग्राम्यरूपांत असलेल्या जानपद-ओवीपासून घेतली असली, तरी यानंतर मात्र त्यांच्या प्रचारकार्यामुळे ग्राम्य ओवीवर ग्रांथिक ओवीचा बराच परिणाम झाला असावा असें आजमितीला प्रचलित असलेल्या असंख्य ओव्यांच्या विषय-स्वरूपावरून दिसून येतें. ग्रांथिक ओवी निर्माण होण्यापूर्वी ग्राम्य ओवीच्या विषयाची मर्यादा कोठपर्यंत असेल हें जरी निश्चित सांगतां आलें नाही, तरी मानवी मन, त्या काळचें कौटुंबिक व सामाजिक जीवन व फार तर तेव्हां लोकप्रिय असलेल्या पौराणिक वाङ्मयांतील कथा, यापलीकडे ओवी-विषयांची मर्यादा गेलेली असण्याचा संभव नाही. परंतु यानंतर मात्र संतकवींच्या व विशेषतः वारकरीपंथाच्या प्रचारकार्याचा परिणाम त्यांच्या ओवीबद्ध ग्रंथांकरवीं होऊन, ग्राम्य ओवीच्या विषयांत कौटुंबिक जीवन व वाङ्मयीन कथा यांबरोबर धार्मिकता, देवादिकांवरील भक्तिभाव व संतांबद्दल वाटणारा आदर यांची भर पडली. आज कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाचें प्रतिबिंब दाखवणाऱ्या हजारों ओव्यांबरोबर अशा तऱ्हेच्या देवादिकांवर व साधुसंतांवर रचलेल्या ओव्यांची संख्या पण पुष्कळ आहे.

लेखी ओवीचा परिणाम ग्राम्य ओवीवर कितीहि झाला असला, तरी लेखी ओवीचें मूळ विशिष्ट व्यक्तीच्या किंवा पंथाच्या बुद्धींत असतें, व जानपद ओवीचा उगम सर्वसामान्य अशिक्षित जनतेच्या सामुदायिक मनःप्रवृत्तींत व अनुभवांत असतो, हें विसरून चालणार नाही. यामुळेच ग्रांथिक ओवीच्या जोराच्या प्रचारानंतरहि ग्राम्य ओवीने आपले 'जानपद'स्वरूप सोडलेलें नाही. संतकवींच्या ओवीबद्ध ग्रंथांचा मूळ हेतु प्रचारकार्याचा होता. धार्मिकता व भक्तिभाव यांची शिकवण त्यांना आपल्या ग्रंथांच्या साहाय्याने द्यावयाची होती. परंतु ग्राम्य ओवीचा उगम मानवी मनाच्या भावमूलक आदितत्त्वांतून झाला असल्याने तिने अशा प्रकारचा हेतु कधीच धरलेला नाही. ग्राम्य ओवींत कुठेहि मनुष्यस्वभावपरिपोषक अशा मानवतेला व वास्तविकतेलाच अधिक किंमत दिलेली आढळते. आणि म्हणूनच समाजशास्त्रदृष्ट्या ग्रांथिक ओवीपेक्षा ग्राम्य ओवीचें महत्त्व अधिक आहे.

---

१ श्री. वि. ल. भावे : "महाराष्ट्र-सारस्वत" भाग १ पृ० २९.

२ श्री. साने गुरुजी "स्त्री-जीवन" पृ० २.

ओवी या पद्यप्रकाराची रचना कशी असते याबद्दल बरीच माहिती के. मा.त्रिं.पटवर्धनें[1] यांनी आपल्या 'छन्दोरचना' या पुस्तकांत दिली आहे.

साधारणपणें अुच्च वर्गांतील मुली किंवा स्त्रिया झोपाळ्यावर बसून किंवा मुलाला अंगाअी गातांना ज्या ओव्या म्हणतात त्या साडेतीन चरणी असतातें[2] व त्यांना ठराविक चाली लावलेल्या दिसतात. परंतु मध्यमस्थितींतील किंवा अगदी खालच्या वर्गांतील स्त्रिया जात्यावर दळतांना ज्या ओव्या म्हणतात त्या बहुधा चार चरणी असतात व स्त्रिया त्यांना निरनिराळ्या चाली लावून व दोनच ओळी अत्यंत कुशलतेने आळवून आळवून म्हणतात.

साधारणपणें अेकापेक्षा अधिक स्त्रिया जात्यावर दळायला बसल्या की अेकीने सुचेल ती ओवी म्हणावी, थोडीशी आळवावी व सोडून द्यावी; दुसरीने तिला साथ करतां करतां ती अुचलावी किंवा त्यावरून सुचलेली दुसरी सुरू करावी व आळवावी; अशा तऱ्हेने दुव्याला दुवा जोडून साखळी निर्माण होते. जात्याच्या फिरत्या क्रियेबरोबर व त्याच्या होणाऱ्या तालबद्ध सुराबरोबर ही मंजुळ स्वरांत आळवलेली ओवी-मालिका अेक होअून गेली म्हणजे जी विलक्षण गोडी अुत्पन्न होते ती दुसऱ्या कोणत्याहि लोकगीतांतून आढळावयाची नाही. जात्यावर दळतांना या खेडवळ स्त्रिया जितक्या तन्मयतेने व कुशलतेने ओवी आळवूं शकतात तितकी अितर वेळीं किंवा रिकामपणीं त्या आळवूं शकत नाहीत. मनांतील भावना व त्यांना गेय स्वरूपांत मिळालेला आविष्कार या गोष्टी जात्याच्या हालचालीशीं किती संलग्न झालेल्या असतात याची यावरून कल्पना येअीलें[3].

जात्यावरील चालींची थोडीशी कल्पना येण्याकरता येथे दोन ओव्यांच्या दोन निरनिराळ्या चालींचें नोटेशन दिलें आहे. या नोटेशनने चालींच्या फक्त रंगरूपाची कल्पना येईल; परंतु निरनिराळ्या प्रकारें आळवून घोळवून तेच चरण पुन्हा पुन्हा म्हणून स्त्रिया जी गोडीं उत्पन्न करतात त्याची कल्पना कदाचित् येणार नाही. 'अग' 'बाई' 'सखे' वगैरे शब्द मधून मधून घालून लवचिक स्वरूपाच्या ओवीला मनाप्रमाणे ताणून या ओव्या कुशलतेने आळवल्या जातात.

(१)	सा रे रे ग ग सा रे रे सा	सा रे ग ग ग सा रे ग ग ग
	अ ग सी ता ग बा ळ ती ण	अ ग सी ता ग बा ळ ती ण ग
	० ० ० ० ~	० ● ० ० ०
	ध सा रे ग ग सा रे रे सा	ध सा रे ग ग सा रे रे सा
	अ ग सी ता ग बा ळ ती ण	सी ता ग बा ई बा ळ ती ण
	० ० ० ० ~	० ˇ ˇ ~ ० –
	सा रे ग ग ग सा रे रे सा	सा रे ग ग ग सा रे ग ग ग
	ता तो बा च्या ग हा ये म ठी	ता तो बा च्या ग हा ये म ठी ग
	० ० ० ० ~	० ० ० ० ०

१ प्रा. मा. त्रिं. पटवर्धन : 'छन्दोरचना' पृष्ठें ११ व ५१४.

२ या साडेतीन चरणी ओव्यांतून पुष्कळदा शेवटला तोकडा चरण, ज्या व्यक्तीवर ओवी गायली असेल त्या व्यक्तीचें नांव घालून करतात.

३ 'जात्यावर बसलें म्हणजे ओवी आठवते' किंवा 'हातीं खुंटा आल्यावांचून ओवी सुचत नाही' अशा प्रकारच्या म्हणी याच कारणावरून प्रचारांत आल्या असाव्यात.

सा रे ग ग ग सा रे रे सा | ध सा रे ग रे सा रे रे सा |
ता तो बा ऱ्या ग हा ये म ठी | ता तो ग बा ई बा ऱ्या म ठी |
० ० ० ० ~ | ० ˘ ˘ ~ ० – |

या ओवीची दुसरी ओळ "अग मिळना कातगुळ । ही का चिंचचा पाला वाटी" अशाच तऱ्हेने आळवणें.

(२) रे रे रे ग॒ रे सा रे ग॒ रे सा | सा रे ग् ग् रे सा रे ग रे ग सा |
ये लु बा ई च ज त ऽ क री | ये लु बा ई च ज त ऽ क ऽ री |
० ० ० ० ० ~ | ० ० ० ० ० ~ |

सा रे ग् ग् ग् ग् सा रे ग् ग् रे सा | रे ग् ग् रे ग् |
म्या का व ळ खि ल मा ळा व ऽ ऽ री | स खे बा ई ग |
० ० ० ० ० ~ ~ | ० ० ~ |

ग् ग् सा रे ग् ग् सा रे रे सा | ध नि सा सा रे ग् रे सा
म्या का व ळ खि ल मा ळा व री | मा ळा वऽ रीं ग ऽ व री
० – ० – | ० ० ० ˘ ˘ ०

या ओवीची दुसरी ओळ "सोन्या चांदीच्या अब्दागिरी । परशुराम त्या बाळावरी." वरीलप्रमाणेच आळवणें.

आतापर्यंत भारत-अितिहास-संशोधक-मंडळाचें त्रैमासिक, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, प्रतिभा व सह्याद्री या नियतकालिकांच्या अंकांतून ओव्यांचा थोडा थोडा संग्रह येअून गेलेला आहे. कौटुंबिक व सामाजिक ओव्यांचा अेक बराच मोठा संग्रह श्री. साने गुरुजी यांनीं आपल्या 'स्त्री-जीवन' या पुस्तकांत केला आहे. निरनिराळ्या जातींतून व प्रांतांतून प्रचलित असलेल्या ओव्यांचें स्वरूप पुष्कळदा सारखेंच असल्याने, मीं अुद्धृत केलेल्यांतील अेखाददुसरी ओवी पूर्वी कशांततरी येअून गेली असण्याचा संभव आहे. श्री. साने गुरुजींनी संग्रहित केलेल्या सर्व ओव्या ब्राह्मण जातींत रूढ असलेल्या आहेत. मी ज्या ओव्या देणार आहें, त्या सर्व मराठा, महार किंवा मांग अशा तऱ्हेच्या मागासलेल्या वर्गांतील स्त्रियांच्याकडून मिळविलेल्या आहेत. त्या बहुतेक मुंबअीच्या मजूरवर्गांतील स्त्रियांत हिंडून व पुणें जिल्ह्यांतील लोणी काळभोर या खेड्यांतील शेतकरी स्त्रियांकडून घेतलेल्या आहेत. या सर्व ओव्या घाटावर किंवा देशावर राहणाऱ्या स्त्रियांच्या तोंडच्या आहेत. अुच्च जातींत व मागासलेल्या जातींत रूढ असणाऱ्या ओव्यांचें स्वरूप पुष्कळसें सारखें असलें, तरी मागासलेल्या जातींतील स्त्रियांकडून मिळालेल्या ओव्यांतून खास त्यांच्या चालीरीतींची व कल्पनांची जास्त माहिती मिळण्यासारखी आहे. भाषेच्या दृष्टीनेसुद्धा मागासलेल्या वर्गांच्या स्त्रियांच्या तोंडून घेतलेल्या ओव्यांपासून वाचकवर्गाचा जास्त फायदा होअीलसें वाटतें. विषयानुरूप ओव्यांचें मुख्यत्वेंकरून पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण करतां येअील.

(१) पौराणिक कथांवर आधारलेल्या ओव्या.
(२) नाथसंप्रदाय व संतकवि यांच्या भक्तिमार्ग-प्रचाराचा परिणाम होअून रचल्या गेलेल्या ओव्या.
(३) अैतिहासिक कल्पित कथांवर अुभारलेल्या तुरळक मिळणाऱ्या ओव्या.
(४) सामाजिक व कौटुंबिक जीवनावरील ओव्या.

अनुक्रमणिका

पुराणकालीन थोर विभूति आज समाजांत देवाप्रमाणें कल्पून पूजिल्या जातात. राम, कृष्ण वगैरे विभूतींना समाजाने आज मंदिरांतून देवाची जागा दिलेली आहे. तेव्हा अशा तऱ्हेने पुराणकालीन देवतांसंबंधी धार्मिक व भक्तिभावाने स्तुतिपर म्हणून रचल्या गेलेल्या कांही ओव्या सापडतात. यां ओव्यांतून दैवत आणि भक्त या नात्याचें समर्थन असतें. त्यांतील उद्दिष्ट व्यक्ति ही मानवतेच्या पातळीवर कधी येऊं शकत नाही. उलट पुराणवाङ्मयांतील विभूतींच्या चरित्रांतला सामान्य मानवी जीवनाशी समान्तर असा कथाभाग निवडून, त्यांतील प्रसंग व भावना यांना सर्वसाधारण माणसांच्या व्यवहाराप्रमाणे मानून, त्यांच्या सुख-दुःखाशीं समरस होऊन रचलेल्या कथात्मक ओव्या याहिपेक्षा जास्त प्रमाणांत आढळतात व याच ओव्यांचा विचार या ठिकाणीं करावयाचा आहे. पौराणिक कथाप्रसंगांचा आधार मध्यवर्ती घेऊन त्यांवर स्वानुभवाने सुचलेल्या कल्पनांचें कुशलतेने वेष्टन देऊन ज्या शेकडो ओव्या स्त्रियांनी निर्माण केल्या आहेत, त्या मनोरंजक आहेत यांत शंकाच नाही. त्यांत अशिक्षित मनाच्या कल्पनेच्या भराऱ्या किती उंचीपर्यंत सहजसुलभतेने जाऊं शकतात, याचा चांगला प्रत्यय येतो.

अशिक्षित जनतेने स्वतः वाङ्मयाचा अभ्यास केलेला नसतो. श्रुतिपरम्परेने त्यांच्या कानांवर हें वाङ्मय पडल्याने पुष्कळदा त्यांचें ज्ञान अर्धवट असतें व अशा अर्धवट ज्ञानाला स्वतःच्या कल्पनेची जोड देऊन ज्या ओव्या स्त्रियांनी रचलेल्या आहेत, त्यांत पुष्कळदा त्या वास्तविक मूळ आधारापासून दूर गेलेल्या दिसतात. महाभारत व रामायण यांतील कांही प्रसंगांचा विचित्र अर्थ घेऊनहि त्यांवर कांही गीतें रचलेलीं आढळतात.

पुराणकथांवर आधारलेल्या ओव्यांमध्ये प्रामुख्याने महाभारत व रामायण या दोहोंतील कथाप्रसंगांवर ओव्या रचलेल्या मिळतात. अितर पुराणांपैकी भागवत व विष्णुपुराणांतील कृष्णकथेवरील ओव्या पुष्कळ सापडतात. शिवलीलामृतांतील लोकप्रिय कथाप्रसंगांवरहि कांही ओव्या रचलेल्या दिसतात. तरीपण अेकंदरींत रामायणाच्या मानाने महाभारतांतील कथाप्रसंगांवर रचलेल्या ओव्या कमी मिळतात. याचें अेक कारण असें सांगतां येईल की, मानवी जीवनाशीं समरस झालेला व म्हणून सामान्य जनतेला आकर्षक वाटणारा असा कथाभाग रामायणांत जितक्या मोठ्या प्रमाणांत आहे तितका महाभारतांत नाही, त्यामुळे महाभारतापेक्षा रामायणच अधिक लोकप्रिय झालेलें असावें.

महाभारताच्या कथेंतील पांडवांना कौरवांच्या दुष्टपणामुळे भोगावा लागलेला अज्ञातवास व त्यामध्ये द्रौपदीचा झालेला छळ या अत्यंत हृदयस्पर्शी प्रसंगांवरच बऱ्याचशा ओव्या आहेत—

पापी किंचकर्ण[1] मांडिला खोटा डाव ।
वनवास भोगिला पांची पांडवांनं ॥ १

पापी किंचकण मांडिला खोटा डाव ।
दुर्पदी जिंकिली कपटभावानं ॥ २

अिंदरसभेंत दुर्योधन लअी पापी ।
त्याला देखल्यानं दुर्पदी नैनं झाकी ॥ ३

गांजिली दुर्पदी चारी दर्वाजे लावुनी ।
येद्वां[2] तिचा बंधु आला बैरागी होऊनि ॥ ४

गांजिली दुर्पदी नेली चावडीच्या कोना ।
पांची पांडवानं खालीं घातल्यात घोनां[3] ॥ ५

दुर्पदीच्या वस्त्रांचा ढीग लागला गंगणीं ।
देव श्रीकृष्ण शेला टाकी अंगावरी ॥ ६

राजा जनकाच्या घरीं काय किंचक मातला ।
दुर्पदीबाअीचं फेडी वस्त्र ढीग गंगनीं पोंचला ॥ ७

या शेवटच्या ओवींतील स्थल-काल-व्यक्ति-घटनांचा गोंधळ मृच्छकटिकांतील शकाराच्या बोलण्याप्रमाणे अभिजात वाङ्मयांत विनोदी म्हणून ठरवल्यावांचून राहणार नाही.

१ कीचक (?). २ यादव. ३ नाक (घोणा).

महाभारतांतील आणखी कांही प्रसंगांवरहि क्वचित् ओव्या रचलेल्या सांपडतात —

समिंदराच्या कांठीं तिनशे हजार ऋषीसर। तांब्यानं तूप वाढी दुर्पदीचं दुर्वं थोर ॥ ८

वत्सलाहरणप्रसंगींचा लक्ष्मण-अभिमन्यु-युद्धाचा प्रसंग पुढील ओव्यांत वर्णिला आहे–

बांणावरी बाण येत्याती द्वारकेवरी।
अभिमनुचं लगीन येवधं लागलं दारुणी ॥ ९

ऐरावतीच्या वाटनं विट्टीचा झाला गाळ।
अेवघ खेळले अभिमनु दोघ बाळ ॥ १०

बाणावरी बाण येत्याती गहुगर्दु।
येवघ खेळले अभिमनु दोघ भाऊं ॥ ११

बाणावरी बाण येत्याती कुटूनी।
अभिमनुनं नेली वंशीलैा जिंकूनी ॥ १२

महाभारतापेक्षा रामायणाच्या कथेवर अुभारलेल्या ओव्या अधिक प्रमाणांत मिळतात. पुराणकथांवरील ओव्यांतून मनुष्यस्वभावनिदर्शक अशा मुद्यांना दिलेलें महत्त्व, रामायणकथेवरून ज्या ओव्या रचल्या गेलेल्या आहेत त्यांत अत्यंत अुठावदारपणें दिसून येतें. रामाचे अयोध्येतील प्रथमचे दिवस किंवा वनवासानंतर त्याचा राज्यकारभार यांवर ओव्या रचलेल्या आढळत नाहीत; परंतु राम, सीता व लक्ष्मण यांना वनवासांत भोगावें लागलेलें कष्टमय जीवन, हा कथाभाग मात्र अत्यंत आकर्षक व हृदयस्पर्शी असल्याने त्यावर रचलेल्या बऱ्याच ओव्या मिळतात. त्यांतहि रामासारख्या शूर पुरुषापेक्षा सीतेसारख्या सुकुमार स्त्रीला जनतेची सहानुभूति जास्त मिळालेली दिसते. राम, सीता व लक्ष्मण यांनी अेकत्र केलेल्या वनवासापेक्षाहि त्यानंतर लोकनिंदेस्तव रामाने सीतेचा त्याग केल्यावर तिला अेकटीला ज्या अत्यंत करुण परिस्थितींत जीवन कंठावें लागतें त्या प्रसंगावर जास्त प्रमाणांत ओव्या रचल्या गेलेल्या दिसतात :—

रामलक्षुमण दोन्ही गुलाबाच हार।
शीताबाअी मध शेवंती सुकुमार ॥ १३

रामलक्षुमण दोन्ही जडावाच मोती।
शीताबाअी मध लालडी शोभा देती ॥ १४

रामलक्षुमण बंधु होअुनीया गेल।
आताच्या येवग्यांत वाग्या दुषमन झाल ॥ १५

रामाच्या कुंडावरी हिरवी पालखी कुणायाची।
अंघुळीला गेली सीता जानकी रामायाची ॥ १६

पदमतळ्यावरी फुलाचा शेणसडा।
रामाच्या सीताईचा सुटला बुचइडा ॥ १७

पडत पाऊईस फळी घरून काळीकुट।
सीतच्या न्हाणीवरी रामचंदर हाकी मोट ॥ १८

सीताबाई बोल आग लागो कोंकणाल॥
वनींची वनफळ खावनात मला ॥ १९

रामलक्षुमण दोघ हिंडती लवणानं।
रामाची सीता नार नेली लंकेच्या रावणानं २०

लंकेचा रावण अभिमानानं तर्वतो।
रामाची सीता नार हिला भोगीन म्हणतो ॥ २१

रामलक्षुमण दोघ पटाईत वाघ।
रामाच्या सीताईला रावणाचा एक राग ॥ २२

सीतेची सुटका करण्यांत व रावणाचा सत्यानाश करण्यांत मारुतीने दाखवलेल्या पराक्रमाला उद्देशून रचलेल्या बऱ्याच ओव्या आढळतात :—

सीतच्या शुद्धीला गेल होत कोण कोण।
नळनीळ जांबुवंत मारूती चौघेजण ॥ २३

रामलक्षुमण धुंडिती चारी वनं।
मारवती सांगे खुण सीता नेली रावणानं ॥ २४

अंजनीच्या पोटीं देव मारूती एकला।
रामाच्या सीतेसाठी येढा लंकेला टाकला २५

---

१ दैव. २ युद्ध. ३ एकामागून एक. ४ दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण व अर्जुनपुत्र अभिमन्यु म्हणून भाऊ भाऊ. ५ वत्सला. ६ घाटावर राहणाऱ्या स्त्रियांनी या ओव्या रचल्यामुळे त्यांनी सीतेला वनवासाला कोकणांत पाठविलें हें स्वाभाविक नव्हे काय ? ७ शेतांतील खोलगट भाग. ८ रागाने पाहतो.

अंजनीच्या पोटीं देव मारूती वगरे[1] ।
रामाच्या सीतेसाठी घेतो लंकेची खबर ।। २६
देव मारवती अंजनीचा तान्हा बाळ ।
रामाच्या सीतेसाठी झाला रावणाचा काळ २७
अंजनीच्या पोटीं देव मारूती भीमबळी ।
रामाच्या सीतेसाठीं लंका जाळोनी केली होळी।।
जळो जळो लंका रावणाची ।
तोंड झालीं काळीं रामाच्या वानरांचीं ।। २९
जळली लंका वीझवीतो सारा गांव ।
लंकेचा धनी मारवती त्याचें नांव ।। ३०
अंजनी गरभिणी हायेत्या पिवळ्या तुझ्या कुशी ।
जल्मिला मारवती चैती पुनवच्या दिशीं ।।३१

रामलक्ष्मण दोघींचे दोघेजण ।
मारवती राजा अंजनीचा पैलवान ।। ३२
देवामधीं देव मारूती ब्रह्मचारी ।
अस्तुरीवांचुनी तप त्याचें निरधारी ।। ३३
मारवतीदूता अंजनी तुझी माता ।
आणिली द्रुणागिरी नेत्र उघडावीं आता ।। ३४
इंद्रजित बाण सक्ति[2] लागली लक्ष्मणा ।
राम बोलइतो मारवती दुरणागिरीची वनशी[3]
आणा ।। ३५
लक्ष्मणाला सक्ति लागली पाऱ्या रातीं ।
मारूतीनें आणिली दुरणागिरी परवती ।। ३६

रावणाच्या दुष्टपणामुळे त्याच्याबद्दल वाटणारा तिरस्कार खालील ओव्यांतून दृग्गोचर होतो :—

लंकेचा रावण सरणीं जळतो पालथों[4] ।
रामाच्या सीतेसंगं गरव केला होता ।। ३७
खोटी वासइना ज्याची त्याला खाती ।
कपटी रावणाच्या झाल्यात्या कोण गती ३८
देव धरमात पतिवर्ता दोघी नारी ।
रामाची सीतामाई रावणाची मंदोदरी ।। ३९

रावणाच्या बंदीशाळेंत असतांना सीता व रावणाची साध्वी स्त्री मंदोदरी यांचें सख्य असतें. त्या दोघी एकमेकींजवळ काय बोलत असतील याची कल्पना करून खालील ओव्या रचलेल्या दिसतात.

सीता सांग कथा आइक मंदुदरी ।
रामाच्या गुफतरी यऊध झाल भारी ।। ४०
सीता करी कथा ऐक मंदुदरीबाई ।
आला वनवास तुझ्या रावणाच्यापायीं ।। ४१
मंदुदरी बोल सीता पलंगीं बसू दोघी ।
राम जन्माचा भिकारी राजि रावणाच्या घरीं ४२
सीतामाय बोल मंदोदरी माझी आई ।
तुझ्या सारइख्या माझ्या रामाला दासी लई ४३

सीतेच्या सुटकेनंतर तिच्यावरील संकटाचें वर्णन ती स्वतः व इतर लोक रामाजवळ करतात अशी कल्पना करून त्या वेळीं रामाची झालेली मनःस्थिति कांही ओव्यांत चितारलेली दिसते :—

सीता सांग कथा आपल्या जलमाची ।
लंका जळो त्या रावणाची ।। ४४
सीतेच्या सांगी कथा ऐक राम चित्तीं ।
लंकेच्या रावणानं सीता रामाची नेली होती ४५
सीता सांगी कथा राम सांगू देईना ।
तुझ्या जलमाची कथा मला ऐकवना ।। ४६
सीतच्या सांग कथा राम रडतो धाई धाई ।
बारा वरसं झालीं सीता मंदिरांत नाहीं ।। ४७
सीतला वनवास आला कुण्या रिती ।
लंकेचा आला जोगी त्याला भिकेशी गेली होती
सीता चालली वनवाशीं आडवी गेली गाभी ।
सीतला वनवास आला रावणाच्या पायीं ।। ४९

१ उग्र. २ अस्त्र (शक्ति). ३ वनस्पति. ४ हिंदु पद्धतीप्रमाणे मृत माणसाला उताणें निजवून अग्नि देतात. रावणाने गर्व करून दुष्ट वर्तन केलें म्हणून त्याला पालथा जाळण्यांत आलें असें स्पष्टीकरण ओवी सांगणाऱ्या महार स्त्रीने केलें.

सीता चालली वनवासीं आडवा गेला होला । सीतला वनवास देवा रावणानीं दिला ॥ ५०

पुढील ओव्या रामाने सीतेचा त्याग केल्यानंतरच्या तिच्या दुसऱ्या वनवासाबद्दलच्या आहेत.*

सीता चालली वनवासा कुंकू कपाळ भरूनी ।
तिचा अळीकार राम हेरीतो दुरूनी ॥ ५१
शिनगारीला रथ रथा जुंपिलीं वासरं ।
भंयाणकार[१] वनांमधी सीतानारीचं सासर ॥५२
शिनगारीला रथ रथा जुपिल्यात वास ।
सीता वनाला झाली स्वास ॥ ५३
शिनगारीला रथ रथा लाविलिया दोरी ।
वना निघाली दारुणी ॥ ५४
शिनगारिला रथ रथा लाविली पडओकी[२]।
सीता रामाची लाडइकी ॥ ५५
सीताला घालवाया आयाबायांचा घोळका ।
संभाळा बायांनो राम भुकेचा आळका ॥ ५६
सीताला घालवाया आयाबाया सवा कोस ।
फिरा बायांनो माघारी शिरीं माझ्या वनवास ५७
सीतेला वनवास डोओच्या केसोकेशीं ।
घाडून दिलं तिनं सयांला देशोदेशीं ॥ ५८
सीता जाते वनवासा सांगते तेल्याला ।
राम मंदिरीं अेकला तेल द्यावं समओला ५९
सीता जाते वनवासा सांगते कोळ्याला
राम मंदिरीं अेकला पाणी द्यावं आंघुळीला ६०
सीता जाते वनवासा सांगते माळ्याला ।
राम मंदिरीं अेकला फुलं द्यावींत पूजेला ६१
सीता निघाली वना वन लागलं जाओचं ।
अुघड सीता डोळ धरं तुपल्या आओचं ॥ ६२
सीता निघाली वना वन लागलं चाफ्याचं ।
अुघड सीता डोळ घर तुपल्या बापाचं ॥ ६३
त्या वनाच्या ठायीं सीतेला तहान लागली खरी
लक्षुमण दीरा पाणी आणावं लवकरी ॥ ६४
लक्षुमण दीरा सांग मनाचं कपट ।
नव्ह माहेराची वाट रान दिसतं अचाट ॥६५
लक्षुमण दीरा सांग मनींचं फोडुनी ।
नव्ह माहेराची वाट गेलं अंतर अुडूनी ॥ ६६
लक्षुमणानीं रथ नेअुन ठेविला वनांत ।
लक्षुमण देव आले आपले नगरींत ॥ ६७
सीतेला वनवास आलासा वाळपणीं ।
तेव्हां रामाची भरज्वानी ॥ ६८
भयाण[३] वनांमधीं सीता रडते आइका ।
तिला समजावया बोरी-बाभळी बाओका॥ ६९
सीता वनवासी दगडाची केली अुशी ।
अेवढ्या वनांमधीं बाओ झोप आली कशी॥७०
असा वनवास सीतेसारख्या सओला ।
झाल्यात बारा वर्स डोओ धुतली नओला ।७१
सीतेला वनवास लवअंकुशाच्या येळ ।
वनींचीं वनफळं त्याचा रुमालीं रस गळ ॥ ७२
सीता नार बाळंतीण तिला सुओण नाही कोणी ।
नेत्र झाकुयानी तातोबा[४] घाली पाणी ॥७३
भयाण वनामधीं सीता करीते आओ आओ
बांधुनिया डोळ तातोबा झाला दाओ ॥७४

---

* सीतेबद्दलच्या अशा तऱ्हेच्या कांही ओव्या भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-ग्रंथमालेच्या ९ व्या पुस्तकांत (वार्षिक इतिवृत्त शके १८३६, पृ. १४६) श्री. वा. दा. मुंडले यांनी दिलेल्या आहेत. या ओव्या महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून व जातींतून थोड्याफार फरकाने रूढ असल्याने उद्धृत केलेल्यापैकी कांही ओव्या त्यांत येऊन गेल्या असण्याचा संभव आहे.

१ 'भयंकर' याचीं रूपें ओव्यांतून भयाणकार, व भयाण वनांत याचो वहीण वनांत वगैरे झालेलीं आढळतात.

२ पडके– गाडीला दोन बाजूंस माल पडूं नये म्हणून लावलेल्या ताट्या.

३ या ठिकाणीं 'आटंग्या वनामधीं' असाहि शब्दप्रयोग सापडतो. अटंग्या = भयंकर त्याप्रमाणेच अटव्य याचें रूपांतर होऊन "आठव्या" असा शब्दप्रयोगहि मिळतो.

४ वाल्मिकी ऋषीचा उल्लेख जानपदगीतांतून नेहमी "तातोबा" किंवा "काकोबा" असा केलेला आढळतो. सीतेला तो पित्याप्रमाणे झाला असल्यामुळे "तात" पासून हा शब्दप्रयोग असावा.

बहीण वनांमधीं काय दिसतं लालीलाल
सीताबाओी बाळंतीण दिलं लुगडयाचं पाल ॥
सीता बाळंतीण तातोबांच्या हाये मठीं।
मिळना कातगुळ चिंचयेचा पाला वाटीं ॥ ७६
सीताबाओी बाळंतीण बाळुती धुया गेली।
तिच्या आशीरवादानं वाचा वानरांना आली ॥
भयाण वनांमधीं कोण करीत जुजुजुजु।
सीताबाओी बोल वनवाशा बाळा नीजु ॥ ७८
दगडाची केली अुशी तनाची केली शेज।
सीताबाओी बोल लवअंकुशा बाळा नीज ७९
नाचणीचा कोंडा नको खाअू सीताबाओी
लहु नी अंकूश अुद्यां होतील शिपाओी ॥ ८०
सीतेच्या सरपाला तातोबा ऋषी म्याला।
लवाळ्याचा लव त्यानं साजिवंत केला ॥ ८१
सीताबाओी बोल काकोबा माझ्या ऋषी
माझं बाळ मजपाशीं तूं त कुणाचं हालविशी ॥

सीता वाल्मिकी ऋषींच्या आश्रमांत असतांना घडलेल्या आणखी कांही प्रसंगांना अुद्देशून खालील ओव्या आहेत :—

तातोबा ऋषी बोल सीता सतव आवर।
तुझ्या सतवाने माझीं भिजलीं वावरं ॥ ८३
तातोबा ऋषी बोल सतव झालं मात।
तुझ्या सतवाने वाहवला माझा मठ ॥ ८४
रातीचं सपइनु[१] सीता सांगते तातोबाला।
रामाच्या बागेमधें लहु गेल कंवळाला ॥[२] ८५
सोन्याच्या कातरी लहु कंवळ उतरी।
रातीचं सपनं हिरव्या पातळाची नारी ॥ ८६
रामाच्या बागेतून कोण आल्यात खेतरी[३]।
हातीं सोन्याच्या कातरी लहु कंवळ उतरी ८७
बाणावरी बाण येतात लुध्दाच।
रामाच्या बागेमधीं बाळ खेतरी कुणाचं ॥ ८८
लहु लवाळ्याचं बाळ अंकुश रामायाचं।
धनुष्यबाण उड लक्षुमण चुलत्याच ॥ ८९

वाल्मिकी रामायणांत किंवा इतर कुठेहि आधार नसलेली अशी एक विचित्र कथा महाराष्ट्रांतील मागासलेल्या लोकांच्यांत रूढ आहे. ती म्हणजे रामाने सीतेचा नुसता त्यागच करावयास लक्ष्मणास सांगितलें नाही तर कैकयीच्या सांगण्यावरून तिचा वध करण्यास त्याने लक्ष्मणास आज्ञा दिली :—

शिनगारिला रथ रथा जुपियलि सुतळी।
वधाया चालवली सीतेसारखी पुतळी ॥ ९०
सीता नेली वधायाला सुर्‍यांतळी केला माथा।
वध वध लक्षुमणा आशा सोड माझी आतां ॥
सीता नेली वधायाला सुर्‍यांतळी केली मान।
वध वध लक्षुमणा तुला केगईची आण ॥ ९२
सीतेला वधिली साक्ष आणीला तिचा हात।
केगाई[५] सासु जेविली दुधभात ॥ ९३
सीतेला वधिली साक्ष आणीला तिचा पाय।
सीता वधिली कोणा ठाय[६] ॥ ९४
सीतेला वधिली साक्ष आणील तिच डोळ।
राम धरणीला लोळ ॥ ९५
सीतेला वधिली साक्ष आणीली तिची निरी।
सीता वधिली आतां खरी ॥ ९६

---

१ स्वप्न. २ अश्वमेधयज्ञाचा घोडा सोडला असतां रामाच्या सैन्याशीं युद्ध खेळतो. त्या वेळीं सीतेला पडलेल्या स्वप्नाला उद्देशून रचलेलें. ३ क्षत्रिय, रणशूर.
४ या ठिकाणीं 'साथ ग आणिला' असाही प्रयोग आढळतो. ५ कैकेयी.
६ कुठल्या जागीं; सीतेचा वध करून आल्यावर राम लक्ष्मणाला विचारतो.

अनुक्रमणिका

राष्ट्रकूटकालीन मराठी

(लेखक— श्री. ग. वा. तगारे)

सर्वसामान्य समज असा आहे की, मराठीमध्ये ग्रंथरचनेला सुरुवात १२ व्या शतकाच्या अुत्तरार्धांत झाली. महानुभावपंथाचे आद्यलेखक व जुन्या परंपरेंतील मुकुंदराज किंवा ज्ञानेश्वर यांनी आजच्या सुशिक्षितांवर अितकी विलक्षण मोहिनी टाकली आहे की, या लेखकांची भाषा ही कमींत कमी पांच शतकें होत असलेल्या भाषा व वाङ्मयविकासाची परिणत अवस्था आहे याचा त्यांना विसर पडतो. ज्ञानेश्वरींतील भाषा हा १३ व्या शतकांतील अभिजात वाङ्मयाचा अुत्कृष्ट आदर्श आहे याबद्दल मतभेद नाही. पण त्या भाषेची प्राचीन शिलालेखांतील त्रोटक वाक्यांशीं तुलना करून मराठी भाषेवर अनैसर्गिकपणा (Supernormality) लादण्यांत येतो. आणि हीच गोष्ट अनिष्ट आहे. वस्तुतः अि.स.च्या ८ व्या शतकांत मराठीला वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्व होतें. 'दढ-मडह- सामलंगे सहिरे अहिमाणकलहसीलेय। "दिण्णले" "गहिल्ले" अुल्लविरे तत्थं मरहट्टे ॥' या कुवलयमालेंतील अुताऱ्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. ज्ञानेश्वरपूर्व शिलालेख व ताम्रपट हे ८ व्या शतकापासूनचें मराठीचें सातत्य दाखवतात.

यादवकालीन मराठीवर डॉ. तुळपुळ्यांनी प्रबंध लिहिल्यामुळे त्या भाषेचें स्वरूप आता वाचकवर्गासमोर येअीलच. पुष्पदंताबद्दल मला वाटणारें कुतूहल त्याची भाषा मराठीचें पूर्वरूप असल्यामुळेच निर्माण झालें. आणि व्याकरणदृष्ट्या तिचें पृथक्करण करून त्याची ज्ञानेश्वरकालीन भाषेशीं तुलना करतां माझा तर्क खरा आहे असें आढळलें. हाच अभ्यास तज्ज्ञांचे समोर सविस्तर मांडून पुष्पदंताची ग्रंथसंपत्ति मराठींत लिहिली गेली आणि त्या मराठीचें अशा तऱ्हेचें स्वरूप आहे, हें सांगणें हा या प्रकरणाचा अुद्देश आहे.

---

१ आज "अपभ्रंश" म्हणून गणलें गेलेलें साहित्य जर प्रांतवार विभागून तत्प्रांतीय अर्वाचीन भाषांशीं त्याची तुलना केली तर अर्वाचीन आर्यभाषांचा १०००-१२०० वर्षांचा सुसंगत अितिहास लिहितां येअील. मराठी भाषेपुरता तसा प्रयत्न प्रस्तुत लेखकाने या प्रकरणांत केलेला आढळेल. बरेंच अपभ्रंश वाङ्मय अजून अप्रकाशित असल्यामुळे या बाबतींत अधिक लिहितां येणें शक्य नाही.

२ पुष्पदंत नांवाचा महाकवि राष्ट्रकूट राजे तिसरा कृष्णराव खोट्टिगदेव (अि.स.च्या १० व्या शतकाचा अुत्तरार्ध) यांच्या कारकीर्दींत मान्यखेट (निजामराज्यांतील आधुनिक"मालखेड") येथे होअून गेला. हा मूळचा शैवपंथी ब्राह्मण होता. पण पुढे त्याने दिगंबर जैनपंथ स्वीकारला. अि. स. ९५९ मध्ये मान्यखेट येथे राष्ट्रकूट राजा (तिसरा) कृष्ण याचा प्रधान भरत याच्या आश्रयास तो येअून राहिला; व त्याने आपल्या आश्रयदात्याच्या अुत्तेजनावरून तेथील देशभाषेंत जैन पुराणांतील ६३ महापुरुषांचें गुणवर्णनपर अेक प्रचंड महाकाव्य "महापुराण" लिहिलें. त्यानंतर मध्ययुगांत लोकप्रिय असलेल्या 'यशोधरचरित' व 'नागकुमारचरित' या कथा त्याने देशी भाषेंतील दोन महाकाव्यांत गुंफल्या. अि. स. ९७२ मध्ये धारचा परमार राजा हर्षदेव याने मान्यखेटवर स्वारी करून तें नगर जाळल्यावर हा कवि कोठे गेला अि. माहिती आज अुपलब्ध नाही. पुष्पदंतवाङ्मयाचें मराठी भाषेच्या दृष्टीने फार मोठें महत्त्व असल्यामुळे त्याच्या भाषेचें शास्त्रीय पृथक्करण होणें अत्यंत जरूर आहे. आणि तें पृथक्करण प्रस्तुत प्रकरणांत केलें आहे.

अनुक्रमणिका

प्रथमतः पुष्पदंत हा मान्यखेटची भाषा न येणारा कवि होता, या समजुतीचा विचार करूं. महापुराणाच्या प्रस्तावनेंत तो आपल्याला देशी भाषा येत नाही (म. पु.१.८.१०) असें म्हणतो. पण त्या कबुलींत कांही अर्थ नाही. कारण त्याचीं आपल्याला लक्षण, छंद व देशी येत नाही (म. पु. १.८.१०) तसेंच "व्यास, कालिदास अि. महाकवि, कपिल, सुगत अि. दर्शनकार याचा गंध नाही" (म. पु. १९) वगैरे विधानें तत्कालीन शालीनतेचा अेक प्रकार आहे. त्यानें धर्मप्रसारकास व कवीस आवश्यक अशी स्वपरमतांची माहिती मिळविली होती व पूर्व-साहित्याचें अध्ययन केलें होतें; ही गोष्ट त्याच्या ग्रंथामध्ये पावलोपावलीं पटते. याचा विचार पुढील प्रकरणांत केला आहे.

पुष्पदंताचें लिखाण ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठींत आहे, याला पुढील प्रमाणें देतां येतील. (१) तें वाङ्मय महाराष्ट्राची प्राचीन राजधानी मान्यखेट येथे लिहिलें गेलें आहे. आज निर्विवाद तऱ्हेने मराठी समजलें जाणारें बरेंच प्राचीन वाङ्मय मान्यखेटच्या जवळपास निर्माण झालें आहे. (२) तें वाङ्मय बहुजनसमाजाला कळून धर्मप्रसार व्हावा व (लेखकालाहि पुण्य लागावें) या अुद्देशानें मान्यखेटच्या देशभाषेंत लिहिलें आहे. (३) ज्ञानेश्वरकालीन (व आजसुद्धा) मराठींत प्रचलित असलेले अनेक शब्द त्यांत आढळतात. (४) वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, वाक्यरचना अि. भाषाशास्त्राचे पुराव्यावरून तें ज्ञानेश्वरपूर्व मराठीचें रूप आहे असें ठरतें. (५) त्यांतील वृत्तें व मराठींतलि वृत्तें (गण व मात्रावृत्तें व आधुनिक गेय वृत्तें सुद्धा) अेकच आहेत.

यापैकी क्रम ४ हें प्रमाण अतिशय महत्त्वाचें असून त्याचा विचार प्रस्तुत प्रकरणांत करावयाचा आहे. त्यापैकी प्रत्ययप्रक्रियेला जरूर तेवढाच वर्णविचार करून मी मुख्य विषयाकडे वळणार आहें. वर्णविचाराबद्दल अधिक माहिती Vendryes, Bloomfield, Graaf, Jesperson, Taraporewala अि. लेखकांच्या भाषाशास्त्रावरील पुस्तकांत पाहावी. स्थलाभावामुळे जास्त चर्चा करतां येत नाही व करणें आवश्यक नाही.

साहित्य—(Apparatus criticus)

(१) पुष्पदंताचे ग्रंथ—

(१) महापुराण—डॉ. प. ल. वैद्य संपादित

(२) नागकुमार चरित—प्रा. हिरालाल जैन संपादित

(३) यशोधरचरित—डॉ. प. ल. वैद्य संपादित

(पुष्पदंताचे पुस्तकांचा संक्षिप्त अुल्लेख पुढे म.पु.,ना.च,.य.च.असा अनुक्रमें केलाआहे.)

यशोधन चरितांत कांही भाग प्रक्षिप्त आहे. परंतु या साहित्यांत गंधर्वानें घुसडलेला प्रक्षिप्त भाग लक्षांत घेतला नाही.

(२) स्थलकालाचें सातत्य असलेले मराठीचे वाङ्मयीन अुल्लेख ताम्रपट, शिलालेख. यांत श्रवणबेळगोळचा शिलालेख स्थलदृष्ट्या दूर म्हणून घेतला नाही. हे सर्व ज्ञानेश्वर-पूर्वकालीन आहेत.

(३) ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव. (ज्ञानेश्वरी–राजवाडेप्रत).

(४) ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन महानुभाववाङ्मय (लीलाचरित्र, चक्रधरसूत्रें, वच्छहरण, रुक्मिणीस्वयंवर, धवळें)–या वाङ्मयास ज्ञानेश्वरीनन्तर घेण्याचें कारण, हें सांकेतिक लिपींत संग्राहिलें गेलें असतां अर्वाचिलें असावें अशी शंका येते.

वर्णप्रक्रिया—

प्रत्ययप्रक्रियेबद्दल लिहितांना वर्णप्रक्रियेवर लिहिणें, म्हणजे विषयान्तर करणें आहे असें वाटण्याचें कांही कारण नाही. कारण भाषाशास्त्राचे दृष्टीने प्रत्ययप्रक्रियेचा विचार करतां प्रत्यय ज्या वर्णांचे बनतात त्या वर्णांसंबंधी स्पष्ट कल्पना असणें आवश्यक आहे. आणि विशिष्ट वर्णांचीं अुच्चारस्थानें व त्यांच्यामधील संबंध लक्षांत घेतला नाही, तर प्रत्ययप्रक्रिया हें अेक विचित्र कोडें होअून बसतें. मी येथे phonetics बद्दल फार माहिती न लिहितां, स्वरागम (prothesis), स्वरभक्ति (anaptyxis), वर्णविपर्यय (metathesis), अवयवलोप (haplo-logy), वगैरे गोष्टी, "वुअिल्सन् फॉयलॉलॉजिकल् लेक्चर्स," कुलकर्णीकृत "मराठी भाषा—अुद्गम व विकास," किंवा तत्सम पुस्तकांतून वाचकांस माहीत आहेत असें गृहीत धरून लिहितों.

स्वरविचार—अिण्डोयुरोपियन भाषांत मूळ स्वर तीन अ, ए, ओ. त्यांच्या ऱ्हस्व व दीर्घ अुच्चारांप्रमाणें अेकंदर सहा स्वरमाला (vowel-gradations) बनल्या आहेत. या प्रत्येकांत मुख्य स्वर (आघातयुक्त) अ (अ किंवा आ), ए, किंवा ओ घेअून नन्तर त्यांत अर्ध-स्वर (य्, व्, र्, ल्), व अनुनासिकें (न्, म्) घेअून स्वरमाला (vowel-gradation series) तयार होते. अिंडोयुरोपियन भाषांतील ए व ओ यांत प्राकृतिक रूपान्तर (ablaut) होअून अ स्वरमाला राहिली आहे. ग्रीकमध्ये अे मालेंतील स्वरांचें ओ मालेंत रूपांतर झालें आहे. असें कां झालें याची कारणें अज्ञात आहेत. आता संस्कृतमधील अ स्वरमालेमुळे पुढील ध्वनि अथवा स्वर निर्माण झाले. अ=अ, अ=आ हे ध्वनि ऱ्हस्व व दीर्घ अुच्चार दाखवतात.

(१) अ स्वरमाला (ऱ्हस्व स्वर)

(१) अ हा शुद्ध स्वर = अ
(२) अ + य् = अय्, ए [इ किंवा ई]
(३) अ + व् = अव्, ओ [उ किंवा ऊ]
(४) अ + र् = अर् (ऋ)
(५) अ + ल् = अल् (ऌ)
(६) अ + न् = अन्
(७) अ + म् = अम्

(२) आ स्वरमाला (दीर्घ स्वर)

वर दिल्याप्रमाणे सात अुच्चार जरी शक्य असले तरी फक्त तीनच नेहमी अुपयोगांत येतात.

(१) आ हा शुद्ध स्वर = आ
(२) आ + य् = आय्, ऐ
(३) आ + व = आव्, औ

आधुनिक भाषाशास्त्र स्वरविचार अशा पद्धतीने करतें. ए किंवा ओ हे संस्कृतमध्ये आढळत नाहीत असें म्हटलें, तरी भारतीय भाषांत त्यांचा अुच्चार सर्रास आढळतो. अपभ्रंशांत ते स्वर आढळतात व पुष्कळदा हस्तलिखित ग्रंथांत 'ए'चा 'इ' व 'ओ'चा 'उ' केलेला आढळतो.

पाणिनीने याचा विचार जरा निराळ्या पद्धतीने केला आहे. पाणिनीने प्रत्याहारसूत्रांत अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए ओ, ऐ, औ हे स्वर देअून लगेच 'हयवरट्' या सूत्राने अर्धस्वर दिले आहेत. यावरून त्याच्या दृष्टीने ह्–अ, य्–इ, व्–उ, र्–ऋ अशा अुच्चारस्थानावरून जोड्या असाव्यात. अर्धस्वर हे स्वभावतःच अर्धे स्वर व अर्धी व्यंजनें आहेत. 'अिग्यणः संप्रसारणम्' (१·१·४५) या सूत्रावरून तो संबंध स्पष्ट होतो. आपण स्वतःशीं कण्ठय ह्, व अितर अर्धस्वराचे अुच्चार पाहिले तर य्=इअ, व्=उअ, र्=ऋअ असे अुच्चार आहेत असें आढळेल. 'वृद्धिरादैच्' (१-१-१), 'अदेङ् गुणः' (१-१-२) या सूक्तांनी अ, इ, उ, ऋ, ऌ यांचा आ, ऐ, औ, आर्, आल् आणि ए, ओ, अर्, अल् हे होतात असें त्याने सांगितलें. 'वृद्धिरादैच्' व 'अदेङ् गुणः' यांतील त् या ज्ञापकावरून 'आ' याचे ऱ्हस्व व दीर्घ उच्चार पाणिनीस माहीत होते असें दिसतें.

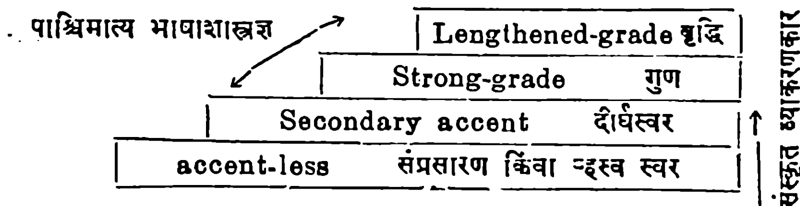
एओङ् सूत्रात ए, ओचा साधा—एकस्वरी उच्चार आहे, संयुक्त नाही. ए व ओ यांचे सुद्धा ऱ्हस्व व दीर्घ उच्चार असावेत हें 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्' (१-१-११), अा (१-१-१५) यांत 'ए' व 'ओ'ला लागलेल्या 'त्'वरून व 'एचइग्घ्रस्वादेशे' (१-१-४८त् या सूत्रावरून वाटतें.

परमसंनिकृष्ट स्वरांची संहिता न करता वेदपूर्वभाषा बोलली जात असे व 'वृद्धिरादैच्') या सूत्राच्या मुळाशीं वरील लकब असावी असें कै. राजवाडयांचें मत आहे (गुण व वृद्धि-निबंध, इतिहास व ऐतिहासिक ३). प्राकृत भाषेप्रमाणे वेदपूर्व भाषेंत अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, आऐ, अय्, आय् आणि अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, अऔ, आओ, आऔ, अव्, आव् असे असंहित स्वरांचे गट होते. त्यांपैकी वैदिककाळीं एमध्ये अइ, अई, आइ, आई, ऐमध्ये अए ते आय् अखेर, ओमध्ये अउ, अऊ, आउ, आऊ आणि औमध्ये अओ ते आव् अखेर उच्चार समाविष्ट झाले. प्रातिशाख्य किंवा पाणिनीय संधिनियमावरून पूर्ववैदिक उच्चारांची स्मृति जाणतां येते अितकेंच नव्हे तर आज विसाव्या शतकांत ए, ओ, ऐ आणि औ यांचे उच्चार करतांना वरील असंहित स्वरांचेच उच्चार केलेले ऐकू येतात.

सारांश, संस्कृतमधील साधे, संयुक्त व अर्धस्वर या प्रकारांचा प्रपंच वर दिल्याप्रमाणे आहे. या फेरफारामध्ये आघातांना (accents) फार महत्त्व आहे. पण तो स्वतंत्र संशोधनाचा विषय आहे तो येथे सोडून देऊं.

स्वरमालेसंबंधी संस्कृत व्याकरणकार व पाश्चात्य भाषाशास्त्रज्ञ यांच्या दृष्टिकोणाची कल्पना पुढील दिलेल्या आकृतीवरून येअील.

स्वरमाला

ए व ओ हे स्वर मुख्य मानून पाश्चिमात्य भाषाशास्त्रज्ञ वृद्धि, व दीर्घ व ऱ्हस्व स्वरांची व्युत्पत्ति करतात तर पाणिनीने संप्रसारण किंवा ऱ्हस्व स्वरांना मुख्य मानून स्वरप्रपंच केला. दोघांचे पहाण्याचे दृष्टिकोन भिन्न आहेत अितकेंच. कण्ठ्य 'ह्' अर्धस्वर आहे, अ मध्ये

इ, उ चे उच्चार बीजरूपाने आहेत. इ-ई-ए-ऐ-य् व उ-ऊ-ओ-औ-व् यांचा व यांत समाविष्ट होणाऱ्या उच्चारांचा फार निकटचा संबंध आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतली की हेमचंद्राचें अपभ्रंशावरील महत्त्वाचें सूत्र 'स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे' (सिद्धहेम ८-४-३२९) उलगडतें व अपभ्रंशाच्या प्रत्ययप्रक्रियेंतील हकार लुप्त होऊन उरलेले प्रत्यय जुन्या मराठींत कां सांपडतात याचा उलगडा होतो.

स्वरविचाराची शास्त्रीय कल्पना लक्षांत घेतां पुष्पदंताचे भाषेंत अ, आ, अि, अी, अु, अू, ऋ (क्वचित्) ॲ, ऑ व ज्ञानेश्वरींत ॲ आणि ऑ हे अधिक आहेत, त्यामुळे दोन्ही भाषांच्या अैक्याला बाध येतो असें नाही. यादवांच्या राजवटींत संस्कृत विद्येला मिळालेल्या अुत्तेजनाचा तो ग्रांथिक भाषेवर (वस्तुतः लेखावर) झालेला परिणाम आहे. महाराष्ट्रांतील लोकसमुदाय अै व औ हे अुचार १० व्या शतकांत करीत नव्हता किंवा ज्ञानेश्वरकालीन भाषेंत ॲ व ऑ हे अुचार नव्हते असें नव्हे.

ॲ किंवा ऑ च्या पुढे जोडाक्षर आलें की पुष्कळदा त्यांचा ऱ्हस्व अुच्चार होतो ही गोष्ट परिचयामुळे आपल्या लक्षांत येत नाही. मध्ययुगामधील बरेच लेखक (copyists) ऑ किंवा ॲ दाखवतानां सरसकट अु किंवा अि लिहित. द्राविड भाषांतून ओॅ, ओॆ हे दोन्ही अुचार असल्यामुळे त्यांना ही अडचण भासत नसे असें सापडलेल्या हस्तलिखितांवरून वाटतें.

ऋ किंवा जोडाक्षरांत 'र'कार कायम ठेवणें हे कांही लेखकांच्या (copyists) परंपरेंत आढळतें. तशीच परंपरा'ळ'बद्दल असावी. राजवाड्यांच्या ज्ञानेश्वरींतील ळकाराचा अभाव हा त्या लेखकांच्या परंपरेचें वैशिष्ट्य असावें. याशिवाय या ळकाराच्या अभावाचें समाधानकारक विवरण करता येत नाही.

हल्लीच्या मराठी लिखाणांत अिंग्लिश अुचार दाखवण्याची जशी अडचण भासते तशीच प्राचीन भाषेंतील अुचार– विशेषतः स्वरांचे अुचार– दाखवण्यास येते. निदान आधुनिक कवींनी मुक्तछन्दासारखें लिखाण लिहितांना आघात दाखवण्याची नवीन प्रथा पाडली तर बरें होअील.

व्यंजनविचार—

पुष्पदंताचे भाषेंत पुढील व्यंजनें आढळतात. तीं कण्ठ्य तालव्य अशा अुचारस्थाना प्रमाणें दिलीं आहेत.

क ख ग घ। च छ ज झ। च़ छ़ ज़ झ़। ट ठ ड ढ ण। त थ द ध न (!)। प फ ब भ म। य र ल व। स ह। ळ।

तालव्य व दन्त्यतालव्य अुचार निरनिराळे दाखविण्यासाठी दोन चवर्ग दिले. 'न'बद्दल अपभ्रंशाच्या हस्तलिखित ग्रंथांतून फारच गोंधळ असतो. १० व्या शतकांत 'न' हा ध्वनि होता हें त्या काळच्या संस्कृत ग्रंथांवरून दिसतें. पैशाचीमध्ये संस्कृत 'ण'बद्दल सुद्धा 'न' अक्षर येअी व त्याचे अवशेष आज 'पानी', 'लोनी' इ. ग्रामिक शब्दांत दिसतात. मूर्धन्य वर्ण अिण्डो-युरोपियन भाषांत आरंभीं नव्हते. ते द्रवीड भाषांच्या सहवासाने संस्कृतमध्ये शिरले व पुढे ते शिष्टमान्यता पावले असा समज आहे. ऋ, र्, ष् नंतर तवर्गाचा टवर्ग होतो असें प्राकृत भाषांतील अुदाहरणांवरून दिसतें. सारांश 'ण'बद्दल १० व्या शतकांत परकेपणा वाटण्याचें कांही कारण नव्हतें व बहुजनसमाजांत 'न'बद्दल पुष्कळदा 'ण' येत असल्यामुळे लेखकांचा (copyists) 'न' व 'ण'बद्दल गोंधळ अुडाल्यास नवल नाही. द्राविड लेखक मात्र सरसकट 'ण' वापरीत असें दक्षिणेकडे अुपलब्ध होणाऱ्या हस्तलिखितांवरून दिसतें. डॉ.

पिशेल–पण्डित–वैद्य यांनी संपादिलेल्या हेमचंद्राच्या व्याकरणांत अपभ्रंशांत शब्दाचे प्रारंभीं असलेला 'न' कायम ठेवला असला तरी डॉ. पिशेलनी अपभ्रंश दोह्यांच्या सुधारलेल्या आवृत्तींत (Materialien zur kenntnis des Apabhramsa) सरसकट 'ण' वापरला आहे व हलीं प्रकाशित होणाऱ्या अपभ्रंशग्रंथांत तेंच धोरण स्वीकारलें जातें.

श, ष, स या ऊष्म्यांपैकीं 'स' तेवढा ग्रांथिक लिखाणांत आढळतो. बहुजनसमाजांत अद्याप दन्त्य ऊष्मेच श किंवा षबद्दल वापरतात. राष्ट्रकूट राजवटीपेक्षा यादवघराण्यानें संस्कृत विद्येला चांगला आश्रय दिल्यामुळे आपल्याला १३ व्या शतकांतील ग्रांथिक भाषेंत तिन्ही ऊष्मे आढळतात. कुणबाऊ गीतें लिहिणारे सुशिक्षित कवि ज्याप्रमाणे जानपद भाषा लिहितात तसाच प्रकार पुष्पदंताच्या लिखाणाचा आहे. बहुजनसमाजासाठी लिहिलेल्या कथावाङ्मयांत त्यानें त्यांना प्रिय असलेला 'स' वर्ण कायम ठेवला आहे. वेदपूर्वभाषेंत सुद्धा 'स्' हा अेकच ऊष्मा आहे व त्याची पुढे 'ह्, श्, ष्, झ्' अशीं रूपें होतात.

स् आणि ह् यांमध्ये फार निकटचा संबंध आहे. वेदपूर्व भाषेतील सचा अवेस्तामध्ये 'ह' होतो; अुदा. सोम– हओम, सुरा– हुरा, सिन्धु– हिन्दु, सव्य–हव्य अि. हीच गोष्ट संस्कृतमधील भविष्याचे सकारादि प्रत्यय हकारादि बनवण्यांत आणि दश > दह > दस > दहा अशा शब्दांत आढळते. स्चा विसर्ग होणें व विसर्गाचा अुच्चार 'ह' युक्त असणें यावरून तीच गोष्ट स्पष्ट होते. तेव्हां स व ह हे अत्यंत संलग्न ध्वनि आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेतल्यावर प्रत्ययप्रक्रियेंतील कोडीं सुगम होतात.

ख, घ, छ, झ, ठ, ढ, थ, ध, फ, भ हीं महाप्राणयुक्त व्यंजनें आहेत. ऋक्प्राति शाख्यांत ख्, घ्, छ्, झ्, थ्, ध्, फ्, भ् यांना 'संयुक्त' व्यंजनें म्हटलें आहे. अुच्चार-सौकर्याचे दृष्टीने यांचा नुसता महाप्राणयुक्त अुच्चार होणें स्वाभाविक आहे. आणि प्राकृतमध्ये यांचा 'ह' होतो असें हेमचंद्राने यथार्थ म्हटलें आहे. (सिद्धहेम ८.१.१८७,) ह्या सूत्रांत अनादि व असंयुक्त ख, घ, थ, घ, भ यांचा ह होतो असें तो म्हणतो. छ, झ, ठ, ढ यांचा अुपयोग पुष्कळच कमी आहे आणि प्रत्ययप्रक्रियेमध्ये आपल्याला त्यांचा फारच थोडा संबंध येणार असल्यामुळे हा विषय येथेच पुरा करितों. णाहो, लाहो, दहि यासारखीं 'ह'कार राहणारीं अुदाहरणें जुन्या मराठींत पुष्कळ आहेत. तीच गोष्ट 'भिः' या तृतीयेच्या बहुवचनाच्या प्रत्ययाचें 'हि' होतांना आढळते.

अनादि व असंयुक्त क ग च ज त द प य आणि व चा बहुधा लोप होणें, (सिद्धहेम ८.१.१७७) यचा ज होणें आणि अपभ्रंशांत पुष्कळदा क-ख-त-थ-प-फ यांचे अनुक्रमें ग-घ-द-ध-ब-भ होणें, (सिद्धहेम ८.४.३९६) या प्रवृत्ती १३-१४ व्या शतकांप्रमाणे १० व्या शतकांतहि आढळतात.

ळकार पुष्पदंताच्या भाषेंत क्वचित् येतो. राजवाड्यांना सांपडलेल्या ज्ञानेश्वरींत तो त्यांना आढळला नाही यावरून मराठी भाषेंत त्याला अस्तित्व नव्हतें असें नाहीं. वैदिक-पाली-पैशाची व द्राविड भाषांत तो आहे; मध्ययुगांतील संस्कृत शिलालेखांतून सुद्धा तो डोकावतो. आणि आधुनिक मराठींत सुद्धा त्याला अर्थाचे दृष्टीने महत्त्वाचें स्थान आहे असें चूळ, बोळ, गाळ, वेळ अि. शब्दांवरून दिसतें. या शब्दांत आपण लकार घातला तर अर्थ बदलतो. लपेक्षा ळमध्ये अुच्चारसौकर्यहि नाही. तेव्हा तो १० व्या शतकांत अस्तित्वांत होता असें म्हणण्यास मुळीच प्रत्यवाय नाही.

सारांश, ज्ञानेश्वरकालीन सर्व वर्ण पोथींत नसले तरी प्रत्यक्ष १० व्या शतकांतील समाजांत अस्तित्वांत होते.

प्रत्ययप्रक्रियेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे अनुस्वारांचा. पुष्पदंताचे भाषेंत व यादवकालीन मराठींत अनुच्चारित अनुस्वार बरेच आहेत. संस्कृतमधील अनुनासिकांतील ङ् व ञ् ज्ञानेश्वरींत नांवापुरतेच आहेत. ण ला ज्ञानेश्वरींत व पुष्पदंताचें ग्रंथात परसवर्ण या दृष्टीने महत्त्व तात्पुरतेंच आहे.

पुष्पदंताचा कोणताहि ग्रंथ घेतला तरी तहिं, पयाअिं, माअिं, हउं, हुं अित्यादि शब्दांबरोबरच चंदु, दंडेण, कंतु, अणंगु असे शब्द आढळतात. या शब्दांपैकी पहिला गट अनुच्चारित अनुस्वारांचा असून त्यापासूनच पुढील शिलालेखादि वाङ्मयांतील अनुस्वार व्युत्पदितां येतात. दुसरा गट अुच्चारित अनुस्वारांचा आहे. हे अनुच्चारित अनुस्वार अुं, हुं, हिं. अिं. प्रत्ययांत नेहेमी येतात त्याचप्रमाणें संस्कृत शब्दांमध्ये अनादि व असंयुक्त असलेल्या 'म'ने अपभ्रंशांत व मराठींत अनुच्चारित अनुस्वारांची गर्दी करून टाकली आहे. श्यामल>सामल> सॉवल>सावळा, कोमल>कोवँळा, ग्राम>गाम>गाँव या व अशा अनेक अुदाहरणांवरून म चें अनुनासिक पूर्वव्यंजनावर जाअून वकार शिल्लक अुरतो असें दिसतें. गांव, नांव, जांवअी चांफा अित्यादि शब्दांतील अनुस्वार आता लुप्त झाले तरी त्यांच्या मागे अखंडित अशी व्याकरणाची परंपरा आहे. आणि प्रत्ययप्रक्रियेमधील अनुस्वारांची अडगळ जरी आम्ही आमच्या सोयीसाठीं कमी केली तरी भाषेचा अैतिहासिक अभ्यास करतांना आपण त्यांना विसरून चालणार नाही.

प्रत्ययप्रक्रियेच्या दृष्टीने जरूर तेवढा वर्णविचार आपण केला आहे. यापेक्षा जास्त विवेचन करण्यास स्वतंत्र लेख लिहावे लागतील. प्रत्ययप्रक्रिया (morphology) हें भाषेचें अत्यंत महत्त्वाचें अंग आहे. भाषेची प्रकृति (nature) ह्यावरून ठरते. शब्दसंपत्तीप्रमाणें प्रत्ययांची अुसनवारी सहसा होत नाही त्यामुळे भाषाशास्त्रज्ञ या प्रक्रियेला अतिशय महत्त्व देतात.

प्रत्यय प्रक्रियाः—

भाषेच्या अुत्पत्तीबद्दल जरी अनेक मतें असली[1] तरी भाषेचें मूळ परिमाण वाक्य आहे याबद्दल फारसा मतभेद होणार नाही[2]. आपण स्वतःशीं विचार किंवा दुसऱ्याशीं विचारविनिमय करूं शकतों पण तो वाक्यांनी, शब्दांनी नव्हे[3]. शब्द हे पृथक्करणांतीं सिद्ध होणाऱ्या कल्पनांना (thought-concepts) दिलेलें नांव आहे[4]. वाक्य हें परिमाण धरल्यानंतर नाम (व सर्वनाम)

१ भाषेच्या उत्पत्तीबद्दल अनेक उपपत्ति बसवल्या आहेत. त्यांपैकी कांही पुढे देतों. उदा.— Bow wow theory, Pooh pooh theory, Dingdong theory, Yo-he-yo theory, Play-way (Superfluous energy) theory इ०. या अनेक उपपत्तींपैकी शेवटची व Jesperson ने वर्णिलेली प्रेममूलक उपपत्ति (Language Ch. XXI) जास्त सयुक्तिक वाटतात.

२,३ यामुळे अर्वाचीन व्याकरणकार आपल्या व्याकरणास वाक्यपृथक्करणापासून सुरवात करतात.

४ भाषेसंबंधी मानसशास्त्र्यांचीं पुढील मतें पाहा.

Language is "essentially an instrument of conceptual analysis and synthesis."—Stout "Groundwork of Psychology" P.149.

Language makes our concepts "become like molten bullion poured into coining moulds, whence.........they issue as legal tender for general circulation."— Spearman "Nature of Intelligence" P.264.

शब्दाविषयी या ग्रंथकाराने मोठें मार्मिक उदाहरण घेतलें आहे.

"The cognitive field may be compared to an ocean studded with

आणि क्रियापद या शब्दांच्या जातींना विशेष महत्त्व येतें. Vendryes[१]चे मतें वाक्यांतील खरे जिवंत शब्द नाम व क्रियापद होत. नाम व विशेषण हे शब्द अेकमेकांसाठीं वापरले तरी विशेषण हें नामावर अवलंबून असतें. क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व अुभयान्वयी अव्ययें वाक्य-रचनेंत किंवा शब्द जोडण्यास अुपयोगी पडणारीं साधनें आहेत. अुद्गारवाचक अव्ययें हीं भाव-नांचा अुद्रेक दर्शवणारीं अपूर्ण वाक्यें मानलीं जातात. सारांश, नाम, (सर्वनामांचा अंतर्भाव यांतच केला पाहिजे,) विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व अुभयान्वयी अव्ययें हे सहा शब्दप्रकार शास्त्रीय कसोटीस अुतरतात. यांपैकीं पहिले तीन व्ययी व दुसरे तीन अव्ययी (विभक्तिप्रत्यय न घेणारे) आहेत.

नाम व सर्वनाम—

भाषेंत प्रथमतः सर्वनामें व क्रियावाचक शब्द निर्माण होअून सर्वनामापासून प्रत्यय व क्रियावाचक शब्दापासून अितर शब्द (प्रकृति) निर्माण होअून या प्रकृतिप्रत्ययांपासून भाषेचा प्रपंच निर्माण होतो. त्यामुळे प्रत्ययप्रक्रियेंत पहिलें स्थान सर्वनामांना दिलें पाहिजे. 'सर्वनाम' हें नांव पडण्याचें कारण या शब्दांच्या यादीचें सुरवातीस 'सर्व' शब्द आहे हें होय. (सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। सि. कौ. अष्टाध्यायी १.१.२७) सर्वनामांचे मुख्य प्रकार चार. १ पुरुषवाचक, २ दर्शक, ३ संबंधी, ४ प्रश्नार्थक, पुष्पदंताचे काळांत अेक-वचन व अनेकवचन हीं दोनच वचनें प्रमुख होतीं. लिंगाबद्दल निश्चित नियम नव्हते. या दोन्ही गोष्टी अर्वाचीन मराठीमध्ये आपल्यास आढळतात.

पुरुषवाचक सर्वनामें— प्रथमपुरुष (अेकवचन)

	संस्कृत	महाराष्ट्री	पुष्पदन्त	ज्ञानेश्वर	आज
प्र.	अहम्	अहम्मि	हं, ह, *म्मि (य. च. २.७.८	मी, मीँ	मी, हाँव (कोंकणी)
		अम्मि	(अहयम्) ३.२.६		
		म्मि	हुं (ज. च. २.२८.४)		
			हउँ (य. च. १.६.९)		
द्वि.	माम्	अम्मि, मि >	मइँ (य. च. २.३५.४) >	मीँ, मी	
तृ.	मया	मए >	मए (य. च. २.१.१५)	मियां	मीं
			मे (य. च. ३.२.४)	मियाँ	
		मइ >	मइ	म्या	
			मइँ (य. च. २.४.१०)		
च.	मह्यम्-मे	>	मज्झं (म. पु. १.१०.१२) >	मज, मजसि	
			महु (ना.च.)	मा(म)सि or पिँ	
पं.	मत्	मज्झत्तो	... ...	मजहुति	
		ममाहिंतो			
ष.	मम-मे	मज्झ >	मज्झ (ना. च.) >	मज	

icebergs......Only dotted here and there has the thought frozen into verbo-conceptual rigidity."—"The Nature of Intelligence and the Principle of Cognition." P.265.

१. Language, ch.III.

* अशी खूण असलेलीं रूपें त्या काळीं असावीं असा माझा तर्क आहे.

			मज्झं (म. पु. १.१०.१२)		माझा
			मज्झु (य. च. २.५.३)		
			महु (य. च. १.६.९)	>	माह्या
			महुँ (य. च. १.१८.१७)		(पू. खा.)
			महँ (म. पु. १.१०.३)		
स.	मयि	मइ > मि	*मइँ	>	मीं

असद्चें अेकवचनी बीजरूप म आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेता याचे अेकवचनी प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणें होतात—

	संस्कृत	महाराष्ट्री	पुष्पदंत	ज्ञानेश्वर	आज
प्र.					
द्वि.	अम्		> इँ	> इँ	
तृ.	या >	ए, इ	> ए, इ, इँ	> इँ, इया इयाँ, या	> इँ
च.	ह्यम् >	*ज्झम	> ज्झँ (*ज्झ)	> ज झिया	> झें
पं.					
ष.		ज्झ	> ज्झ, ज्झँ, ज्झु हँ, ह, हु	> ज, झ	> ह्य (पू. खा.), ह (नागपूर) मराठी
स.	यि >	इ	> इँ	> इँ	> इँ

पुष्पदंताने संस्कृतवरून प्रथमेचें रूप बनवलें असें म्हणण्यांत अर्थ नाही. त्याचे काळीं जैन लेखक संस्कृतमध्ये लिहीत. स्वतः पुष्पदंत ब्राह्मण असल्यामुळे त्याच्या भाषेवर (मोरोपंता-प्रमाणे) संस्कृतचा पगडा जास्त आढळतो हें म्हणणें मान्य करून सुद्धा तो 'अहं'पासून बन-विलेलीं रूपें मुद्दाम वापरतो असें म्हणतां येत नाही. त्याचे काळीं तीं रूपें वापरलीं जात असावींत. मराठींत 'मी' शब्द (वै. सं.) 'अस्मे'>(महा) 'अम्हे'>(पुष्प) अम्हइं>आमि >मी किंवा (सं) मया>(महा) मए, मइ (पुष्प) मइँ>मीं किंवा महा. म्मिपासून आले असावे. अपभ्रंशमधील अधिक वाङ्मय प्रसिद्ध झाल्यास याबद्दल निश्चित मत देतां येईल. पण सं. अहम्चा महा. 'म्मि'शीं बादरायणसंबंध जोडण्यापेक्षा 'म' ह्या सार्वनामिक बीजापासून या शब्दांचीं एकवचनी रूपें व्युत्पादावीं हें बरें. कारण साधर्म्य (analogy) ही भाषेचें स्वरूप बदलणारी फार मोठी शक्ति आहे.

झचें ह होणें, प्रत्यय सानुनासिक किंवा निरनुनासिक होणें, स्वार्थे क किंवा 'य' (या) प्रत्यय लागणें, प्रत्ययाला अपभ्रंशाची खूण 'उ' लागणें, य–ए–इ यांची अदलाबदल होणें हे ध्वनि उच्चारण्याच्या विशिष्ट लकबींचे परिणाम आहेत व वर्णप्रक्रियेचे सामान्य नियम लक्षांत घेतां पुष्पदंताची भाषा ज्ञानेश्वरीचें पूर्वरूप आहे हें प्रत्यय प्रक्रियेवरून लक्षांत येईल.

लोकहितवादी

(लेखक— श्री. गंगाधर बाळकृष्ण सरदार)

अव्वल अिंग्रजींतील बऱ्याच सुशिक्षितांचीं मनें पाश्चात्य संस्कृतीच्या मोहिनीनें भारलेलीं होतीं. त्यामुळे स्वकीयांच्या सर्वच गोष्टी त्यांना निंद्य व अुपहासात्मक वाटत. अुलट अिंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टीची ते मुक्तकंठाने प्रशंसा करीत; व बारीकसारीक बाबतींतहि त्यांचें बेगडी अनुकरण करण्यांत धन्यता मानीत. अशा परधार्जिण्या व अर्धशिक्षित जुन्या पिढीचे प्रतिनिधि म्हणून गोपाळराव हरि देशमुख अुर्फ लोकहितवादी यांच्याकडे बेधडक बोट दाखविण्याचा परिपाठ 'माला'कारांच्या कृपेने महाराष्ट्रांत दृढमूल झाला आहे. लोकहितवादींविषयीं बोलतांना 'त्यांना स्वाभिमानाची मुळींच चाड नव्हती; त्यांनी आपला देश, धर्म, विद्या, संस्कृति, आचार, विचार अित्यादिकांची यथेच्छ विटंबना करून लोकांचा आत्मविश्वास समूळ नाहींसा केला, अेतद्देशियांना सरांस अडाणी, आळशी, निर्लज्ज, मूर्ख, भ्याड, निर्बल, टोणपे अित्यादि अपशब्दांची लाखोली वाहून त्यांचा तेजोभंग केला' असे आक्षेप वारंवार घेण्यांत येतात. अशा तऱ्हेची अतिशयोक्त, निराधार व भ्रामक विधानें अैकलीं म्हणजे 'पूर्ण ग्रंथ पाहिल्यावीण। अुगाच ठेवी जो दूषण। तो.........' या समर्थवचनाची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. लोकहितवादींनी निरनिराळ्या विषयांवर लहानमोठे सुमारें छत्तीस ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांच्या वेळची परिस्थिति नीट लक्षांत घेअून त्यांच्या समग्र वाङ्मयाचें निःपक्षपातीपणाने परिशीलन केल्यास वरील आक्षेपांत कशें बिलकुल तथ्य नाहीं तें सहज समजतें; आणि मायभाषेच्या व देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी आमरण झटणाऱ्या ह्या थोर पुरुषाची वास्तविक योग्यता आपल्या ध्यानांत येते.

आजपर्यंत मराठी भाषेंत लोकहितवादींचीं दोन विस्तृत चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्याप्रमाणेच निरनिरनिराळ्या नियतकालिकांतून वेळोवेळीं त्यांच्यासंबंधी कांही चरित्रपर व चर्चात्मक लेख येअून गेले आहेत. तरी देखील त्यांचें कार्य अितकें व्यापक, भरीव, बहुविध व चिरस्मरणीय आहे, की वेगवेगळ्या दृष्टींनी त्याचा परामर्श घेणारे अनेक टीकाग्रंथ व लेख प्रसिद्ध झाल्याशिवाय महाराष्ट्रांतील जनतेला त्याची यथातथ्य कल्पना येणें शक्य नाही. म्हणून प्रस्तुत लेखांत लोकहितवादींच्या सामाजिक, राजकीय व वाङ्मयीन कार्याचें सत्यस्वरूप थोडक्यांत पण साकल्याने दिग्दर्शित करण्याचा मनोदय आहे.

लोकहितवादी अुर्फ गोपाळ हरि देशमुख यांचा जन्म पुणें येथे ता. १८ फेब्रुवारी सन १८२३ ह्या दिवशीं झाला. त्यांच्या अुदार चरिताला व विशुद्ध चारित्र्याला साजेल असेंच त्यांचें घराणें संपन्न व सत्वशील होतें. ह्यांचें मुळचें अुपनांव 'सिद्धये'. देशमुख नांव वतनावरून पडलें. त्यांचे वडील हरिपंत हे पेशव्यांचें सर सेनापति बापू गोखले यांचे फडणीस होते. पेशवाअी गेल्यानंतर ते ठराविक मुदतींत अेल्फिन्स्टन साहेबास भेटले नाहीत म्हणून त्यांची जहागीर जप्त झाली होती. पण खुद्द बाजीरावाच्या रदबदलीने ती लवकरच परत मिळाली. गोपाळराव तेरा वर्षांचे असतांनाच त्यांचे वडील दिवंगत झाले. त्यामुळें त्यांच्या कुटुंबावर फारच मोठी

आपत्ति कोसळली. सरकारने त्यांचा सरंजाम तहहयात होता, वंशपरंपरेने चालावयाचा नव्हता, असें ठरवून लगोलग खालसा केला. तो परत मिळावा म्हणून गोपाळरावांचे वडील बंधु चिंतामणराव यांनी पुष्कळ खटपट केली, पण तिचा अुपयोग झाला नाही. फक्त त्यांच्या मातोश्रीला गुजाऱ्यापुरतें सालीना ६०० रुपये पेन्शन मिळूं लागलें, व ह्या तिघां भावांना सरकारी नोकरी नसल्यास वार्षिक २०० रुपये देण्याचा ठराव झाला. जहागीर जप्त झाल्यामुळे कुटुंबपोषणाचा सर्व भार त्यांचे थोरले बंधु चिंतामणराव व ते स्वतः यांच्यावरच येअून पडला.

गोपाळरावांची शरीरप्रकृति मूळचीच चांगली सुदृढ होती. लहानपणापासून त्यांना पोहण्याचा, घोड्यावर बसण्याचा व नेम मारण्याचा सराव होता. विद्याभ्यासांतहि ते तितकेच दक्ष असत. त्यांचें अक्षर फार उत्तम होते. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी-भागवत, दासबोध अित्यादि ग्रंथ ते फार आवडीने वाचीत. अि. स. १८४१ मध्ये ते अिंग्रजी शाळेंत दाखल झाले; व तीन वर्षांत त्यांनी तेथील अभ्यासक्रम पुरा केला. त्यांची कुशाग्र बुद्धि व परिश्रमशीलता यांची त्या वेळींहि त्यांच्या मुख्य अध्यापकांवर छाप बसल्याशिवाय राहिली नाही. अितिहास हा त्यांचा आवडीचा विषय होता. अिंग्रजी शाळेचे मुख्य अध्यापक अिजदेलसाहेब यांनी त्यांना दिलेल्या शिफारसपत्रांत त्यांच्या अिंग्रजी भाषेंतील नैपुण्याबद्दल व अुत्कृष्ट भाषान्तर करण्याच्या कौशल्याबद्दल तारीफ केली आहे. हुबेहूब भाषान्तर करण्याचें हें कसब पुढे अैतिहासिक ग्रंथांचीं भाषांतरें करतांना त्यांना अुपयोगी पडले. अि. स. १८४२ मध्येच त्यांनी रे. ग्लीगच्या हिंदुस्थानच्या अितिहासाचें भाषान्तर करण्यास सुरुवात केली होती. संस्कृत व प्राकृत साहित्याकडेहि त्यांनी दुर्लक्ष केलें नाही. अि. स. १८४३ पासून संस्कृत ग्रंथांतील 'सुभाषितें' टिपून ठेवण्याचा त्यांचा क्रम होता. त्यांचेंच भाषान्तर करून अि. स. १८७८ त त्यांनी 'सुभाषित अथवा सुबोधवचनें' हा ग्रंथ छापला. ज्ञानार्जनाच्या कोणत्याहि साधनाची त्यांनी अुपेक्षा केली नव्हती. संस्कृत, फारशी, गुजराती, हिंदुस्थानी अित्यादि अनेक भाषा त्यांना अवगत होत्या. अशा आत्यंतिक विद्याभिरुचीमुळेच त्यांना मराठी भाषेंत अितकी विपुल ग्रंथरचना करतां आली.

अिंग्रजी शाळेंतील अभ्यासक्रम पुरा झाल्यानंतर गोपाळराव सरकारी नोकरींत शिरले. त्यांना आरंभीं अि. १८४४ त जॉन वार्डन यांच्या शिफारशीवरून दरमहा ७७ रुपये पगारावर दक्षिणेंतील सरदारांच्या अेजंटच्या कचेरीमध्ये ट्रान्स्लेटरची जागा मिळाली. तेथेच ते अवघ्या दोन वर्षांत शिरस्तेदार झाले, व पुढे अुत्तरोत्तर त्यांची सारखी बढती होत चालली. अि. स. १८४६ त त्यांनी मुनसफची परीक्षा दिली. त्यानंतर अि. स. १८५२ मध्ये वाअी येथे 'फर्स्ट क्लास मुनसफ' म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. गोपाळरावांच्या कामकाजांत हयगय किंवा दिरंगाअी कधीच होत नसे. त्यामुळे त्यांच्या बाबतींत वरिष्ठ अंमलदार नेहमी संतुष्ट असत. जो मनुष्य स्वतंत्र हिंदुस्थानांत अेखाद्या प्रांताचा गव्हर्नर झाला असता, त्याला कारकुनी पेशाचीं क्षुद्र कामें समाधानकारक रीतीने पार पाडणें हा केवळ हातचा मळ वाटला तर काय नवल ! अि. स. १८५६ त गोपाळरावांना सब्‌असिस्टंट अिनामकमिशनर म्हणून नेमण्यांत आलें. ह्याच कामामुळे लोकांत त्यांच्याविषयी थोडाबहुत गैरसमज पसरलेला होता. त्यांनीं आपलें काम कायदेशीरपणें बजावलें. त्यामुळे कांही लोकांचीं अिनामें खालसा झालीं असलीं तर त्याची जबाबदारी सरकारी धोरणावर आहे. त्याबद्दल लोकहितवादींना व्यक्तिशः जबाबदार धरतां येत नाही. परंतु लोकापवाद हा नेहमी साधार व न्याय्य असतोच असें नाही. अुलट लोकनिंदेच्या वावटळींत 'रजाचा गज' झाल्याचीं अुदाहरणें व पुष्कळ दृष्टीस पडतात.

अि. स. १८६१ त अिनामकमिशन खातें रद्द झालें. त्यानंतर हिंदु व मुसलमान धर्मशास्त्राच्या व्यवहारभागाचा गोषवारा काढण्याच्या कामीं त्यांची नेमणूक झाली. हें काम संपल्यावर पुढे ते अहमदाबादेस अॅसिस्टंट जज्ज म्हणून नेमले गेले. नंतर त्यांची नगरला बदली झाली. अि. स. १८६३ त सनदी नोकरांना आवश्यक असणारी डिपार्टमेंटल् परीक्षा ते पास झाले. तरी देखील युरोपियन सनदी नोकरांच्या तक्रारीमुळे सनदी नोकरांत झालेली त्यांची नेमणूक कायम होअूं शकली नाही. अि.स.१८६६ त त्यांस अहमदाबादेस अॅक्टिंग स्मॉलकॉज जज्ज नेमलें. येथे ते सतत दहा वर्षें होतें. त्यानंतर हिंदी नोकरांस सिव्हिल सर्व्हिसमधील जागा देण्याचें सरकारने पुन्हा ठरविलें; व त्याप्रमाणें गोपाळरावांना नाशिक येथे जाॲींट सेशन्स जज्ज नेमण्यांत आलें. अि. स. १८७९ मध्ये त्यांनी पेन्शन घेतलें. पेन्शन घेतल्यानंतर अेक वर्षाने मुंबअी सरकारने त्यांना विधिमंडळाचे सभासद नेमलें होतें. अि. स. १८८१ मध्ये ते फर्स्ट क्लास सरदार झाले. पुढे तीन वर्षांनंतर त्यांनी रतलाम संस्थानांत दिवाण म्हणूनहि वर्षभर काम केलें. त्यानंतर शेवटपर्यंत पुण्यासच त्यांचें वास्तव्य होतें. अि. स. १८९२ मध्ये ते निवर्तले.

लोकहितवादी जसे निरलस कार्यकर्ते होते, तसे श्रेष्ठ साहित्यिकहि होते. त्यांचा लेखनविस्तार फार मोठा आहे. त्यांनीं इ. स. १८४७ मध्यें, म्हणजे वयाच्या अवघ्या चोविसाव्या वर्षी, लेखणी हातीं घेतली. तेव्हापासून त्यांचें लेखनकार्य अविछिन्न सुरू होतें. इ. स. १८७९ त ते सेवानिवृत्त झाले; तरी त्यांच्या वाङ्मयोपासनेंत खंड पडला नाहीं; उलट त्यानंतरच त्यांचे बरेचसे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. त्यांनी इंग्रजी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. परंतु अखिल भारतीय कीर्तीच्या मोहानें त्यांनी आपल्या मायभाषेला लाथाडलें नाही. चारदोन इंग्रजी ग्रंथ लिहून साहेबाची शाबासकी मिळविण्यापेक्षा आपल्या लक्षावधि अज्ञ बांधवांना ज्ञानदान करणेंच त्यांना श्रेयस्कर वाटलें, म्हणून राजकारण, अर्थशास्त्र, इतिहास, धर्म इत्यादि विषयांवर त्यांनी सुमारें छत्तीस ग्रंथ लिहिले; आणि मराठी गद्यवाङ्मयांत अमोलिक भर घातली. त्यांचे अैतिहासिक ग्रंथ बहुतेक भाषांतरात्मक आहेत. परंतु नियतकालिकांतील त्यांचे आरंभींचे स्फुट लेख आणि इतर सदाचारप्रवर्तक छोटेखानी निबंध सगळे स्वतंत्रच आहेत. ज्या वेळीं मराठी भाषा कोती व असंस्कृत आहे, तिच्यामध्यें भारदस्त विषय मार्मिकपणें मांडतां येत नाहीत अशी सार्वत्रिक समजूत होती, आणि बाळशास्त्री जांभेकर, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखे बडे बडे पंडितहि निव्वळ भाषान्तरावरच भिस्त ठेवीत होते; त्या वेळीं लोकहितवादींनी समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय प्रश्नांची मराठी भाषेंत सुबोध व परिणामकारक रीतीनें चर्चा करण्याचा उपक्रम केला. समाजांतील नानातऱ्हेचे गुंतागुंतीचे प्रश्न त्यांच्यासमोर होते. त्यांचा त्यांनी निर्भिडपणें परामर्श घेतला. त्यांना आपले जळजळीत व तेजस्वी विचार व्यक्त करण्याला मराठी भाषा अपुरी पडली नाही. त्यांची भाषा नेहमीच्या परिचयाची, अगदी साधी व सोपी, पण अंतरींच्या जिव्हाळ्यामुळे वाचकांच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडणारी आहे. "ज्ञान हें सर्व सन्मानाचें, पराक्रमाचें, बलाचें व अैश्वर्याचें मूळ आहे." अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती; म्हणून ज्या योगाने आमच्या लोकांची बौद्धिक उंची वाढण्यास थोडी तरी मदत होईल अशा अनेक विषयांवर त्यांनी परिश्रमपूर्वक ग्रंथरचना केली आहे.

लोकहितवादीकृत समग्र ग्रंथांची विषयवार नामावलि कालानुक्रमानें खालीलप्रमाणें आहे.

राजकारण व अर्थशास्त्र

१ लक्ष्मीज्ञान- क्लिफ्टच्या 'Treatise on Political Economy' या ग्रंथाचें रूपांतर. पुणें १८४९
२ हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें आणि त्याचा परिहार व व्यापाराविषयीं विचार- आधाररचित- दादाभाअी नवरोजी यांच्या "Poverty in India" या निबंधाच्या आधारें. मुंबअी १८७६
३ स्थानिक स्वराज्यव्यवस्था- स्वतंत्र निबंध. पुणें १८८३
४ ग्रामरचना, त्यांतील व्यवस्था आणि त्यांची हल्लींची स्थिति- स्वतंत्र निबंध. पुणें १८८३
५ स्वदेशीय राज्यें व संस्थानें— ?

अितिहास

१ भरतखंडपर्व- हिंदुस्थानचा संक्षिप्त अितिहास. पुणें १८५१
२ पाणिपतची लढाअी- काशीराज पंडिताच्या फारशी ग्रंथाच्या अिंग्रजी भाषांतराचा तर्जुमा. ठाणें १८७७
३ अैतिहासिक गोष्टी भाग १ ला- स्वतंत्र संग्रह. ठाणें १८७७
४ ,, भाग २ रा नाशिक. १८७८
५ हिंदुस्थानचा अितिहास- पूर्वार्ध- रेव्ह ग्लीगच्या 'The History of the British Empire in India' चें भाषांतर. ठाणें १८७८
६ अैतिहासिक गोष्टी- भाग ३ रा. नाशिक १८८०
७ गुजराथ देशाचा अितिहास— अनेक गुजराती अितिहासांचे आधारें; पुणें १८८५
८ लंकेचा अितिहास. पुणें १८८८
९ सुराष्ट्र देशाचा ससाक्ष अितिहास— गुजरातीवरून मराठींत भाषांतर. पुणें १८९१
१० अुदेपूरचा अितिहास— कर्नल टॉडच्या 'राजस्थानच्या अितिहासा'चें भाषांतर पुणें १८९२

चरित्र

१ पृथ्वीराज चव्हाण याचा अितिहास— चारणकविकुलश्रेष्ठ चंदबरदाअी याच्या 'पृथ्वीराजरासा' या प्रसिद्ध काव्यग्रंथाधारें. पुणें १८८३
२ स्वामी श्रीमद्दयानंद— स्वतंत्र. पुणें ?

धर्म व नीति

१ खोटी साक्ष व खोटी शपथ यांचा निषेध— पुणें १८५१
२ गीतातत्त्व— वामनाच्या समश्लोकींतील सारभूत श्लोक (मूळ वचनांसह). नाशिक १८७८
३ सुभाषित अथवा सुबोध वचनें- संस्कृत ग्रंथांतील सुभाषितांचें भाषांतर, १८७८
४ स्वाध्याय—स्वतंत्र— प्राचीन आर्यविद्यांचा क्रम, विचार आणि परीक्षण. नाशिक १८८०

५ आश्वलायन गृह्यसूत्र— भाषांतर— मुंबअी १८८०
६ आगमप्रकाश— लोकहितवादीकृत मूळ ग्रंथ गुजराती— त्याचें मराठी भाषांतर, भाषांतरकार के. रघुनाथजी. मुंबअी १८८४

समाजकारण

१ जातिभेद— स्वतंत्र निबंध. ठाणें १८७७
२ भिक्षुक— मुंबअी आर्यसमाजांत दिलेलें व्याख्यान. ठाणें १८७७
३ प्राचीन आर्यविद्या व रीति— स्वतंत्र. अलिबाग १८७७

संकीर्ण

१ होळीविषयीं उपदेश— स्वतंत्र— मुंबअी १८४७ (?)
२ महाराष्ट्र देशांतील कामगार लोकांशीं संभाषण— स्वतंत्र. पुणें १८४८
३ सरकारचे चाकर आणि सुखवस्तू हिंदुस्थानांतील साहेब लोकांशीं संभाषण— स्वतंत्र. पुणें १८५०
४ यंत्रज्ञान— भाषांतर– Introduction to Physical Sciences. पुणें १८५०
५ पंचनामा— फारशी नीतिग्रंथाचें भाषांतर. पुणें १८०५
६ पुष्पवन— सादीच्या गुलिस्तॉंतील आठव्या अध्यायाचें भाषांतर. पुणें १८५१
७ शब्दालंकार— अिंग्रजीवरून भाषांतर. पुणें १८५१
८ निबंधसंग्रह— स्वतंत्र. शतपत्रें व अितर विविधलेख. अहमदनगर, पुणें १८६६
९ कलियुग— मुंबअी आर्यसमाजांतील व्याख्यान. मुंबअी १८७७
१० बोधपत्र— स्वतंत्र. ठाणें १८७८

लोकहितवादींनी काढलेलीं नियतकालिकें

१ लोकहितवादी— मासिक, पुणें आक्टोबर १८८२
२ लोकहितवादी— त्रैमासिक, पुणें अेप्रिल १८८३

लोकहितवादींनी क्लिफ्टच्या अर्थशास्त्रावरील प्रवेशपुस्तकाच्या आधाराने अि. स. १८४९ त 'लक्ष्मीज्ञान' या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. यांत ज्ञान, अुद्योगाचे विभाग, क्रयविक्रय, भांडवल, निर्भयपणा, किंमत, आणि धारा, नफा व मजूरी, अशीं अेकंदर सात प्रकरणें आहेत. हें क्लिफ्टच्या ग्रंथाचें शब्दशः भाषांतर नाही. मूळांतील आशय लक्षांत घेअून अिकडील परिस्थितीच्या अनुरोधाने हें रूपांतर केलें आहे. अर्थशास्त्रावरील हा पहिलाच मराठी ग्रंथ होय.

अि. स. १८७६ त त्यांनी 'हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत अिंदुप्रकाशामध्यें प्रसिद्ध झालेल्या आठ पत्रांचा समावेश केला आहे. ह्याची प्रस्तावना सडेतोड व विचारप्रवर्तक आहे. शेती, व्यापार व रोजगार या तिन्ही व्यवसायांच्या हलाखीचें स्पष्ट चित्र त्यांनी प्रस्तावनेंत रेखाटलें आहे. हीं पत्रें त्यांनी दादाभाअी नवरोजींच्या 'Poverty in India' या निबंधाच्या आधाराने लिहिलीं होतीं. त्यांत त्यांनी रवानगी व अमदानी यांचे प्रत्यक्ष आंकडे देअून हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीची छाननी केली आहे. लोकहितवादी हे अिंग्रजी राज्याचे पक्षपाती होते, असें म्हणणारांनी प्रस्तुत पुस्तक काळजीपूर्वक वाचल्यास त्यांचा भ्रम आपोआप दूर होअील. 'अदलातीचे कर लुटारूसारखे आहेत', 'या देशांतील लक्ष्मी वाढण्याचा यत्न सरकार कांही करीत नाही.' 'भाड्याचा अुंट, त्याजवर लादतां लादतां

नाळी पडल्या तरी कोणी मनास आणीत नाही. अेकतर्फी काम चालतें', 'दिवाळखोर सरदारांचा धूर्त कारभारी जसा संसार पाहतो तसें अिंग्रज सरकार या देशाचें राज्य चालवीत आहे' अशा तऱ्हेचे अुघड आक्षेप ह्या पुस्तकांत जागोजाग आढळतात. शिवाय अिंग्रज सरकारच्या बेजबाबदार धोरणावर सणसणीत टीका करून त्यांनी तें परिणामीं हिंदुस्थान व अिंग्लंड ह्या दोघांनाहि अपायकारक झाल्याशिवाय राहणार नाही असा गंभीर अिशारा दिला आहे.

"परंतु जरी अिंग्रज सरकारानें आपल्या देशाचे हिताकरितां हा देश सर केला तरी हें धोरण चांगलें नाहीं असें आम्हांस दिसतें. अमेरिका व्यापारांत फार वाढत आहे व राजकारणांत रशिया वाढत आहे. हे दोन्ही देश फार जबरदस्त आहेत. याजकरितां हिंदुस्थान देश आपला आहे व विलायतचें व हिंदुस्थान देशाचें हित हें अेकच आहे असें समजून वहिवाट केल्यास विलायतच्या मदतीस हा देश फार अुपयोगीं पडेल व येथें जें द्रव्य वाढेल ते विलायतचे अुपयोगीं आहे. आणि या देशांत संपत्ति उत्पन्न होण्याचीं साधनें फार मोठीं आहेत त्या सर्वांचा अुपयोग केल्यास येथील प्रजा फार सुखी होअील व त्या मानानें विलायत जबरदस्त होअून राहील; परंतु सवतीच्या मुलांसारखी जी हल्लीं स्थिति आहे ही हितकारक नाहीं. विलायत सरकारचें राज्य या देशांत बहुतकाल राहावें अशी आम्हांस अिच्छा आहे व जरूरहि दिसतें. वास्तव छिनाल बायकोचा नवरा जसा तिचा अविश्वास धरतो आणि घरांतल्या किल्ल्या कमरेस बांधून फिरतो तशी वहिवाट अिंग्रज सरकारनें न केली तर फार चांगलें. गैरवाजवी खर्च या देशावर घालूं नये. येथील लोकांची ममता संपादन करावी. पूर्वी कंपनी सरकारास मोठीं मोठीं राज्यें ज्यांनीं मिळवून दिलीं तें कांहीं विलायचे लोक नव्हते. तर टिपू सुलतानापासून रणजितसिंगापर्यंत येथील जे मुलूख घेतले ते अेथल्याच लोकांनीं घेतले. त्यांचा आज भरंवसा तुटला म्हणून अैशीं हजार सोजर बाळगावे लागतात; हें चिन्ह चांगलें नाहीं, असें अिंग्रज सरकारचे मोठेमोठे नामांकित दोस्तहि म्हणतात. याजकरितां येथील लोक थोड्या खर्चांत मिळतात. त्यांसच राखावें. कौंसलापर्यंत नेटिव लोक राज्यकारभारांत घेअून त्यांचे सल्लामसलतीनें कारभार करावा, म्हणजे सर्वत्र आबादानी होअून अुभयदेशांचें अैक्य होअील, आणि त्यापासून बहुत लाभ होतील. येथील अुदीम वाढवावे व येथें खाणी काढाव्या तें अेकीकडे राहून जकातीचा कायदा ठरविण्याचे वेळीं होपसाहेबांनी जें भाषण केलें त्याजवरून येथील अुद्योग कमी व्हावा व सुताचे कारखान्यांवर कर घालून त्यांस जेर करावें. अुंच प्रतीचा कापूस येथें येअूं देअूं नये. बारीक कपडे येथें करतील त्यांस अडचणी घालाव्या. हें धोरण सर्वथैव अयोग्य व परिणामीं विषासारखें आहे. लोभामुळें अशी बुद्धि धरण्यांत कांहीं फायदा नाहीं असें अिंग्रज-सरकारचा अुपयोग समजून त्याजवर जी आमची निष्ठा आहे तिच्या प्रेरणेनें आम्हीं स्पष्ट बोलून दाखवितों. हें ज्यास रुचेल त्यास रुचो, न रुचेल त्यास न रुचो." (हि. द. ये. का. पृ.२४-२६)

लॉर्ड रिपन यांनी हिंदुस्थानांत स्थानिक स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर लोकांमध्यें त्याविषयी बरेंच कुतूहल अुत्पन्न झालें होतें. वर्तमानपत्रांतून या विषयाची चर्चा सुरू झाली होती. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेने तर महाराष्ट्रांत आपले प्रचारक पाठवून लोकांना 'स्थानिक स्वराज्यव्यवस्थे'ची माहिती करून देण्याचा अुपक्रम केला होता. याच सुमारास लोकहितवादींनीहि स्थानिक स्वराज्यव्यवस्थेवर छत्तीस पृष्ठांचा अेक छोटासाच पण विचारपरिप्लुत निबंध प्रसिद्ध केला. ह्या निबंधांत त्यांनी शासनसंस्थेची सोपपत्तिक मीमांसा करून प्रजेच्या मूलभूत हक्कांचें अुत्कृष्ट विवेचन केलें आहे. नेहमींप्रमाणेच लोकहितवादींचा ह्या ग्रंथांतील दृष्टिकोनहि त्यांच्या देशाभिमानाची साक्ष दिल्याखेरीज राहत नाही.

"जेथें दुर्दैवानें आणि अज्ञानानें लोकांस परावलंबनाची दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे तेथें जितका अधिकार स्वदेशीय लोकांचे हातांत परत येईल तितका अिष्टच आहे. मग तो लोकांच्या मागण्यानें येवो किंवा राज्यकर्त्या सरकारचे प्रसन्नतेमुळें आणि औदार्यानें येवो; कसाही आला तरी पाहिजेच आहे. आपणास लायखी व राज्यकर्तृत्वशिक्षण हीं यथास्थित प्राप्त होअून आपलें 'स्वराज्य' आपल्या हातीं अंशतः तरी यावें आणि ठिकठिकाणीं व मोठमोठ्या हुद्यांवर स्वदेशीय कामगार नेमले जाअून त्यांस मोठमोठे पगार मिळावे, असें प्रत्येक स्वदेशाभिमानी सुज्ञ पुरुषास वाटतें व त्याप्रमाणें सरकारचेंहि वर्तन नाहीं असें नाहीं. आपण अमीनीपर्यंत होतों ते हायकोर्टाचे जज्जाच्या पदापर्यंत गेलों; मामलेदार होतों ते कलेक्टर झालों; अर्जदार होतों ते कौन्सिलदार झालों; कोतवाल होतों ते पोलिस इन्स्पेक्टर बनलों; शिरस्तेदार होतों ते जूरर लोकांत आलों; इस्पितळांत असिस्टंट, अप्रेंटिस व कंपाअुंडर होतों ते डाक्टराच्या व सिव्हिल सर्जनच्या पदवीस पोंचलों; आणि मेस्त्री होतों ते अिंजिनिअर होत चाललों. याचप्रमाणें आपल्याला पुढें पाअूल टाकीत टाकीत गव्हर्नर व व्हाअिसराय यांच्या पगारी कौन्सिलदारांच्या पदवीला जाअून पोहोंचावयाचें आहे. या देशांत पार्लमेंटसुद्धां झालें पाहिजे अशी अुमेद आहे. व या सर्व कृत्यांत अेतद्देशीय लोकांचें पाअूल जितकें पुढें पडेल तितकें विशेष अभिनंदनीय व हितकारक आहे. अिकडील द्रव्य पगारांनीं म्हणा किंवा सामानखरेदीच्या द्वारें म्हणा, तें परदेशांत जाणें अिष्ट नाहीं. म्हणून जितकें ओढवेल व धरवेल तितकें धन ओढलें पाहिजे आणि त्याचीं द्वारें आपले हातीं राखिलीं पाहिजेत. यांत कांहीं अन्याय नाहीं व कोणाचा अपहार करावयाचा नाहीं. आतां ही शर्यत आहे. धांवण्याच्या आखाड्यावर सर्व धांवतात पण पुढें जातील त्यांस पैजेचें अिनाम मिळतें. त्याप्रमाणें विद्या, अक्कल आणि अुद्योग यांचें बल पैदा करून ही स्वराज्यव्यवस्थेची पैज जितण्याची सर्व स्वदेशकल्याणेच्छूंनीं अुमेद बाळगिली पाहिजे." (स्था.स्व.व्य. पृष्ठ २०-२१).

लोकहितवादींनी कोणताहि विषय अेकदा हातीं घेतला म्हणजे त्यासंबंधीची बारीकसारीक माहिती ते मोठ्या प्रयत्नाने मिळवीत. ही त्यांची शोधकता व चिकाटी त्यांच्या प्रत्येक ग्रंथांत दृष्टीस पडते. अि. स. १८८३ मध्यें त्यांनी ग्रामरचनेवर सुमारें सत्तर पृष्ठांचा अेक मुद्देसूद व माहितीपूर्ण प्रबंध लिहिला होता. त्यांत 'ग्रामरचना, तिचा अुद्देश, तिची पूर्वीची व हल्लीची स्थिति आणि लोकांना पूर्वी व हल्ली होत असणारें सुख-दुःख, सरकारचें वर्तन व त्यास सूचना' अित्यादि गोष्टींचें त्यांनी फार मार्मिक तऱ्हेने विवरण केलें आहे. खेडेगांवांतील गरीब व कष्टाळू जनतेच्या सुखदुःखांशीं ते किती समरस झाले होते याचें प्रत्यन्तर प्रस्तुत पुस्तकांत ठिकठिकाणीं मिळतें. खालील अुताऱ्यावरून त्याची थोडीशी कल्पना येईल.

"रयतेला दुसरा कांहीं धंदा व दुसऱ्या कोणाचें रक्षण नसल्यामुळें, सुनेला ज्याप्रमाणे, कशीहि सासू द्वाड व खाष्ट असली तरी सासरीं डोकें खुपसून तिच्या हाताखालीं नांदावें लागतें, नाहीं तर मुलगी नाठाळ हट्टी वगैरे निंद्य विशेषणें लावून घ्यावीं लागतात, तद्वत् सरकारनें कसेंही वागविलें व तरवारीच्या धारेवर धरिलें तरी खालीं मान घालून सरकारचा अधिकार व कबजा मानिला पाहिजे. परंतु सासूबाअीचा द्वाड-व-खाष्टपणा बघून ज्याप्रमाणें लोक तिचा अुपहास करतील, त्याचप्रमाणें नाणावलेल्या, राजनीतिकुशल व रयतेच्या सुखाकरितां दुसरीं भांडणें विकत घेअून जुलमी देशी राजांकडून गांजणूक कमी करणाऱ्या अुदारधी सरकाराचेंच असें विरुद्धाचरण पाहिलें म्हणजे सुज्ञ जन त्याचा अुपहास करणार नाहीत असें कदापि होणार नाहीं. रयत नादान व सर्वांशीं परावलंबी झाली म्हणून तिच्या सौख्याकडे अितकें

दुर्लक्ष्य करणें किंवा तिच्या ओरडण्याकडे अितक्या अुदासीनतेनें पाहणें चांगलें नाहीं. रयत जी आज गांजल्यासारखी व त्रस्त झाली आहे व तिच्याजवळ द्रव्याचा विटाळ न राहून हाता-तोंडाशीं तिची गांठ पडली आहे, याचें कारण अितका वेळ पुनः पुनः सांगत आल्याप्रमाणें हेंच आहे कीं, सारे धारे व करपट्टया यांचें ओझें रयतेवर अुचलेना अितकें जड असल्यामुळें ती त्या ओझ्याखालींच गारद होत आहे ! व याविषयीं चोहोंकडून ओरड अैकूं येते. मोठ्या दर्यांत गलबत फुटून त्याजवरचे लोक ज्याप्रमाणें त्या अथाक पाण्यांत गटंगळ्या खात पडावे व अितक्यांत त्यांस अेखादा लांकडाचा मोठासा ओंडा मिळावा, म्हणजे मग ते जीव जाअीपर्यंत किंवा कड लागेपर्यंत त्यास धरून राहतात व तोच काय तो त्यांचा आसरा होतो, त्याप्रमाणें, अफाट राज्योदधींतील नानाराष्ट्ररूप गलबतांची कालरूप महावातानें वाताहत झाल्यामुळें त्यामध्यें प्रस्तुतच्या सरकारासारखा आश्रयभूत ओंडा रयतेला सांपडला असून त्यास, त्या महोदधींत बुडणारी प्रजा चिकटून राहिली आहे. तिचें संरक्षण आश्रयदात्या सरकारानेंच केलें पाहिजे." (ग्रा. र. पृष्ठ ५८-५९)

लोकहितवादींच्या वाङ्मयांत अैतिहासिक ग्रंथांची संख्या भरपूर आहे. त्यांपैकी बरेच ग्रंथ भाषांतरात्मक आहेत. तरी त्यांच्या प्रस्तावना स्वतंत्र व मार्मिक आहेत. अितिहासा-संबंधीची आमची अनास्था फारच शोचनीय होती. गेल्या दोन हजार वर्षांत ह्या देशांत अेवढीं प्रचंड स्थित्यंतरें झालीं, मोठमोठीं साम्राज्यें अुदयाला आलीं, अस्तंगत झालीं, तथापि त्यांचा साधार व सुसंगत अितिहास कोणीं लिहून ठेवला नाही. आमच्याच अिति-हासाविषयी आम्हाला परकीयांचे ग्रंथ प्रमाण मानण्याची पाळी आली. ग्रांट डफ, अेल्फिन्स्टन, मरे वगैरेंच्या अितिहास-ग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं. लोकहितवादींनी अि. स. १८५१ त 'भरतखंडपर्व' या नांवाने हिंदुस्थानचा संक्षिप्त अितिहास लिहिला. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील स्वतंत्र अितिहास लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. हा ग्रंथ जरी मामुली होता तरी अितिहासलेखनाचा स्वतंत्र अुपक्रम या दृष्टीने तो लक्षांत घेण्यासारखा आहे. स्वदेशाच्या अितिहासाची ही दशा. मग परदेशांचे अितिहास समजून घेण्याची गोष्ट दूरच राहिली. पर-प्रांतांतील घडामोडींसंबंधीहि आम्ही असेंच अुदासीन होतों. मद्रासमध्यें काय घडलें तें बंगाल-मध्यें कळत नसे; आणि कलकत्याला काय चाललें आहे याची महाराष्ट्रांत दादाहि नसे. "आपल्या लोकांमधील अैतिहासिक ज्ञानसंपादनाची अुदासीनता जी आज फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे तिच्याविषयीं येथें आज नव्यानेंच विवेचन करावयाचें आहे असें नाहीं. ती अुदासीनता आपण दूर ढकलून, निदान आपआपल्या देशांतील प्रान्ताच्या अितिहासाविषयीं तरी अगदीं अजाण न राहण्याची अुत्सुकता आतां आपण धरिली पाहिजे." (गु. दे. अि. प्रस्तावना)

परप्रांतीय अितिहासग्रंथांची ही अुणीव दूर व्हावी म्हणून लोकहितवादींनी सुराष्ट्र, गुजराथ, राजस्थान, लंका ह्या देशांच्या अितिहासांचीं भाषांतरें केलीं. 'गुजराथ देशाचा अितिहास' या ग्रंथाचे शेवटीं अिंग्रजी राज्य व देशी राज्य यांची त्यांनी केलेली तुलना विचाराई व अुद्बोधक आहे. 'पाणिपतची लढाअी' या भाषांतरात्मक पुस्तकाची प्रस्तावनाहि स्वतंत्र व माहितीपूर्ण आहे. तींत त्यांनी ह्या लढाअीची कारणमीमांसा देअून सदाशिवरावभाअूच्या चुका दाखविल्या आहेत. या ग्रंथाच्या परिशिष्टांत त्यांनी भोसले, पेशवे, निजाम, शिंदे, होळकर, बुंदेले, भानु अित्यादि अितिहासप्रसिद्ध घराण्यांचे वंशवृक्ष दिले आहेत. त्यांच्या

अैतिहासिक गोष्टींच्या संग्रहांतील दुर्मिळ माहिती वाचली म्हणजे लोकहितवादी हे 'आमच्या देशाच्या माहितीच्या संबंधाने केवळ समुद्र आहेत' ही अुक्ति सार्थ वाटते.

स्वाध्याय व आश्वलायनगृह्यसूत्र ह्या दोन्ही ग्रंथांच्या प्रस्तावना विस्तृत व विद्वत्ता-प्रचुर आहेत. त्यावरून लोकहितवादींच्या अैतिहासिक दृष्टीची व शोधक बुद्धीची कल्पना येते. तसेंच त्यांना हिंदुधर्माचा व वैदिक संस्कृतीचा किती अभिमान होता तेंहि समजतें. 'मूळ आर्य हे मोठे पराक्रमी विद्याशोधक व अेकमताने वागणारे असे होते. त्यांणी अनेक ग्रंथ लिहून ठेविले व अनेक कलाकौशल्यांत प्राविण्य मिळविलें. परंतु गेल्या हजार वर्षांत आमची ज्ञानलालसा मंदावली; आमच्या पराक्रमाला ओहोटी लागली; आमचा देशाभिमान नाहींसा झाला; आणि अुत्तरोत्तर आम्ही अशा अवनत दशेला येअून पोहोंचलों असे त्यांचें स्पष्ट मत होतें. आश्वलायन गृह्यसुत्राच्या प्रस्तावनेंत त्यांनी संस्कृत भाषेचा महिमा वर्णिला आहे. संस्कृत विद्येची योग्यता ते बरोबर जाणत होते, परंतु जुन्या ग्रंथांवरच सर्वस्वीं अवलंबून राहून आधुनिक शास्त्रांकडे दुर्लक्ष करणें त्यांना संमत नव्हतें. "संस्कृत ग्रंथांची रुचि स्वदेशीय लोकांत असावी तशी नसल्यामुळें फार वाअीट वाटतें, द्विपांतरीं आमच्या संस्कृत ग्रंथांचा विचार अस्खलित चालावा आणि आमच्याअिकडील पंडितांनीं त्याविषयीं स्वस्थ बसावें हें आश्चर्यकारक कालमाहात्म्य आहे." (आ. गृ. प्रस्तावना पृष्ठ ५४-५५) आगमप्रकाश या ग्रंथांत त्यांनी शाक्तपंथाच्या विधिविधानांची तपशीलवार माहिती देअून या अनैतिक व अनाचारप्रवर्तक मार्गाचा निर्भयपणें दंभस्फोट केला आहे.

लोकहितवादींवर स्वामी दयानंदांच्या मतांची बरीच छाप पडली होती. त्यांनी स्वामी-जींचें संक्षिप्त चरित्रहि लिहिलें आहे. आर्यसमाजाची सामाजिक अुपयुक्तता आता सर्वमान्य झाली आहे. परंतु लोकहितवादींनी आरंभापासूनच ह्या समाजाच्या कार्यांत मन घातलें होतें. ह्यामध्ये त्यांची सर्वसंग्राहक वृत्ति व दूरदर्शीपणा दिसून येतो. मुंबअीच्या आर्यसमाजांत लोक-हितवादींचीं व्याख्यानें नेहमी होत असत. त्यांपैकीं भिक्षुक, कलियुग, जातिभेद अित्यादि भाषणें पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालीं आहेत. याशिवाय त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'निबंध-संग्रह' होय. यांत 'प्रभाकरां'तील पत्रें व 'वृत्तवैभवां'तील अैतिहासिक लेख संकलित केले आहेत. हा ग्रंथ सुमारें ११०० पृष्ठांचा आहे. ह्या अेका ग्रंथावरूनहि लोकहितवादींचा गाढ व्यासंग व्यक्त होतो. तत्कालीन समाजस्थितीशीं संबंध असलेला अेकहि विषय ह्या लेखसंग्रहांतून सुटला आहे असें दिसत नाही. सरकारी नोकरींतून निवृत्त झाल्यावर गोपाळरावांनी अि. स. १८८२ त 'लोकहितवादी' मासिक सुरू केलें. पहिल्या अंकाच्या प्रस्तावनेंत त्यांनी आपलें धोरण विशद केलें आहे. त्यांत त्यांनी 'सुबोध, स्पष्ट, अल्पविस्तृत व प्रौढ विचारांच्या लेखांचे द्वारें' निरनिराळ्या अुपयुक्त विषयांचा लोकांना परिचय करून देण्याचा आपला अुद्देश जाहीर केला आहे; व "बाष्कळपणाच्या आणि व्यर्थ वाद वाढविणाऱ्या लेखांस आमच्या या पुस्तकांत स्थल मिळणार नाही." असें स्वच्छ म्हटलें आहे. याच मासिकांतून त्यांची 'स्थानिक स्वराज्य-व्यवस्था', 'ग्रामरचना', 'पृथ्वीराज चव्हाण', 'दयानंदांचें चरित्र' अित्यादि पुस्तकें प्रथम प्रसिद्ध झालीं होतीं. त्यानंतर त्यांनी अि. स. १८८३ त केवळ अैतिहासिक विषयांना वाहि-लेलें त्रैमासिक चालू केलें. त्याचें नांवहि 'लोकहितवादी'च होतें. याच्या प्रत्येक अंकांत ६० पृष्ठें असत. ह्या मासिकांतून त्यांनी आपला 'राजस्थानचा अितिहास' वगैरे ग्रंथ क्रमशः प्रसिद्ध केले.

लोकहितवादींनी आपला शिक्षणक्रम संपवून ज्या वेळीं सार्वजनिक जीवनांत प्रवेश केला, त्या वेळची हिंदुस्थानांतील परिस्थिति एका दृष्टीने आशादायक व उत्साहवर्धक होती; तर

दुसऱ्या दृष्टीने शोचनीय व उद्वेगजनक होती. इंग्रज सरकारच्या अमदानींत सुरवातीपासूनच शांतता व सुरक्षितता नांदूं लागली होती. त्यामुळे लोकांना आपले दैनंदिन व्यवहार निश्चितपणें पार पाडण्यास मोकळीक मिळाली. ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व जातींच्या व सर्व पंथांच्या लोकांना विद्यामंदिराचा दरवाजा खुला झाला; इतकेंच नव्हे तर, सरकारनें सार्वजनिक शिक्षणप्रसाराच्या कार्यांत स्वतः मन घालून त्या कामीं सढळ हातानें खर्च करण्यास आरंभ केला. ठिकठिकाणीं इंग्रजी व मराठी शाळा स्थापन केल्या व गोरगरिबांच्या मुलांना पाठ्यपुस्तकें विनामूल्य वाटण्याची व्यवस्था केली. ह्या नवीन शिक्षणक्रमामुळें आमच्यांतील पंडितांची अैकान्तिक परमार्थप्रवणता नाहीशी झाली; व निरनिराळ्या भौतिक शास्त्रांशीं त्यांचा परिचय घडला. पाश्चात्यांच्या सहवासानेच आम्हांला आधुनिक जगाची प्रथम कल्पना आली; व मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा आमचा दृष्टिकोन साफ बदलून गेला. परंपरागत जुन्या समजुती अज्ञानमूलक, जीर्ण व हानिकारक वाटूं लागल्या. सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत नवीन नवीन कल्पना उदयाला आल्या; व त्यांच्या अनुरोधानें आम्ही आपल्या सर्वांगीण प्रगतीचा मार्ग आक्रमूं लागलों.

वैयक्तिक सुरक्षितता, न्यायालयांची स्थापना, भौतिक सुखसाधनांची वाढ, सार्वजनिक शिक्षणाची सोय, इत्यादि आकर्षक गोष्टींमुळे इंग्रजांची राजवट आरंभीं आरंभीं तरी लोकांना पुष्कळच सुखावह व प्रगतिकारक वाटली. परंतु दिवसानुदिवस हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति फार खालावत चालली; आणि त्यामुळे अल्पावकाशांतच परकीय राजसत्तेचें कुटिल अंतरंग जनतेच्या निदर्शनास आलें. यांत्रिक सुधारणेच्या बळावर आमचा सगळा व्यापार परक्या देशांनी हस्तगत केला. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले उद्योगधंदे पार रसातळास गेले. लक्षावधि कसबी व कारागीर बेकार झाले. धान्याशिवाय आमच्या घरांतील बारीक सारीक सर्व जिनसा परदेशांतून येऊं लागल्या. ओबडधोबड देशी मालापेक्षां बिलायती माल सुबक व स्वस्त मिळूं लागला; पण तो खरेदी करण्याची लोकांची ऐपत नाहीशी झाली. देशाच्या संरक्षणाचा भार सरकारने आपल्या शिरावर घेतल्यामुळे क्षात्रवृत्ति लोपली; व शिपाअीगिरीचा बाणा मिरविणारे मराठे पुन्हा मजूर बनले. शेतकी व चाकरी यांखेरीज उदरनिर्वाहाचें दुसरें साधन उरलें नाही. "परंतु शेत करण्यांत तरी काय नफा! वर्षभर मजुरी मरेमरेतों करावी तरी लंगोटी आणि शिळी कोंड्याची भाकर देखील मिळावयाची भ्रांति. बहुत दाणे पिकवितात, परंतु घेतो कोण! पैसा दुसऱ्या देशांत चालला. श्रीमंत लोक, जांजवळ लाखो रुपये आहेत, ते विलायती जिनसा घेतात आणि पैसा उडवितात. त्यांचे पोटास पावशेर दाणे पाहिजेत, त्याची मात्र किंमत रयतेकडे जाते. बाकी हजारो रुपये विलायतेस थेट जातात. याप्रमाणें हमेश चाललें आहे." [लोकहितवादींचीं शतपत्रें, नवी आवृत्ति १९४०, पृष्ठें ३५२-५३].

पांढरपेशा वर्ग थोडेंबहुत शिक्षण घेऊन सरकारी नोकरींत पडत असे; पण त्यांतहि कांही तथ्य नव्हतें. मोठमोठ्या हुद्याच्या सर्व जागा अिंग्रजांनी अडविल्या होत्या. फक्त लहानसहान कारकुनी कामें एतद्देशीयांच्या वांट्याला येत. बुद्धिमान् व सुशिक्षित तरुणांच्या महत्त्वाकांक्षेला सरकारी नोकरींत मुळीच वाव नव्हता. "रोजगाराकडे पाहिलें तर जेथें तेथें साहेब पुढें येतात. पोलिस व त्यांत सिविल सर्विस तर राजवंशीच म्हटली पाहिजे. त्यांत नेटिवांचा प्रवेश न व्हावा याजबद्दल जितक्या युक्ति असतील तितक्या लागू केल्या आहेत......नेटिव जरी स्वभाषा शिकून परभाषा शिकला, त्यानें मोठ्या बिकट परीक्षा दिल्या, व लाखांत एक असा बुद्धिमान् असला तरी त्याची चीज होत नाही." (हिं. दा. ये. का. प्रस्तावना पृष्ठ ९).

अशाप्रकारें चारी बाजूंनी रयतेची आर्थिक कुचंबणा चालू होती. सरकारचे मूठभर 'आशाबद्ध व द्रव्यलोभी' कामदार साहेबाची खुशामत करून भल्याबुऱ्या मार्गांनी धनसंचय करण्यांत गढून गेले होते. तसेंच मोठाले सरदार व जाहागिरदार यांना सुखाधीनतेशिवाय कशाचीच पर्वा नव्हती. बाकीची जनता मात्र हवालदील होऊन पारतंत्र्याचीं कटु फळें भोगीत होती.

अव्वल अिंग्रजींत बहुजनसमाजाची अशी दुरवस्था होती. तथापि तत्कालीन सुशिक्षित व सुखवस्तु वर्गाने ह्या गरीब व अज्ञ जनतेची स्थिति सुधारण्याकडे मुळींच लक्ष दिलें नाही. "श्रीमंत आणि विद्वान् या दोन लोकांचा हातून लोकांचे व देशाचे सुधारणे-करिता प्रयत्न व्हावयाचे. या दोघांशिवाय कोणी करणार नाही. अेक श्रीकडून बलवान् आणि दुसरे ज्ञानेंकरून बलवान्." (श. प. पृष्ठ १२९-३०) परंतु ह्या दोघांनाहि समाज तरला काय, किंवा बुडला काय, त्याचें कांहीच सोयरसुतक नव्हतें. जाहागीरदाराखेरीज धनिकांचा असा स्वतंत्र वर्ग महाराष्ट्रांत फारसा नव्हता. जाहागीरदारांना तर स्वतःचा सरंजाम सांभाळण्याची देखील अक्कल नव्हती. त्रिन्हित्रिकाळ त्यांची चैन अविच्छिन्न चालली म्हणजे झालें, मग दिवस 'अुजाडल्यामावळल्याचीहि' चौकशी करण्यास राजी ते नसत. अशा सुखलोलुप लक्ष्मीपुत्रांना दलितांच्या अुद्धारासाठी आपल्या पैशाचा सदुपयोग करण्याची बुद्धि कोठून होणार! राहतां राहिला विद्वानांचा वर्ग. विद्यार्जनाच्या कामीं अिंग्रजी अमदानींतहि आरंभीं ब्राह्मणच आघाडीवर होते. त्यांपैकीं जुन्या पद्धतीप्रमाणे शिकलेले शास्त्री व भिक्षुक हे निव्वळ 'पोटभरू व परस्वाधीन' होते. प्राचीन ग्रंथांतील ठराविक कोटिक्रम व अर्थशून्य पाठांतर ह्यांवर ह्या पंडितब्रुवांची सारी भिस्त असे. कोणत्याहि प्रश्नांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याचें त्यांच्या बुद्धीला वळणच नव्हतें. तेव्हा आपल्या सामाजिक जबाबदारीची त्यांना जाणीव होण्याचा बिलकुल संभव नव्हता. यजमानाची तोंडदेखली स्तुति करून आपला चरितार्थ विनबोभाट कसा चाल-वावा अेवढ्या अेकाच गोष्टीची ते विवंचना करीत. "स्वसत्ता गेली व स्वराज्य गेलें. हें आपले देशांतील सर्व लोकांस अनिष्ट आहे अित्यादि स्वदेशाभिमानाच्या गोष्टी त्यांस ठाअूक नाहींत. त्यांस जेवायास मिळालें, म्हणजे कोणीही राज्य करीत असलें, तरी चिंता नाहीं; त्याची स्तुति करतील; असे हें ब्राह्मण स्वार्थतत्पर आहेत. स्वदेशाचें अितर जातींचे लोकां-विषयीं त्यांचे मनांत कांहीं येत नाहीं. फक्त आपलें जेवण व मान कमी जहाला, अेवढ्याचेंच त्यांस दुःख आहे." (श. प. पृष्ठ २७७).

जुन्या पंडितांप्रमाणेच नवशिक्षितांची वृत्तीहि अत्यंत संकुचित होती. चार-दोन 'बुकें' शिकून कशीतरी अेकदा सरकारी नोकरी मिळविली, की गंगेंत घोडे न्हाले अशी त्यांची समजूत होती. रयतेच्या अज्ञानाचा व दुर्बलतेचा फायदा घेअून आपली तुंबडी भरण्याकडेच त्यांची नेहमी नजर असे. दरमहा 'वेतनाअितका खर्च ठेअून पांच वर्षांत दहा हजार रुपये जवळ' करणाऱ्या ह्या व्यवहारपंडितांचें अंतःकरण गोरगरिबांची अुपासमार पाहून द्रवण्याअितकें खास हळवें नसणार. ब्राह्मण कामदारांच्या अशा दुष्ट प्रवृत्तीमुळेच सामान्य जनतेचा त्यांच्या-वरील विश्वास अजिबात अुडाला; आणि परकीय अिंग्रज त्यांना आपमतलबी ब्राह्मणापेक्षा जास्त न्यायी व निःपक्षपाती वाटूं लागला. लोकहितवादींनी याबद्दलचा अेक दाखला आपल्या पत्रांत मुद्दाम नमूद केला आहे. "मी अेकदा खेड्यांत अेका कुळंब्याचे तोंडाने अैकिलें की, साहेबांचें राज्य चांगलें, साहेब न्याय अिनसाफ चांगला करितो, पण ब्राह्मण लोक त्यास शिकवून आमचीं घरें बुडवितात. आणि बहुतकरून सर्व रयतेची समजूत अशीच आहे, आणि ती खरी आहे." (श. प. पृष्ठ ४४) ज्या धनिक व बुद्धिजीवि वर्गाच्या त्यागबुद्धीवर बहुजन-

समाजाचें भवितव्य अवलंबून होतें त्याची दानत अशा प्रकारची होती; म्हणूनच लोकहित-वादींना ह्या बेजबाबदार समाजकंटकांचा— आर्थिक व सांस्कृतिक भांडवलदारांचा — अतिशय कठोर शब्दांत निषेध करावा लागला.

लोकजागृतीचें दुष्कर कार्य हातीं घेण्यापूर्वी लोकहितवादींनी सभोंवतालच्या परिस्थितीची सूक्ष्मपणें छाननी केली व तदनुसार आपलें धोरण निश्चित केलें. त्यांची दृष्टि अत्यंत शुद्ध व व्यापक होती. आपल्या विशिष्ट वर्गाच्याच हिताहितांशीं व सुखदुःखांशीं समरस होण्या-अितका त्यांचा देशाभिमान संकुचित नव्हता. ज्यामध्यें ब्राह्मण, महार, रामोशी, कैकाडी, कोमटी वगैरे सर्व वर्गांतील लोक अेकमेकांशीं 'सहोदर बंधूंप्रमाणे' वागतील अशा तऱ्हेचा आदर्श समाज त्यांना अस्तित्वांत आणावयाचा होता. त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या समाजांतील गुणावगुणांची निर्भीड व सडेतोड चर्चा करण्याचा अुपक्रम केला. ब्राह्मणांच्या मूर्खपणावर जरी त्यांनी निष्ठुर वाक्प्रहार केले, तरी त्यांतहि त्यांचा प्रांजलपणा व न्यायप्रियता व्यक्त झाल्या-खेरीज राहत नाही. ब्राह्मणांनी कुळंब्यांचा द्वेष करावा व कुळंब्यांनी ब्राह्मणांना शिव्या द्याव्या ही गोष्ट त्यांना मुळीच रुचत नसे. परस्परांतील हा द्वेषभाव पाहून त्यांच्या अंगाचा तिळपापड होओ व साहजिकच त्यांच्या तोंडून जळजळीत व मर्मभेदक उद्गार बाहेर पडत. "आता जर कोणी शूद्र जातीचा कारकून झाला, तर सर्व ब्राह्मण लोक त्याजकडे डोळे वटारून पहातात. त्यांस असें वाटतें की, आमचा धर्म लिहिणें-पुसणें करावयाचा असून कुणबी आमचा वृत्तिच्छेद करितात." (श. प. पृष्ठ २९३.)

"माझा हेतु अितकाच की, विरोध मोडावे आणि लोकांनी परस्परममतेने वागावें व जसे जसे कालेंकरून हे अज्ञानपाश सुटतील तसे तसे सोडवावे. परंतु या कार्यास आरंभ करावा म्हणजे बरें पडेल. बहुत लोक वाट पहातात. ब्राह्मण महाराची निंदा करतात. त्यास शिवत नाहीत व अिंग्रजांजवळ प्रीतीने बसतात. हें पाहून मला आश्चर्य वाटतें. शास्त्राप्रमाणे पाहिलें असतां महार बरे; परंतु अिंग्रजांचे मंडळींत ब्राह्मण असूं नयेत. तत्रापि हे ब्राह्मण मूर्ख, त्यांस समजत नाहीं." (श. प. पृष्ठ २१५)

सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करतांना लोकहितवादींनी राजकीय प्रगतीचें महत्त्व कधीहि दृष्टीआड केलें नाही. अुलट देशाच्या दारिद्र्याचें व विपन्नावस्थेचें मूळ राजकीय पराधीनतेंत आहे, व आपल्या लोकांच्या हातीं थोडीबहुत सत्ता आल्याशिवाय आपली सांपत्तिक स्थिति कधीहि सुधारणार नाही याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. "आपला देश निर्धन होत चालला आहे, याचा विचार करणें सर्वांस अुचित आहे, आणि मुलखाचें दरिद्र काढावयाचा अुपाय करणें, तर आधी राज्य सुधारलें पाहिजे. अुत्तम रीतीने राज्य चालावें, अशी कांही तरी युक्ति निघाली पाहिजे." (श. प. पृष्ठ ५३-५४)

लोकहितवादींनी जरी वेळोवेळीं अिंग्रजांच्या विद्येचा व गुणांचा गौरव केला असला, तरी त्यांना आपल्या देशाचा, धर्माचा व संस्कृतीचा कांही कमी अभिमान नव्हता. त्यांची देशभक्ति रानडे-चिपळूणकर, टिळक-आगरकर यांच्याअितकीच अुत्कट होती. वैदिक संस्कृतीच्या पूर्ववैभवाचे त्यांनी जागोजाग गोडवे गाअिले आहेत. मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या शोधकतेबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल त्यांना आदर होता. शिवाजीमहाराज व रामशास्त्री यांची थोरवी त्यांनी मोठ्या अभिमानाने प्रतिपादिली आहे. आपल्या लोकांच्या कर्तबगारीवर त्यांचा दृढ विश्वास होता. "ब्राह्मण लोक हे आपल्या घरीं आले, म्हणजे सोवळें करितात व यवनांचा विटाळ जहाला म्हणून म्हणतात. तथापि त्यांस राज्य करावयास त्यांणी हरकत केली नाही व किती-

अेक लोक मुसलमानांवर अितके फिदा जहाले की, राज्य करणें व शूरत्व करणें हें काम मुसलमानांचें होय, अितरांस यावयाचें नाहीं, असें म्हणूं लागले; परंतु त्या मूर्खांस असें समजत नाही की, आठशे वर्षांपूर्वी हिंदु राजे जहालेले पांडव, राम, परशुराम हे मुसलमान होते कीं काय ! आपले देशांत यवन लोक आले ते कोठले, यांस अिकडे वस्ती करूं द्यावी कशाकरितां व यांस हाकून देण्यास आम्हांस कांही शक्ति नाहीं कीं काय ! सर्व हिंदु लोक निर्बळ व अपौरुष आहेत कीं काय !" (श. प. पृष्ठ ७२)

आर्जवीपणाचा त्यांना अतिशय तिटकारा होता. त्यामुळे कोणाचीहि विनाकारण खुशामत करणें त्यांना आवडत नसे. परंतु अिंग्लडप्रमाणेच आपला देश समर्थ व संपन्न व्हावा अशी त्यांची मनीषा होती; आणि म्हणून अिंग्रजांचे जे जे गुण त्यांना अिष्ट व अनुकरणीय वाटले त्यांची त्यांनी मोकळ्या मनाने प्रशंसा केली आहे. तसेंच त्यांनी प्रसंगोपात्त त्यांच्या दुर्गुणांवर ताशेरेहि झाडले आहेत. आपल्यांतील नवीन सुशिक्षित लोक लवकरच हरअेक बाबतींत अिंग्रजांची बरोबरी करतील याबद्दल त्यांना बिलकुल शंका नव्हती. "जा ज्ञानाने आपल्यावर अितर लोकांनी सरशी केली, तें ज्ञान आपण धिःकारूं नये; कारण की, त्याचा आपणास अनुभवच आला आहे. याजकरिता सावधगिरीचें लक्षण हेंच की, काळास ओळखून त्याप्रमाणें चालावें, असें न केलें तर फार फजीत होअून दुर्दशा झाली आहे, त्यापेक्षा अधिक होण्याचा संभव आहे." (श. प. पृष्ठ १४५) "साहेब लोकांस लोक चांगले म्हणतात व नेटीव कामगारास बहुधा वाअीट म्हणतात; परंतु आतां सुधारलेले व सुशिक्षित लोक सरसावत चालले आहेत ते अिंग्रजांची बरोबरी करतील यांत संशय नाही" (श. प. पृष्ठ ६१)

आपल्या राजकीय पारतंत्र्याचें शल्य लोकहितवादींच्या चित्तांत सदैव सलत होतें. शक्य तितक्या लवकर हा देश स्वतंत्र कसा होअील याविषयीं त्यांच्या अंतःकरणाला तळमळ लागून राहिली होती. या दृष्टीनेच त्यांनी 'आपण सर्व अेकत्रित होअून विलायतेंत शिष्टमंडळ पाठवावें; आणि आपल्या देशाला 'पार्लमेंट'-मागून घ्यावें' अशी सूचना केली होती. आपल्या लोकांच्या स्वाभिमानशून्यतेची त्यांना फार चीड होती. कोणाहि जबरदस्ताचा जुलूम निमूटपणें सहन करण्याच्या आमच्या नादानपणावर त्यांनी वारंवार कोरडे ओढले आहेत. तसेंच गेल्या आठशें वर्षांत हिंदूंना आपलें राज्य सांभाळतां आलें नाही याबद्दलहि त्यांनी ठिकठिकाणीं दुःखोद्गार काढले आहेत. "आज आठशे वर्षांपासून हिंदु लोकांच्याने स्वराज्य रक्षवलें नाही. आठशे वर्षांत मुसलमान, अिंग्रज वगैरे पाळीपाळीने येअून येथे राज्य करितात. व आपलेच लोकांचें सैन्य ठेवून आपलेच लोकांस मारतात. याचें कारण 'ज्ञानशून्यता.'" (श. प. पृष्ठ २५७)

"परमुलखाचे लोक येअून हिंदु लोकांचे हातचें हिसकावून घेअून खातात व मानेवर जोखड ठेवून राज्य करितात; पण हें अितकें सर्व सहन करून आहेत. यांच्यामध्ये बळ, शूरत्व किंवा शक्ति कमी आहे असें नाहीं; पहिल्याने यांणी सर्व हिंदुस्थान जिंकलें होतें; परंतु यांस राखावयाचें शहाणपण नाही, याजमुळे हे गमावून बसले." (श. प. पृष्ठ ३३१)

परकीय राजसत्तेचें प्राणघातक जूं आपल्या मानेवर वाहण्याचें आमच्या अंगवळणीं पडलेलें पाहून त्यांचें मन अस्वस्थ होअी. गव्हर्नरापासून असिस्टंट कलेक्टरपर्यंतच्या सर्व मानाच्या जागा म्हणजे अिंग्रजांची मिरास व्हावी आणि आमच्यावर त्यांची हमाली करण्याची पाळी यावी ही स्थिति त्यांना अपमानास्पद वाटे. "सांप्रत काळीं हिंदु लोक मूर्ख; त्यास राज्यकारभार करतां येत नाही व आपलें राज्य सांभाळण्याची ताकद नाही. याजकरिता पहा त्यांस किती संकटें प्राप्त झालीं आहेत की, गवरनरापासून असिस्टंट कलेक्टरपर्यंत व कमांडर चीफ-

अनुक्रमणिका

पासून अेनसाअीन व सोजीरपर्यंत दुसरे देशचे लोक भाडयाने आणले आहेत. ते कसे म्हणाल तर त्यांनी लाखो रुपये पगार आम्हांपासून घ्यावा आणि स्वदेशास जावें. त्यांचीं घरेंदारें अिकडेस कांहीं नाहींत. त्यांचे हातीं पैसा गेला तो अिकडे अगदी यावयाचा नाही. अशा प्रकारचे लोक आम्हांस भाडेकरी आणून राज्यकारभार करावा लागतो." (श. प. पृष्ठ ८७)

लोकहितवादींना स्वराज्याची अुत्कंठा होती. परंतु त्यांना कोणाहि अेका व्यक्तीचें वा वर्गाचें राज्य नको होतें. मूठभर अिंग्रजांच्या हातून कांही हिंदी लोकांच्या हातांत सत्ता गेली, तर त्यामुळे बहुजनसमाजाच्या परिस्थितींत कांही म्हणण्याजोगा बदल होणार नाही याची त्यांना पक्की खात्री होती. म्हणून ज्यामध्ये समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांना 'हिस्सेदार' म्हणून भाग घेतां येअील अशा खऱ्याखुऱ्या 'लोकसत्ताक' राज्याची त्यांना अपेक्षा होती. जोपर्यंत आपल्या राजकीय हक्कांची जाणीव होअून त्यांच्या रक्षणासाठी संघटित प्रतिकार करण्याची कुवत जनतेच्या अंगीं आली नाही तोपर्यंत अिंग्रज येथून गेले तरी अशा प्रकारचे 'लोकराज्य' स्थापन होणें शक्य नाही हें त्यांनी पुरेपूर ओळखलें होतें. "आमचे लोकांचे रीति अगदी बदलल्याशिवाय या देशाचें हित होणार नाही व या लोकांस स्वता राज्य चालविण्याचे सामर्थ्य असल्याखेरीज अिंग्रज लोक या देशांतून गेले तरी अुपयोग होणार नाही. पुनः गर्दी होअील व बेबंदी, अंदाधुंदी, भालेराअी, होळकरी गर्दी व पेंढारी अशा गोष्टी पुनरपि होतील, आणि कोणाचा जीव व घरदारहि निर्भय राहाणार नाही. जो जबरदस्त त्याचे हाती सर्व जाअील व जो निर्बल असेल तो अुपाशी मरेल. सर्व त्याचें हरण होअील." (श. प. पृष्ठ ९२)

लोकहितवादींचा दृष्टिकोन केवळ पुस्तकी पांडित्यावर अुभारलेला नव्हता. जगाच्या अितिहासाचें मार्मिक अध्ययन व देशाच्या परिस्थितीचें सूक्ष्म अवलोकन यांच्या आधारावर त्यांनी आपलें धोरण फार दूरदर्शीपणाने आखलें होतें. संपूर्ण स्वातंत्र्य हेंच त्यांचें ध्येय होतें. तीस कोटि लोकांच्या राष्ट्राला आपल्या संघटित सामर्थ्याची ओळख पटल्यावर तें मूठभर गोऱ्या लोकांचें वर्चस्व मुळीच मानणार नाही, हें त्यांनी असंदिग्ध शब्दांत सांगितलें आहे. अर्जविनंत्यांपासून सशस्त्र प्रतिकारापर्यंतचे सत्ताग्रहणाचे सर्व मार्ग त्यांच्या दृष्टिपथांत होते. परंतु लोकांचें बळ अजमाविल्याशिवाय नुसत्या निरर्थक वल्गना करणें ही देशभक्ति नव्हे! राजकीय शहाणपण तर नव्हेच नव्हे. म्हणून 'अधिकार तैसा करूं अुपदेश। साहे ओझें त्यांस तेचि द्यावें' ह्या न्यायाने देशांतील गाढ अज्ञान व शैथिल्य नाहीसें करण्यासाठी त्यांनी आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च केलें. "देशसुधारणा क्षणांत होत नाही. तीस पुष्कळ विलंब लागतो." (श. प. पृष्ठ ७८). शेकडों कार्यकर्त्यांना प्रसिद्धीची हाव न धरतां जन्मभर धीमेपणाने पण अविरत प्रयत्न करावे लागतात; कणाकणाने जनतेची संघटना व बळ वाढवावें लागतें; अुगाच भावनावश होअून अुतावळेपणाने लोकांची दिशाभूल करण्यापासून कांही फायदा होत नाही; ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत घेअून लोकहितवादींनी कोणाचीहि भीडभाड न धरतां आधी लोकजागृतीचें प्राथमिक कार्य हातीं घेतलें. याचा अर्थ अिंग्रजांच्या राज्यांत ते सुखाने नांदण्यास खुशी होते असा नाही. क्षणाचाहि विलंब न लागतां हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला असता तर त्यांच्याअितका हर्ष कोणालाच झाला नसता. पण तसें घडण्याची त्या काळीं तिळमात्र शक्यता नव्हती. "पेशवे चांगले असोत अगर अिंग्रेज वाअीट असोत, जें प्राप्त झालें आहे तें खरें. सांप्रत ब्राह्मण लोकांची हलाखी आहे. हे सर्व कबूल करतोऊं. बरें, जे अिंग्रेजी राज्यास नांवें ठेवितात व मनांत चुरमुरतात, त्यांनी व्यर्थ काळजी करूं नये. कारण पेशव्याचें किंवा दुसरे कोणाचें चांगलें त्यांस पाहिजे तसें राज्य त्यांच्याने स्थापवत नाही, व अिंग्रजांसही

सध्या जा किंवा अमुक रीतीने चाला, हें म्हणण्याचीहि या भटांची व कारकुनांची प्राप्ती नाही. यास्तव जें आपणांस कर्तव्य, त्यावर विचार मात्र आपण करावा." (श. प. पृष्ट ३५५-५६)

लोकहितवादींनी आपल्या कांही पत्रांत अिंग्रजी राज्यापासून झालेले फायदे वर्णिले आहेत. परमेश्वराच्या प्रेरणेनेच या देशांत अिंग्रजांचें राज्य स्थापन झालें आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती; आणि म्हणून ते अिंग्रजांना गुरुस्थानीं मानीत. कारण पाश्चात्यांची संस्कृति तत्कालीन भारतीय संस्कृतीच्या मानाने भौतिकदृष्ट्या पुष्कळच प्रगत व पुरोगामी होती. त्यामुळे सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत पदोपदीं आम्हांला त्यांची मदत घ्यावी लागे. अशा स्थितींत लोकहितवादींसारख्या सालस व श्रद्धाळू माणसाला अिंग्रज गुरुतुल्य वाटले तर कांही नवल नाही. परंतु त्यांचें राज्य ह्या ठिकाणीं आचंद्रार्क राहावें असें त्यांनी कधींच म्हटलें नाही. अुलट शक्य तितक्या लवकर त्यांनी आम्हांस लायक बनवून आमचें राज्य आमच्या हवालीं करावें असा त्यांचा आग्रह होता. अिंग्रजी राज्यांतील किळसवाण्या वशिलेबाजीवर त्यांनी कडक टीका केली होती. हिंदु लोकांप्रमाणे अिंग्रजहि मनुष्येंच आहेत; तेव्हा न्याय-दानाच्या बाबतींतील नेटिव व अिंग्रज हा भेदभाव अपमानास्पद आहे असा आपला अभिप्राय त्यांनी निर्भीडपणें व्यक्त केला होता. शिवाय अिंग्रजी राज्यांत रयत दिवसानुदिवस दरिद्री होत चालली आहे; व सरकार देशाच्या आर्थिक सुधारणेसाठी कांहीच प्रयत्न करीत नाही अशी त्यांची रास्त तक्रार होती. ब्रिटिश पार्लमेंट हें हिंदुस्थानांतील कारभारासंबंधी 'सवतीच्या मुलाप्रमाणे' अुदासीन आहे. तेव्हा प्रजेच्या न्याय्य हक्कांच्या रक्षणाविषयी आपण नेहमी जाग-रूक असलें पाहिजे ही त्यांची शिकवण होती. याप्रमाणे अिंग्रजी राज्याच्या दोन्ही बाजू त्यांनी जनतेपुढे स्पष्ट मांडल्या, व प्राप्त परिस्थितीचा आपल्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी जास्तींत जास्त अुपयोग कसा करून घ्यावा तेंहि परोपरीने दाखवून दिलें.

भौतिक शास्त्रांची अुपेक्षा, आपसांतील फूट, व निरपवाद शब्दप्रामाण्य हे त्रिगुणच प्रामुख्याने आमच्या अधोगतीला कारण झाले होते. तेव्हा त्या दिशेने लोकहितवादींनी आपल्या टीकेचा भडिमार सुरू केला. अेक हजार वर्षांपर्यंत आमच्यांतील पंडितांनी ठराविक ग्रंथांचें चर्वित-चर्वण करण्यांत आपल्या बुद्धीचा दुरुपयोग केला होता. म्हणूनच लोकहित-वादींना 'भटाच्या निरुपयोगी विद्ये'चा अितका निष्ठुरपणें समाचार घेणें भाग पडलें. आमच्या महामहोपाध्यायांना भौतिकशास्त्राचे सामान्य सिद्धान्तहि अवगत नसत. त्यांचा व्यवहारांत कांही अुपयोग आहे याची त्यांना दादच नव्हती. राजाश्रय तुटला. पावलोपावलीं मानखंडना होअूं लागली. तरी त्याचें कारण शोधण्याची कोणालाच गरज वाटत नव्हती. काळ फिरला, सद्दी संपली, दुर्दैव ओढवलें, अशा तऱ्हेच्या रडकथा गाअून ते स्वस्थ बसत. त्यांचा हा मूर्खपणा व शैथिल्य पाहून लोकहितवादींचें पित्त खवळून जाअी; व 'परवाचा किंवा लमाणाचें गाणें यापेक्षा अर्थशून्य वेदपठनाची किंमत कांही अधिक नाही.' 'व्याकरणापेक्षा लांकडें तोड-ण्याचें कसब शिकणें बरें.' अशासारखे अुद्गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडत. नवीन व्यवहारोप-योगी विद्या हस्तगत करून केवळ अैतिहासिक दृष्टीने जुनीं पुराणें व शास्त्रग्रंथ वाचण्यास त्यांची ना नव्हती. परंतु 'पंचमस्कंधांतील भूगोल' आज शब्दशः प्रमाण मानण्यास त्यांचा विरोध होता. "भागवताचीं हजार पारायणें केलीं व रामायण नित्य वाचलें, तरी हिंदुस्थानांत अिंग्रज कसे आले, हें समजणार नाही. तसें जन्मपर्यंत जुन्या गोष्टी सांगितल्या आणि सांप्रतचे विचार केले नाहीत तर त्यांचा अुपयोग काय!" (श. प. पृष्ठ २४८-४९) म्हणूनच लोक-हितवादींनी 'ज्ञान हीच शक्ति; शहाणपणाचे अंतीं सर्व आहे' असें प्रतिपादून आधुनिक शास्त्रांचें

अद्यावत् ज्ञान संपादन करण्याचा लोकांना अुपदेश केला.

आमच्या लोकांत बुद्धि, शौर्य, धैर्य, पराक्रम अित्यादि गुण कांही कमी नव्हते; परंतु आपसांतील दुफळीमुळे त्यांची माती झाली. याची साक्ष अितिहासाच्या प्रत्येक पानापानावर आढळतें. समाजांत सलोखा व सहकार्य नांदावें म्हणून जातिव्यवस्था अंमलांत आली. पण तिचें पर्यवसान तेढ आणि वितुष्ट वाढविण्यांत झालें. देश, धर्म, भाषा, संस्कृति अित्यादि बंधनांचा आम्हांला विसर पडला; व जातीच्या संकुचित अभिमानाला बळी पडून आम्ही अेकमेकांचे शत्रू बनलों. संख्याबलानें हिंदु समाज अजिंक्य असतांहि ह्या भेदबुद्धीचा परधर्मीयांनी भरपूर फायदा घेतला व येथे साम्राज्यें स्थापलीं. हजार वर्षें परक्यांच्या लाथा खाअूनहि आम्ही शुद्धीवर आलों नाहीं. घरभेदेपणा हा आमचा देहस्वभावच होअून बसला. स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थासाठी देशहितावर धडधडीत निखारे ठेवण्याच्या ह्या अधम प्रवृत्तीवर लोकहितवादींनी पुन्हा पुन्हा फटकारे ओढले आहेत. "परक्याजवळ हात जोडून रहातात; पण आपले स्वकीयांशीं लढाअी करितात; अशी चाल आपले लोकांची आहे. आपसांत प्राण देअून भांडतात; पण परक्याच्या लाथा सोसून नम्र रहातात." (श. प. पृष्ठ २३६).

"सर्व हिंदुलोक मुळापासून बकऱ्यासारखी जात; त्यांस कोणीहि पोटास दिलें तर ते स्वदेश किंवा बापभाअू यांची ओळख सोडितात. अेक जातीचे लोक दुसऱ्या जातीशीं वैर करतात, आपण फितुर होअून आपलेच लोकांस मारतात व आपणच पेंढारी होअून आपणासच लुटतात." (हिं.दा. ये. का. पृष्ठ ८).

जातिवैमनस्याचें हें भूत पुरतेपणीं गाडल्याशिवाय ह्या देशाचा तरणोपाय नाही हें लोकहितवादींना समजून चुकलें होतें. म्हणून त्यांनी सामाजिक समतेचा धडाडीने पुरस्कार केला. समाजाच्या धारणेला व अुत्कर्षाला पोषक होणारा प्रत्येक घटक हा सारख्याच योग्यतेचा मानावा; त्यांत अुचनीच भाव ठेवूं नये, हाच त्यांच्या सांगण्याचा मथितार्थ होता. या दृष्टीने ब्राह्मणांच्या परंपरागत प्रतिष्ठेवर त्यांनी सतत हल्ला चढविला; आणि आळशी व अनुत्पादक भिक्षुकवर्ग हा सामाजिकदृष्ट्या मजुरांपेक्षाहि निकृष्ट व निरुपयोगी आहे असें विनदिक्कत प्रतिपादिलें. "मोठे शहरांत पहाल, तर तुम्हांस असें वाटेल की, अितके भट येथे आहेत, यांस खावयास मिळतें, त्याबद्दल हे कोणती चाकरी करितात ! असें जर मनांत आणिलें, तर तुम्ही काय म्हणाल ! मला तर अेक मनुष्य दाखवा की, भटांनी शाळा घालून कोणी तयार केले किंवा कोणास विद्वान् केलें, किंवा ग्रंथ केले किंवा ज्ञान सांगितलें किंवा लोक सुधारले किंवा मजुरी केली, असें कांही तरी मला या भटांचें व भिक्षुकांचे खाण्याचे मोबदला त्यांचा अुपयोग दाखवा. चांभाराचा अुपयोग मी तुम्हांस सांगतों व दर अेक मनुष्याचे पायांत जोडे दाखवितों. तुम्ही आम्हांस भटांची निशाणी दाखवा." (श.प. पृष्ठ ३१५)

'तेव्हां ब्राह्मणांनी आपल्या जन्मजात मोठेपणाच्या खुळ्या कल्पना सोडाव्या; जातीचा अभिमान बाळगूं नये; मनुष्यमात्राला सारखें लेखावें; अर्वाचीन विद्या व कला आत्मसात् कराव्या; कालमान पाहून आचारविचारांत योग्य तो फरक करावा; प्राचीन शास्त्रांचा केवळ शब्दार्थच घेऊं नये, त्याचें मर्म ओळखावें; जुन्या वेडगळ समजुतींना फाटा द्यावा; आचारांचें फाजील स्तोम माजवूं नये; सदाचरणाची व नीतीची कास धरावी; आर्जव व लाचारी टाकून द्यावी; अन्यायाचा वेळींच प्रतिकार करावा; देशहित हा मुख्य धर्म मानावा. म्हणजे बाकीचे सर्व लोक त्यांचें अनुकरण करतील व त्यामुळे त्यांनी व देशाची प्रगति होईल' अशी लोकहितवादींची विचारसरणी होती. एवढ्या मोठ्या समाजांत कांही ना कांही वर्ग किंवा गट हे

राहणारच. पण त्यांचा सामाजिक दर्जा सारखा असला म्हणजे भांडणतंटे मिटतील, व संघटनेला बाध येणार नाही असें त्यांचें मत होतें. "यास्तव जाति अभिमान सोडला तरी जाति कायम राहातील, यांत संशय नाही. परंतु तंटे व भांडणें मोडतील. मत्सर करणार नाहीत. इतका फायदा होईल. सर्व लोक एकत्रपणानें वागतील. ब्राह्मण असें म्हणणार नाहीत की अमका तो महार आहे, त्याचें तोंड पाहूं नये, त्याचा विटाळ होतो. हा वेडेपणा मात्र जाईल. मग तो महार अर्थातच ब्राह्मणांचें गर्विष्ठपणाचे शब्द ऐकून नीट इंग्रजांचे घरीं जातो आणि म्हणतो, ब्राह्मण आतां फार माजले. मी त्यांस हात दाखवीन. इंग्रज लोकांचे फौजेंत नीच जातीचे लोक फार असतात; कारण त्यास ब्राह्मण लोक तुच्छ मानतात; त्यांस उष्टें खावयास घालतात व केवळ जनावरांप्रमाणें समजतात. याजमुळे त्यांस उपाय सुचतो तो ते करितात. आणि ब्राह्मणाचें काम काढितात. हा परिणाम जातिअभिमानाचा आहे.' (श. प. पृष्ठ ४१९-२०).

लोकहितवादींची अशा तऱ्हेची पायाशुद्ध विचारप्रणाली पाहिली म्हणजे त्यांना महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचे आद्यप्रवर्तक म्हणून संबोधावयास हरकत वाटत नाही. निरनिराळ्या विषयांवरील त्यांचीं मतें मुख्यतः 'प्रभाकर' साप्ताहिकांतून अि. स. १८४८–५० च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेल्या शतपत्रांत प्रतिबिंबित झालेलीं आहेत. हीं पत्रें त्यांनी पुढे आपल्या कांही किरकोळ लेखांसह संकलित करून अि. स. १८६६ त 'निबंधसंग्रह' या नांवाने छापलीं. ह्याशिवाय 'हिंदुस्थानास दरिद्र येण्याचीं कारणें,' 'स्थानिक स्वराज्यव्यवस्था,' 'ग्रामरचना,' 'जातिभेद,' अित्यादि छोटेखानी पुस्तकांतूनहि त्यांचे स्वतंत्र विचार दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांच्या 'पुरोगामी' व 'क्रांतिकारक' विचारांची ठेवण बरोबर लक्षांत येण्यास शतपत्रांचाच अुपयोग सर्वांत अधिक आहे. हीं पत्रें नामदेव-तुकारामादिकांच्या अभंगांप्रमाणे स्फुट स्वरूपाचीं आहेत. समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांसंबंधी त्या त्या वेळीं सुचलेले विचार त्यांनी सरळ जसेच्या तसे त्यांत टिपून काढले आहेत. त्यामुळे त्यांची मांडणी कांहीशी शिथिल परंतु स्वाभाविक व भावनिष्ठ आहे; सुसंबद्ध व तर्कशुद्ध नाही. पत्रांची भाषा अगदीच साधी व तुटक आहे. पण प्रत्येक वाक्यांत समाजहिताची तळमळ ओतप्रोत भरलेली आहे. त्यामुळे त्यांचे सहजस्फूर्त अुद्‌गार वाचकांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतल्याशिवाय राहत नाहीत. त्यांचे विचार तर्काला सोडून नाहीत, पण त्यांच्या लिखाणाचा कल वाचकांची न्यायबुद्धि व सद्भावना जागृत करून 'हृदयपालट' करण्याकडेच आहे. निरनिराळ्या रीतीने आपलें म्हणणें लोकांच्या गळीं अुतरविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणांत बरीच पुनरुक्ति व क्वचित् विसंगतीहि आढळते. परंतु त्यांचा दृष्टिकोन स्थिर व निश्चित असल्यामुळे परस्परविरोधी वाटणाऱ्या त्यांच्या विधानांची संगति लावणें कठिण जात नाही. त्यांचे विचार आज सर्वांनाच तंतोतंत पटतील असें नाही. परंतु त्यांची कळकळ, प्रांजलपणा, दूरदृष्टि, निःस्पृहता अित्यादिकांबद्दल कोणाचेंहि दुमत होणार नाही.

लोकहितवादींच्या अलौकिक समाजकार्याप्रमाणेच त्यांचें व्यक्तिगत जीवनहि अुज्ज्वल व स्फूर्तिदायक होतें. त्यांची ज्ञानलालसा व विद्याव्यासंग दांडगा होता. कुटुंबपोषणासाठी स्वीकारलेली सरकारी नोकरी त्यांनी अत्यंत दक्षतेने व चोख रीतीने बजाविली पण आपल्या स्वाभिमानाला कधींहि धक्का लागूं दिला नाही. सामान्य कारकुनापासून तों मोठमोठ्या अधिकाराच्या व मानाच्या जागेपर्यंत ते आपल्या कर्तबगारीने चढले. मात्र त्या वेळच्या अितर कामदारांप्रमाणे ते द्रव्यलोभाने अंध झाले नाहीत किंवा सत्ताबळाने शेफारले नाहीत. त्यांची राहणी

अगदी साधी होती. स्वभाव फारच प्रेमळ होता. लहानापासून थोरापर्यंत ते खुल्या दिलाने वागत. त्यांच्या दातृत्वाला तर सीमाच नव्हती. आंधळ्यापांगळ्याला, गरीब-दुबळ्याला कांहीना कांही मदत केल्याशिवाय त्यांचा अेकहि दिवस सुना जात नसे. थोडक्यांत 'तुका म्हणे सुख पराविया सुखें। अमृत हें मुखे स्रवतसे' अशी त्यांची वृत्ति होती.

सरकारी नोकरीत लोकहितवादींनी मानमान्यता मिळविली अेवढ्यावरच त्यांचा मोठेपणा अवलंबून नाही. त्यांनी तीस वर्षें नोकरी केली; पण आपला बाणेदारपणा कधीहि सोडला नाही. अहमदाबादेस असतांना बडोदें संस्थानचे असिस्टंट रेसिडेंट लेफ्टनंट फिनिक यांनी त्यांचा अपमान केला होता. त्यांना तो सहन झाला नाही. त्यांनी सरकारकडे कायदेशीर दाद मागितली. सरकारने सदर प्रकरणाची पूर्ण चौकशी करून फिनिफ साहेबास त्यांच्या कामावरून काढून टाकलें व पुन्हा पलटणींत धाडलें.

नोकरीच्या निमित्ताने ज्या ज्या ठिकाणीं गोपाळराव गेले त्या त्या ठिकाणीं त्यांनी आपलें लोकसेवेचें व्रत अखंड चालू ठेवलें. त्यांच्या खटपटीने पुणें येथील नगरवाचनालय सुरू झाले. ज्ञानप्रकाश व अिंदुप्रकाश ह्या दोन्ही वृत्तपत्रांच्या स्थापनेंतहि त्यांचा हात होता. ते वाअीस असतांना कृष्णेला भयंकर पूर आला व त्यामुळे आजूबाजूच्या लोकांचें अपरिमित नुकसान झालें. ह्या अपद्ग्रस्तांना दुःखमुक्त करण्याच्या कामीं गोपाळरावांनीं शक्य तितके प्रयत्न केले. लेखन व भाषण हा तर त्यांचा नित्याचा व्यवसायच होता. याशिवाय ते निर-निराळ्या सार्वजनिक संस्थांच्या कार्याला हातभार लावण्यास सदैव तत्पर असत. मुंबअीच्या आर्यसमाजाचे ते अध्यक्ष होते. दयानंदस्वामींनी आपल्या संस्थेच्या विश्वस्त-मंडळांत त्यांचें नांव घातलें होतें. अहमदाबादच्या प्रार्थनासमाजांत त्यांचीं नेहमी व्याख्यानें होत असत. अशा तऱ्हेची त्यांची सर्वसंग्राहक दृष्टि होती. मतभेद चिवडीत बसण्यापेक्षा मतैक्यावर जोर देअून परस्परसहकार्य करण्याचें त्यांचें धोरण होतें.

मागे विविधज्ञानविस्तारांत लोकहितवादींवर अेक टीकात्मक लेख आला होता. त्यांत आरंभीं त्यांचें गुणवर्णन करून शेवटीं त्यांच्यावर दोन आक्षेप घेतले होते. (१) पुनर्विवाहाच्या निमंत्रणपत्रिकेवर सही देअून लोकहितवादी स्वतः समारंभाला हजर राहिले नाहीत, (२) विलायतेंत पार्लमेंटरी फायनान्स कमिटीसमोर साक्ष देण्यासाठी सरकारने बोलावलें असतां 'धर्माच्या अडचणीमुळे मला विलायतेस जातां येणें शक्य नाही' असें अुत्तर दिलें. ह्या दोन्ही आक्षेपांत पुष्कळच तथ्य आहे. लोकहितवादींचें हें आचरण शंभर नंबरी तत्त्वनिष्ठेच्या कसोटीला अुतरत नाही; आणि म्हणून बुद्ध, ख्रिस्त, मार्क्स, लेनिन, गांधी यांच्यासारख्या युगप्रवर्तक महापुरुषांच्या मालिकेंत त्यांना स्थान नाही, याबद्दल मुळीच वाद नाही. परंतु त्यांना जें सत्य व हितावह वाटलें, तें त्यांनी स्वतःच्या सदसद्विवेक-बुद्धीशीं प्रतारणा न करतां निर्भीडपणें बोलून दाखविलें, आणि तदनुसार आचरण ठेवण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला. दोन वेळा बहिष्कार सोसला; लोकनिंदेचे आघात सहन केले, तरी देखील आपला मतप्रचार अव्याहत चालू ठेवला. "The spirit indeed is willing but the flesh is weak." हा न्याय थोरांमोठ्यांच्या चरित्रालाहि लागू आहेच. तेव्हा अेखाद्दुसऱ्या प्रसंगीं मनुष्य तत्त्वच्युत झाला, म्हणजे तेवढ्यावरूनच त्याचीं सर्व मतें अप्रामा-णिकपणाचीं आहेत असें मानणें हें मनुष्य स्वभावाच्या अज्ञानाचेंच निदर्शक होय.

रद्दींतील रत्नें

गटारयंत्र

[हा शब्दप्रयोग फार जुना आहे. पुण्यांत बुधवारांत गटारावरच्या फरश्यांवर बसून ज्या चकाट्या पिटल्या जात त्या शहरांत सर्वत्र तारायंत्राप्रमाणे फैलावत. म्हणून अशा बातमीस गटारबातमी किंवा गटारयंत्र म्हणत याचा नमुना पाहा. —संग्राहक.]

"त्यांची (सर्व तऱ्हेच्या लोकांची) अेकमेकांची गांठ पडण्याची जागा बुधवारांत भांग्या मारुतीजवळ होती व अद्यापही आहे. तेथें सर्व भिक्षुकांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या संध्याकाळीं गडत पडायाच्या वेळेस बसलेल्या दृष्टीस पडतात. या जाग्यास भटचावडी असें म्हणतात. आलिकडे तेथें सडका झाल्याकारणानें गटारें झालीं आहेत. म्हणून त्या जाग्यास गटार म्हणतात व आतां आठ दहावर्षांपासून म्हणजे तारायंत्र सुरू झाल्यापासून त्या जाग्यास गटारी यंत्र असें म्हणतात. कोणी कांहीं बातमी सांगितली व ती संभवण्यासारखी नसली म्हणजे गटारी बातमी असें म्हणतात, म्हणजे त्या बातमींत कांहीं अर्थ नाहीं. या गटारावर भट जमून बसतात तेथें त्यांचें संभाषण चालतें त्याचा मासला येणेंप्रमाणें :—

रामचंद्र भट, विनायक भट, हर भट, त्रिंबक भट.

विनायक भट बोलतो, कां त्रिंबक भट, आज चांगले मनगट बुडे इतकें होतें ना? आंतडीं मांखली ना?

त्रिं०— होय, होतें. बाबा, मनगट बुडण्यासी काय करावें, पण घरच्या माणसांस मनगट वाजवावें लागतें.

वि०— कां टका नव्हता कां?

त्रिं०— टका कसला? हजामत.

वि०— जेवणास तरी (दोन्ही हात पालथे करून) यथास्थित होतें काय?

त्रिं०— कसले चार पाचुंदे पोळ्या खाल्या.

रा०— अरे, आज ऐकलेंस काय? त्या गोविंद भट विन सोन भट याच्या मुलास ५०० रुपयांची चाकरी लागली.

ह०— मिळाली तर आपल्याला काय करावयाचें आहे.

रा०— अहो, आपल्याला काय करावयाचें; आतांचे सरकारास आपण शहाणे म्हणतो आणि हे इतकाले पगार कशाकरितां देतात. पहा, येवढे आपले नाना फडणीस शहाणे पण त्यांस सरकारांतून तीनशें रुपये वर्षास तैनात होती. पण आतां बघावें तें विलक्षणच. आज सभा कोठें आहे?

त्रिं०— त्यांस आवदानें केवढालीं मिळत होतीं. हें तुम्हास माहित आहे कीं तो नऊ कोट नारायण होता.

ह०— सभा कोठें आहे?

त्रिं०— उद्याचें मला आमंत्रण आहे.

ह०— कसलें, श्राद्धाचें किंवा सभेचें?

त्रिं०— गोविंद भटाकडे तें काम आहे.

ह०— ऐकलेस कां, रूमशाम कलकत्याकडचा त्याने लढाई आरंभिली.

त्रिं०-- रूमशाम बेट आहे. कलकत्याकडेस कोठलें, तें तर दक्षिणेस.

इ०-- छुट, दक्षिणेस समुद्र तरी आहे काय!

त्रिं०-- तबकीर काढा, चला आपण जाऊं.

इ०-- अरे, गोविंद भटाचा मुलगा मुंबईस परिक्षेंत उतरला.

त्रिं०-- तो तर फार हुषार, आतांच्या परीक्षेंत उतरणें म्हणजे पूर्वींप्रमाणें वशिल्यानें होत नाहीं.

इ०--मग परीक्षा कशी घेतात?

त्रिं०--अरे, घेतो कोण! तेथें ऐक यंत्र आहे. त्याचें नाव युनिटी (युनिवरसिटी) त्यांतून शब्द पडतात व तेथें एक साहेब बसलेला असतो त्याच्या देखत ते शब्द वाचले म्हणजे तो साहेब म्हणतो कीं उतरला, असी परीक्षा कठीण आहे.

इ०-- मला वाटतें कीं जसें तारायंत्र आहे तसें युनिटी यंत्र आहे."

—पुणें शहरचें वर्णन (१८६८)

पुणें नेटिव्ह जनरल लायब्ररी

[आज जोमांत असणाऱ्या पुणें नगर वाचनालयासंबंधी पुढील जुनी बातमी चमत्कारिक तर खरीच, पण उद्बोधकहि आहे. इंदुप्रकाशाने व्यवस्थापक मंडळास दिलेला दोष व पुणेंकर साहित्यिकांना दिलेला टोला त्या वेळीं योग्यच असेल.]

"चमत्कारिक बातमी— पुण्याच्या डेक्कन हेरल्ड पत्रावरून कळते कीं, पैशाच्या कमताईमुळें पुण्याची नेटिव जनरल लायब्ररी आगस्ट महिन्यापासून बंद करावी असें त्यावरील कमिटीनें ठराव केला. तेथील बुकें सामान चीजवस्त विकून देणेदारांचें देणें देऊन बाकी राहील ती हल्लींच्या वर्गणीदारांनीं वाटून घ्यावें असेंही ठरविलें आहे. ही चमत्कारिक बातमी पुण्याच्या लायब्ररीविषयीं ऐकून आम्हांस मोठें आश्चर्य वाटतें. व्यवस्थापक मंडळी व तिचे सेक्रेटरी यांनीं इमानें इतबारें मन लावून काम न केल्याचा हा दुःखकर परिणाम आहे असें आम्हांस वाटतें. पुण्यासारख्या योग्यतेच्या शहरास लायब्ररी असणें अवश्य असून असलेली आतां नाहींशी होते तेव्हां आतां हें केवढें पुणेकर विद्वज्जन मंडळीस भूषणास्पद हें त्याचें त्यांनींच विचार करून पाहिलें असतें तर बरें होतें."

—इंदुप्रकाश २ आगस्ट १८६९

वऱ्हाडी मराठींतील म्हणी

(१) घेनं नं देनं, पोकय धिङ्गानं (घेणं ना देणं, पोकळ धिङ्गाणा).

(२) नेमाधर्मांच्या नं वढाय जल्माच्या (नेमाधर्मांच्या न् ओढाळ जन्माच्या).

(३) तोण्डाले लागली गोळी नं मांजर शिंकं तोळे (तोण्डाला लागली गोडी, अन् मांजर शिंकें तोडी).

(४) नवल लागलं नं ढेकाळू फुटलं (नवल झालं न् ढेकूळ फुटलं)!

(५) गोटची तऱ्हा नं आयक रे म्हातारा (गोष्टीची तऱ्हा न् अैक रे म्हाताऱ्या)!

(६) नकटी दये नं चकटी पीठ पाहे (नकटी दळे न् चकटी पीठ पाही)

(७) नवल झालं नं चुल्ह्याले (चुलीला) हींव आलं.

श्रीराम अत्तरदे

गाडीचा रुपया

पेशवेकालीन चलनें अगर चलनांच्या संज्ञा प्रत्येक जुन्या कागदाबरोबर नवीन नवीन दृष्टीस पडतात आणि पूर्वीच्या घोटाळ्यांत अधिकच भर पडते. वेळणेश्वरच्या कुळकरणी दप्तरांत आढळलेल्या नवीन प्रकारच्या चलनांचा निर्देश मीं "चापेकर" पुस्तकांत केला आहे; त्यांत अेका रुपयाचें नांव अथवा वर्णन "गाडीचा" असें आहे (पृ.१८). दप्तरांतील ह्या कागद इ. स. १८३६ चा आहे. दुसऱ्या अेका इ. स. १८२६ च्या कागदांत सात आण्यांचा खुर्दा "चाकीचा" म्हणून म्हटलें आहे. ह्या गाडीच्या रुपयाचा अुल्लेख आजपर्यंत पाहिलेल्या जमाखर्चांच्या वह्यांत मला अन्यत्र आढळला नाही.

गाडीचा रुपया म्हणण्याचें कारण त्या रुपयावर गाडीचें चित्र असावें असें तर्कानें देतां येअील. परंतु अशा प्रकारचा रुपया नाणकसंग्रहांत असल्याचें माझ्या पाहण्यांत नाही. हा रुपया सरकारतिजोरींत चालत असे हें त्याच्या "१ रु. पोतेचाल गाडीचा" अशा वर्णनावरून स्पष्ट दिसतें.

हा गाडीचा रुपया लोकांच्या वापरांत पुष्कळच असला पाहिजे. कारण रुपयाच्या अैवजीं नुसता गाडी शब्द वापरण्याचा प्रघात पडलेला होता. गाडीचा अर्थ रुपया असा कोणत्याहि कोशांत दिलेला नाही. माझ्याजवळ– बहुधा वेळणेश्वर दप्तरांतील– अेक कागद आहे. त्यांत गाडीच्या रुपयाचा अुल्लेख अनेक ठिकाणीं केलेला आहे. "यादी बाळंभट आपटे खरच शके १७८६ रक्ताक्षी नाम संवत्सरे चैत्र शु १ गुरुवार" असें ह्या कागदाचें शीर्षक आहे. ह्या यादींत गाडीच्या रुपयांच्या रकमा आहेत त्यांतील कांही येथें देत आहें.

रु.	
४८	तेल खरेदी गाडी चार रुपये चवल.
१	अनुष्ठान संगमेश्वरास केलें सर्वांनी त्याची सांगतेस गाडी वै॥ वद्य २ सोमवार.
२।	पंचेची जोडी लक्षुमण साळी याजकडील आठ हाती गाडी वै॥ वद्य २ नेसण्यास प्रारंभ जेष्ठ.
१	संता कामरेकर तूप दर पावणेदोन मापें जेष्ठ शु ५ गाडी.
१।	महालक्षुमीस करवीरास नैवेद्य केला जेष्ठ वद्य ५ शुकुरवार गाडी कीरकोळ चवल दक्षणा चार.
२	पानें पत्रावळीचीं आटका घेतला गाडी दोन रुपये जेष्ठ वद्य ५.
३	तांबडी......आस्तर व हाशाची गजनी मिळून गाडी रुपये तीन मोती जेष्ठ वद्य ३० रविवार.
१८	आलेपाकला सदाशिवपंत रेटरास गाडी अेक रुपया तीन आणे आषाढ शु ५.
३	संता दूधवालीस दुधाचे गाडी वद्य ९.
९८	शीवापाचा हिशेब आषाढ अखेरपर्यंत फडशा केला गाडी.
॥	मोरभट श्रीधोरेचे मुलाचे हातांत गाडी आठ आणे दील्हे आश्वीन शु १.
१	चीमा सुअीणीला गाडी दील्हा.
४	ओवाळणी आकास घातली भिवमी व काशीआकास दोघांनी दोन अेकूण चार गाडी कार्तीक शु २.

नां. गो. चापेकर

टीप— जेथें गाडीचा रुपया नाही तेथें नुसतेंच रुपया अेवढें म्हटलें आहे.

महाभारत व आर्याछंद

प्रत्युपकुर्वन्बह्वपि न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः।
अेकः करोति हि कृते, निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ १३८.८२

अर्थ—अुपकृत मनुष्याने कितीहि अुपकर्त्यावर अुलट अुपकार केला तरी त्याला अुपकर्त्याची सर येत नाही. कारण अुपकर्ता, दुसऱ्याचें हित करण्याचें बंधन त्यावर नसतांच अुपकार करितो; पण त्याची फेड करणारा केवळ अेक प्रकारची देवघेव करितो.

वरील आर्या महाभारतांत आहे. आर्याछंद जरी संस्कृत छंदःशास्त्रांत सांगितलें आहे तरी त्याचा प्रयोग महाभारत, रामायण यांत सहसा आढळत नाही. तरी येथे शंका अशी की संपूर्ण अध्यायांत मध्येच आढळणारी ही आर्या प्रक्षिप्त असेल काय, याचा विद्वानांनी विचार करावा.

गो. कृ. मोडक

पत्रिकेच्या ५६ अंकांतील श्री. ना. ग. जोशी यांच्या लेखांतील शंकांस उत्तर

१ शेफालिका— पारिजातक (Nyctanthes Arbor-tristis, Linnaeus) यालाच हरसिंगार (हरशृंगार), शेवळी, शेफाली अशीं नांवें आहेत. हा वृक्ष मुंबअी अिलाख्यांत कोठेहिं आपोआप अुगवलेला आढळत नाही. सातपुड्यांत, अरवली पर्वतांत, हिमालयाच्या पायथ्याची तराअी, मध्यहिंदुस्थान (१-३००० फूट), बुंदेलखंड, गंगेचें खोरें, अयोध्या प्रांत, छोटा नागपूर अित्यादि भागांत हा जंगलांत सांपडतो.

बंगाली लोक सर्वत्र याला 'शेफालिका' या नांवाने ओळखतात. हिंदुस्थानी लोक 'हरसिंगार' म्हणतात.

२ नीप— कदम्ब. या नांवाने दोन निराळ्या जातींचे वृक्ष ओळाखिले जातात. (१) Anthocephalus Cadamba, Miquel हा आहे. हा वृक्ष मुंबअी अिलाख्यांत क्वचित् स्वाभाविकपणें अुगवलेला सापडतो. बहुधा गांवाच्या सभोवतींच आढळतो. याचा प्रसार कोंकणाशिवाय कानडा जिल्हा, हिंदुस्थानांतील अितर भाग (पुष्कळदा लावलेला), सीलोन, सुमात्रा, बोर्निओ वगैरे देशांत आहे. यालाच 'नीव' म्हणतात.

(२) Mitragyna parvifolia, Korth. हा वृक्ष मुंबअी अिलाख्यांतील जंगलांत सार्वत्रिक आहे. कोकण, मावळ, दक्षिणेंतील जिल्हे, बडोदें, गुजरात, कानडा, सीलोन अित्यादि भागांत याचा प्रसार आहे.

हे दोन्ही मोठे वृक्ष असून त्यांपैकी एकहि पाणथळ जमिनींत वाढत नाही.

(३) अिंगुदी— हिंगु. हिंगणबेट (Balanites, Roxburghii Planchon) या झाडाचा प्रसार मुंबअी अिलाख्यांतील दक्षिणेंतील जिल्हे, नगर, धारवाड, द. महाराष्ट्र, गुजरात अित्यादि भागांत असून हिंदुस्थानांतील कोरड्या हवेच्या भागांत सार्वत्रिक आहे. याचीं फळें १–२ अिंच लांब असतात. त्यांतील चिकट बलकाचाच उपयोग जटा वळविण्याकडे करितात असें नमूद आहे.

'अिंगुदी'पासून 'अुंडी' हा शब्द भाषाशास्त्र्यांनी सिद्ध करीत बसण्याची मुळीच जरूरी नाही.

शं. पु. आघारकर

अनुक्रमणिका

स्त्रियांच्या म्हणी

(५६ व्या अंकावरून पुढे)

पुढील म्हणी देण्यापूर्वी आज मला म. सा. पत्रिकेच्या वाचकांस अेक खेदकारक वृत्त निवेदण्याचा प्रसंग आला आहे. ज्यांच्या तोंडून मी म्हणी अेकत असें, त्या माझ्या ज्येष्ठ भगिनी श्रीमती बाळूताअी नवरे ह्या १४ डिसेंबर १९४० या दिवशीं हृदयविकाराने दिवंगत झाल्या. पत्रिकेंत प्रसिद्ध झालेल्या बऱ्याचशा म्हणींचें श्रेय त्यांच्या बहुश्रुतपणालाच दिलें पाहिजे. बाळूताअी म्हणजे म्हणी, गाणीं, कहाण्या, ओव्या यांचा चालताबोलता संग्रहच होता, आणि त्यांत भर टाकण्याची त्यांना नित्याची हौस होती. त्यांचा व्यवसाय परिचारिकेचा असल्याने सर्व जातींच्या व धर्मांच्या स्त्रियांशीं त्यांचा संबंध येत असे. नवीन म्हण अैकली की त्यांनी ती लक्षांत ठेवावी आणि आम्हांला साक्षेपाने सांगावी. मी म्हणींचा शोकी असल्याने ती टिपून ठेवावी. सुमारें १२ वर्षांपूर्वी म. सा. पत्रिकेचे भूतपूर्व संपादक श्री. नानासाहेब चापेकर सोलापुरीं आले असतां त्यांनी तो संग्रह यदृच्छेने माझ्या टेबलावर ठेवलेल्या वहींत पाहिला आणि त्यांच्याच सांगण्यावरून मी पत्रिकेंत हप्त्याहप्त्याने म्हणी देऊं लागलों.

श्री. बाळूताअी ह्या बडोदें व नगर येथील साहित्यसंमेलनास सोलापूरच्या स्त्रीप्रतिनिधि म्हणून आलेल्या होत्या.

(५१७) काय बाअी मायेची, तोंड झाकून खायची.
(५१८) अरे माझ्या भूषणा, कुठे कांही दिसेना.
(५१९) शेतांत बांड (बाटुक), गांवांत आंड (मुलें).
(५२०) गांवांत झिपरी, अन् शेतांत विपरी (बिन दाण्याचीं कणसें).
(५२१) साळ्यांची गाय, माळ्याची मका.
(५२२) मला पाहा, शेंदूरफुलें वाहा; घर पाहा, थुंकून जा.
(५२३) दारांत घाण घरांत घाण, माझी बायको गोरीपान.
(५२४) शेटजींचें देणें, सवाअी अुणें.

नीळकंठ शंकर नवरे

मांजर-शब्दाची व्युत्पत्ति

(व्युत्पत्तींत व्यवहारज्ञानाचा संग्रह)

१ प्रास्ताविक— पत्रिकेच्या गेल्या अंकांत दिलेल्या न्हावीशब्दाच्या व्युत्पत्ती-कडे बऱ्याच विद्वानांचें लक्ष गेलेलें पाहून आणखी शब्दांच्या व्युत्पत्ति दिल्यास बरें असें दिसतें. अशांपैकी अेक विद्वान् रा. प्र. धों. कानिटकर यांनी कांही सूचना केल्या आहेत. त्यांत अेक अशी की शब्दरूपांत होणारा बदल ज्या सूत्रानुसार होतो तीं सूत्रें व्युत्पत्ति-चर्चेंत द्यावीं. या गोष्टीशीं माझें वि-मत आहे. सूत्र अुदाहरणावर अधिष्ठित असतें. अर्थात् अशा अुदाहरणांसच सूत्राहून अधिक महत्त्व. या दृष्टीने मी प्रायः सूत्र न देतां, त्यास आधार-भूत असलेलीं अुदाहरणेंच देतों. प्रस्तुतांत न्हावी शब्दाच्या व्युत्पत्तीस आधार म्हणून रा. कानिटकर (१) नोणः सर्वत्र (२) श्न...स्न...क्ष्णां...ण्हः हीं सूत्रें म्यां देणें योग्य होतें, असें लिहितात. हें लिहिणें सदोष आहे. सूत्र १ प्रमाणें न–चा ण् झाला पाहिजे. पण मराठींत नापित–मधील न् न्हावी यांत तसाच राहतो, त्याचा ण् होत नाही. तसेंच सूत्र २ सांगतें की स्न–चा ण्ह होतो. पण हें सूत्रहि येथे लागत नाही. कारण संस्कृत नापित हा शब्द न्हावी–

चें मूळ असल्याने,– व तें रा. कानिटकर यांसहि संमत आहे.–सूत्र २ मध्ये असलेला स्न नापित-मध्ये नाही. अर्थात् ज्याचा ण्ह व्हावयाचा तो स्न जर नापित-मध्यें नाही, तर हें सूत्र येथे कसें लागणार ? यावरून अुघड आहे की प्राकृत शब्दांची व्युत्पत्ति सांगणारीं सूत्रें जशींच्यां तशीं मराठी व्युत्पत्तीस साधक होत नाहीत. म्हणूनच मी या सूत्रांपेक्षा अुदाहरणांस अधिक महत्त्व देतों. प्रस्तुतांत या दोन्ही सूत्रांनी जें कार्य होत नाही तें कार्य प्र–नाल (= प्रणाल)–पन्हाळ या अुदाहरणाने अधिक समर्पक रीतीने व साक्षात् सिद्ध होतें. यावरून मला वाटतें, सूत्राकडे न वळतां अुदाहरणें देणें अधिक अुपयुक्त आहे, हें रा. कानिटकर यांस पटेल. अशाच अुदाहरणांचा अुपयोग मांजर या शब्दाच्या व्युत्पत्तींत खाली केला आहे.

२ मांजर हें रूप— शुल्ब सुंभ, कूर्च कुंचा या शब्दांतल्याप्रमाणें जोडाक्षरांतील पूर्व-घटकाचा (रेफाचा) अनुस्वार होअून मार्जार–चें मांजार असें रूप प्राप्त होतें. दोन दीर्घ स्वर लागोपाठ येत असल्यास त्यांतील दुसरा स्वर ऱ्हस्व करण्याकडे मराठीची प्रवृत्ति आहे; मागासलें याचें रूप मागसलें हीच प्रवृत्ति दर्शवितें. या प्रवृत्तीनुसार मांजार-चें मांजर असें रूप होतें.

३ अर्थविचार— वरीलप्रमाणे मांजर हें रूप मिळालें. पण मुळांतच मार्जार हा शब्द विवक्षित प्राण्यास कां लावण्यांत आला असावा ? एतदर्थ पुढील गोष्टीचा विचार करूं.

यांत मांजराची संवय दिसून येईल; व तिची नोंद करणारा मार्जार हा शब्द त्या प्राण्यास योग्य आहे हें दिसून येईल.

४ आजीबाअींचा अनुभव— स्वयंपाक चालू असतांना घरांतील मांजर यांत तोंड घाल, त्यांत तोंड घाल, हें खा, तें लवंड अशा रीतीने स्वयंपाक करणारास वारंवार फार त्रास देतें. यांतून सुटका कशी करावी ? अनुभवी आजीबाअी एक तुपाचा थेंब घेऊन मांजराच्या नाकावर उडवितात. त्याचा वास नाकावर स्थिर होतो. त्या वासावरून अनुमित होणारें तूप मिळविण्यासाठी मांजर नाकावरून आपली डावली फिरविते व तिचा वास घेतें. पण या कृत्यांत वासाहून अधिक, साक्षात् तुपाची प्राप्ति त्यास लाभत नाहीं. तरी पण ही प्राप्ति होअील अशा आशेने डावली नाकारून फिरविणें व तिचा वास घेणें हें काम अेकीकडे जाअून मांजर सारखें बराच वेळ करीत राहतें. अर्थात् अितका वेळ मांजराच्या त्रासापासून आजीबाअींची सुटका होते. मांजराच्या नाकावर तुपाचा थेंब अुडविल्यास, डावलीने नाक घासणें व ती डावली हुंगणें हें सारखें करीत राहिलेल्या मांजराचें दृश्य कोणासही पाहतां येअील. ही मांजराची खोड मार्जार या शब्दांत समाविष्ट आहे.

५ मार्जार–ची व्युत्पत्ति–मृज् (घासणें) या धातूस आर प्रत्यय लागून आणि ऋ-ची वृद्धि होअून, मृज्–पासून मार्जार शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ घासणारा. वरील परिच्छेदांतील मांजराची खोड पाहतां ही मार्जार संज्ञा किती समर्पक आहे व तीवरून वरील मांजराची खोड जिज्ञासूंस कशी सूचित होतें, हें दिसून येअील.

६ निगमन— मृज् + आर = मार्जार. याचा अर्थ 'घासणारा.' यांतील रेफाचा अनुस्वार होअून मांजार आणि दुसरा दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होऊन मांजर हा शब्द सिद्ध झाला आहे. यावरून तुपाचा वास घेअून तें मिळण्याच्या आशेने आपल्या डावलीने नाक घाशीत राहण्याची मांजराची खोड सूचित होते. शिवाय या ज्ञानाने स्वयंपाकास होणारा मांजराचा त्रासहि चुकविण्याचा अुपाय आपणांस कळतो.

गोविंद कृष्ण मोडक

अनुक्रमणिका

परीक्षणें

धर्म-समाजशास्त्र

१ धर्मनिर्णयमंडलमाला— संध्या : मूल्य ।॥· आणा; सामुदायिक प्रार्थना : मूल्य १ आणा; अुपनयन प्रयोग : मूल्य २ आणे; विवाहप्रयोग : मूल्य ३ आणे; अन्त्येष्टिप्रयोग : मूल्य ३ आणे; श्राद्धप्रयोग : मूल्य २ आणे. तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी परिषदेच्या चार अधिवेशनांचा संक्षिप्त वृत्तान्त; मूल्य ४ आणे. प्रकाशकः– र. गो. कोकजे, धर्मनिर्णयमंडळकार्यालय, लोणावळें, पुणें.

२ जैन धर्मावरील आक्षिप्त विधानें व त्यांचें निरसन— ले. रा. ने. शहा; प्रका. बाळासाहेब पाटील; मूल्य ४ आणे

३ खानदेश वऱ्हाडांतील माध्यंदिन शाखा प्रकरण– ले. व प्रका. शं. गो. जोशी, नवीपेठ, जळगांव; मूल्य १ रु.

अुपर्युक्त धर्मनिर्णयमंडलमालेच्या सात पुस्तकांपैकी संक्षिप्त वृत्तान्त आणि अितर पुस्तकांच्या पूज्यपाद केवलानंदस्वामींनी लिहिलेल्या प्रस्तावना काळजीपूर्वक वाचून पाहिल्या म्हणजे धर्मशास्त्रांशीं परिचय नसलेल्या सर्वसाधारण व्यक्तीला असा बोध होतो की, आज हिंदु धर्माच्या रुढ अगर लौकिक आचार, ग्रांथिक धर्म आणि तात्त्विक धर्म अशा तीन परंपरा आहेत. लौकिक आचारांत अशा कांही रूढी सांपडतील की, त्या ग्रांथिक धर्मांत अंतर्भूत नाहींत, तर अुलट कांही धर्म ग्रांथिक आचारांत अंतर्भूत असून व्यवहारांत रूढ नाहींत (अुदाहरणार्थ स्त्रीशूद्रांचें अुपनयन). त्याप्रमाणेंच ग्रांथिक धर्म तात्त्विक असतीलच असें नव्हे. (या ग्रंथांच्या मताने अस्पृश्यता, सगोत्रविवाहनिषेध वगैरे.) अशा तीन परंपरा दिसूं लागल्या कारणानें शुद्ध हिंदु धर्म कोणता आणि त्याचे विहित आचार कोणते, याची मीमांसा यथातथ्याने व्हावयास पाहिजे यांत मुळीच शंका नाहीं.

अशा तऱ्हेची मीमांसा करणारे दोन पक्ष हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत आहेत, असाहि पण या ग्रंथांच्या वाचनानेच बोध होतो. अेक पक्ष म्हणजे सनातनी किंवा अपरिवर्तनवादी, दुसरा पक्ष म्हणजे तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी. त्यापैकी पहिला जो सनातनी पक्ष त्याला परिस्थितीचें ज्ञान नाही (संक्षिप्त वृत्तांत पा. ३), धर्मशास्त्राचे अर्थ कसे लावावे याची पद्धति माहीत नाहीं, अगर त्याने घेतलेली पद्धति चूक आहे (संक्षिप्त वृत्तांत पा. ५) तो पक्ष अत्यंत आग्रही आहे, (संक्षिप्त वृत्तान्त पा. १९) तो पक्ष सुधारकांच्या विरुद्ध असलेलीं धर्मशास्त्रांतील वचनें पुढे आणून सुधारकांचीं वचनें दडपून टाकतो. (संक्षिप्त वृत्तान्त पा. २) अशा तऱ्हेने हा पक्ष धर्मशास्त्रांत मार्गदर्शन करण्याला अर्थात् नालायक आहे. अुलट जो दुसरा पक्ष आहे त्याला परिस्थितीचें ज्ञान आहे, धर्मनिर्णयाची अचूक पद्धति माहिती आहे, तो पक्ष अनाग्रही आहे, आणि तो पक्ष सुधारकांची वचनें दडपून टाकीत नाहीं. अलीकडे धर्मसुधारणेच्या काळांत, पंडित अीश्वरचंद्र विद्यासागरांपासून तर्कतीर्थ रघुनाथशास्त्री कोकजे यांच्यापर्यंत, जे कोणी धर्मसुधारक झाले त्या सर्वांचा अंतर्भाव या पक्षांत होतो, असें या पक्षाचें म्हणणें आहे. अशा पक्षाने ही ग्रंथमाला निर्माण केलेली आहे.

म. सा. प. (१४-१-९)

अर्थात् अशा तऱ्हेच्या ग्रंथमालेंत सर्वसाधारण सुशिक्षितांचें समाधान करण्यासारखे सिद्धान्त असणार याबद्दल मुळीच शंका घेण्याचें कारण नाही. अुदाहरणार्थ, 'धर्म हा समाजाकरिता आहे, समाज हा धर्माकरिता नाही. देशकालसापेक्ष आचारांचा तोल बदलणें अपरिहार्य असतें (डॉ. कुर्तकोटी, संक्षिप्त वृत्तान्त पा. ९). येथे समाज हा धर्मांचा नियंत्रक आहे, धर्म हा समाजावर नियंत्रक नाही असें दिसतें. आपण त्या पक्षाच्या अवलोकनार्थ आणखी कांही सिद्धान्त लिहूं. नीति ही समाजाकरिता आहे, समाज हा नीतीकरिता नव्हे. शिस्त ही समाजाकरिता आहे, समाज हा शिस्तीकरिता नव्हे. अर्थशास्त्र हें समाजाकरिता आहे, समाज हा अर्थशास्त्राकरितां नव्हे, अित्यादि अित्यादि. अर्थात् येथे समाज या शब्दाने प्रत्यक्ष अर्थ काय घ्यावयाचा हा प्रश्नच आहे. सर्वच समाज अेखादी क्रिया कधीच करीत नसतो. अुदाहरणार्थ, व्यभिचार, समाजांतील कांही भाग व्यभिचार करतो, समजा तोच भाग समाजांत बहुसंख्य होअूं लागला तर, व्यभिचार हा गुन्हा मानावा हा नियमाकरिता समाज नसून समाजाकरितां हा नियम आहे या तत्त्वज्ञानानुरोधाने, व्यभिचार हा गुन्हा आहे असें म्हणणारा कायदा रद्द करावयास पाहिजे (यः येन स्वनुष्ठातुं शक्यते स धर्मः). असो.

पुन्हा लौकिक रूढींपैकी कांही रूढी त्याज्य, कांही अनवश्यक, कांही धर्मशास्त्रविरोधी असें दाखविण्याकरिता ज्या तर्कशास्त्राचा आधार घेतला आहे, त्याने सर्वसाधारण सुशिक्षितांचें समाधान होअील असें मानावें तर तसेंहि दिसत नाही. अुदाहरणार्थ, खऱ्या अर्थाने अुपनयन-संस्कार आज अनवश्यक आहे, ही गोष्ट या पक्षाला मान्य दिसते (अुपनयनसंस्कार, प्रस्तावना पा. १). परंतु त्या पक्षाचें म्हणणें असें की, 'विद्येबरोबर मुलांस चांगली शिस्त लागावी म्हणून योग्य ते नियम घालून देणें हाहि या संस्काराचा प्रमुख अुद्देश आहे' (प्रस्तावना पा. १). हा अुद्देश चांगला आहे, परंतु त्याचा संस्काराशीं संबंध काय याचा खुलासा होत नाही. अुपनयन केलें तर नियम सांगतां येतात आणि शिस्त लागते; अुपनयन केलें नाही तर नियम सांगतां येत नाहीत आणि शिस्त लागत नाही, असा साहचर्यनियम नजरेस येत नाही. अनुपनीतांत शिस्त दिसून येते आणि अुपनीतांत शिस्त दिसून येत नाही, म्हणून अुपनयन हा निरुपयोगी संस्कार आहे, असा पक्ष मांडल्यास त्याचा परिहार कसा करावा, हें ह्या प्रस्तावनेवरून समजलें असतें तर बरें झालें असतें. हेंच तर्कशास्त्र अितर सर्व संस्कारांना लागू आहे. आम्ही येथे अितकेंच विधान करून ठेवतों की अुपनयन, विवाह, अन्त्येष्टि आणि श्राद्ध यांपैकी कोणत्याहि संस्काराची जरूरी निव्वळ बौद्धिक (बुद्धिः स्मृतिः अनुभवः च) आणि अुपयुक्ततावादाच्या भूमिकेवरून सिद्ध करणें अशक्य आहे. त्यामुळे ग्राह्य रूढी आणि त्याज्य रूढी ठरविण्याच्या भानगडींत पडणें थोडेंसें धाडसाचें आहे. पुन्हा धर्म हा समाजाकरिता असल्याकारणाने समाजाने जी रूढी घेतली, तिला त्याज्य म्हणण्याचा खरोखर कोणासहि अधिकार कसा येअील!

या ग्रंथमालेंतील पुष्कळसा तपशील परीक्षणीय आहे. परंतु स्थलाभावास्तव तसें करतां येत नाही. अगदीच धर्महीनतेकडे जी प्रवृत्ति सुशिक्षित समाजांत वाढत चालली आहे त्या दृष्टीने विचार केल्यास ही माला अत्यंत अुपयुक्त होअील. परंतु जोपर्यंत स्वतःला सुशिक्षित म्हणवून घेणारा वर्ग बुद्धीचें सामर्थ्य असून देखील बर्ट्रँड रसेल, हॅवेलाक अेलिस, मार्क्स, लास्की यांच्याच जोडीने कणाद, गौतम, वात्स्यायन, मनु, महाभारत वाचावयास तयार होत नाही, तोपर्यंत अशा माला देखील त्या वर्गाला धर्माचें शुद्ध ज्ञान करून देअूं शकतील असें मानण्याला कांहीहि पुरावा नाही.

(२) शालेय पुस्तकांत वेगवेगळ्या धर्मासंबंधी गैरसमज पसरविणारीं किती तरी विधानें येतात ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. अशा तऱ्हेचीं जैन धर्माबद्दलचीं जीं विधानें, रा. गोविंद सखाराम देसाओी, अेन्. के. भावे, दे. भ. लोखंडे (नगर) वगैरे ग्रंथकारांनी केलेलीं आहेत, त्यांचें निराकरण करून जैन धर्माचें स्वतंत्रत्व आणि प्राचीनत्व रा. शहा यांनी दाखविलें आहे. हिंदुधर्माबद्दल अशी आस्था कोणी दाखवील का!

(३) वऱ्हाड खानदेशांत गैरसमज, अज्ञान अित्यादि कारणांमुळे माध्यंदिन शाखीय ब्राह्मणांमध्ये जे तट आज सरासरी दोनशे वर्षें पडलेले आहेत, तसे तट पाडण्याला धार्मिक अगर व्यावहारिक असें कांहीहि कारण नाही, असें सप्रमाण या ग्रंथांत दाखविलें आहे. त्यावरून ते ब्राह्मण योग्य तो बोध घेतीलच. अितरांनी देखील अजून सर्वसाधारण समाजांत धार्मिक कल्पनांचें किती प्राबल्य आहे आणि अशा विषयांत निर्णय घेण्याकरिता समाज अजून श्रीमच्छंकराचार्यांकडे धाव घेतो, हा मुद्दा बरोबर समजावून घेण्याकरिता हा ग्रंथ अेकदा नजरेखाली घालावा. यांतील प्रमाणपद्धती युक्त आहे. अेकंदरींत मुख्यतः हा ग्रंथ नवीनांनी वाचून पाहावा.

अितिहास

१ सरदेसाओी स्मारक ग्रंथ — संपादक: श्री. श्री. रा. टिकेकर; प्रका० श्री. के. भि. ढवळे, मुंबओी ४; मूल्य ४ रु.

२ *Saradesai Commemoration Volume* :— Editor- S. R. Tikekar; Publisher- K. B. Dhavale, Bombay 4; Price 6 Rs.

३ शिव-चरित्र-वृत्त-संग्रह — १ ला खंड: कानडी विभाग (अनुवादक- श्री. पां. भि. देसाओी, अेम्. अे.; १९३८; पृ. ७७+२०, किं. १ रु.)

४ शिव-चरित्र-वृत्त-संग्रह — २ रा खंड: फार्शी विभाग (संपादक- श्री. गणेश हरि खरे, क्यूरेटर, भा. अि. सं. मंडळ; १९३९, पृ. १२५+८; किं. १। रु.)

५ शिव-चरित्र-साहित्य, सहावा खंड; (संपादक- श्री. गणेश हरि खरे, क्यूरेटर, भा. अि. सं. मंडळ; १९३७; पृ. १४१+६; किं. १॥ रु.)

६ अैतिहासिक फारसी साहित्य, तृतीय खंड (संपादक- श्री. गणेश हरि खरे, क्यूरेटर, भा. अि. सं. मंडळ; १९३७; पृ. १३८+६, किं. १॥ रु.)

रा. ब. गोविंदराव सरदेसाओी यांच्या ७३ व्या वाढदिवसानिमित्त प्रसिद्ध करण्यांत आलेले हे दोन स्मारक ग्रंथ अनेक दृष्टींनीं वाचनीय असे आहेत. महाराष्ट्रांतील व पंजाब, बंगाल व मद्रास या प्रांतांतीलहि अनेक लेखकांनी आपापल्या परीनें लहान मोठे लेख पाठविल्यामुळें या ग्रंथांत विविधता साधलेली आहे. अर्थात् कथानकाच्या दृष्टीने त्यांतील लेखांचा सारांश थोडक्यांत सांगतां येण्याजोगा नाही. शिवाय या ग्रंथांच्या प्रसिद्धीनंतर जवळ जवळ दोन वर्षांनी हा अभिप्राय लोकांपुढे येणार असल्यामुळे व मूळ ग्रंथ बहुतेकांच्या पाहण्यांत आला असल्यामुळे त्यांतील विवक्षित लेखांचा सविस्तर सारांश देण्याचें कारण नाही. पण महाराष्ट्रांतील व अितर प्रांतांतील अितिहासाभ्यासकांत अेक महत्त्वाचा भेद या प्रसंगाने स्पष्टपणें दिसून येतो, तो या ठिकाणीं सांगण्याजोगा आहे. बखरींचें प्रकाशन महाराष्ट्रांत ४०।५० वर्षांपूर्वी झालें व त्यानंतर गेल्या चाळीस वर्षांत अस्सल पत्रें छापणें व प्रकाशित साधनांच्या आधारें संकलनात्मक लेख लिहिणें, यांवर महाराष्ट्रांतील लेखकांचा मुख्य भर आहे. पण अितर प्रांतांतील लेखक समकालीन

पत्रांचें प्रकाशन करीत नाहीत व अप्रकाशित साधनांचा आधार घेण्यांत आपलें कांही चुकत असेल अशी शंकाहि त्यांना अजून येत असल्याचें दिसत नाही. अुदाहरणार्थ, प्रो. पांडुरंगराव पिसुर्लेकर यांनी पोर्तुगीज लेख आधी छापण्यांत कित्येक वर्षें घालविलीं व आता त्या प्रकाशित साधनांच्या आधारावर ते आपले लेख लिहितात. याच्या अुलट डॉ. रघुवीरसिंह यांनी 'माळव्यांत मराठे' हा महत्त्वाचा लेख अप्रकाशित साधनांच्या आधारें लिहिला आहे. जयपूर दप्तरांतील जुन्या कागदांच्या नकला आपण करविल्या व त्या लिहिण्यास पाठपोठ तीन हजार बंद लागले व त्यांपैकी बहादूरशहाच्या कारकीर्दींतले बाराशे बंद वाचून त्याच्या आधारें अि. स. १७०७ ते १७१९ पर्यंतच्या शाहूच्या हालचाली व मराठ्यांचे माळव्यांतील दंगे यांची माहिती आपण देत आहों, असें सदर लेखक सांगतात; पण त्यापैकी निवडक भाग मुळाबरहुकूम प्रसिद्ध करण्याची खटपटने करीत नाहीत. यामुळे या लेखकाचें लिहिणें साधार आहे किंवा नाहीं, हें तपासून पाहण्याने वाचकांत चिकित्साबुद्धि वाढण्यास जो अवसर असतो, तो डॉ. रघुवीर यांच्या पद्धतीने राहत नाहीं. 'लेखक विद्वान् आहेत. तेव्हा त्यांनी साधनांचा योग्य अुपयोग करूनच लिहिलें असेल' असें मानण्याकडे वाचकांची स्वाभाविकच प्रवृत्ति असते, तिची वाढ अशा रीतीने होते. आणि भावी लेखकांना देखील या लेखांतील विधानें गृहीत धरून अितिहास रचण्याचा मोह पडतो. बखरकारांनी व ग्रँट्डफने कांही जुनें लिखाण पाहून आपल्या मताने विश्वसनीय म्हणून ठरला तोच मजकूर ग्रंथांत लिहिला; व त्यांचे आधार लोकांपुढे नसल्यामुळे ६०।७० वर्षें वाचक त्यांचें लिहिणें डोळे मिटून खरें मानीत आले. पण अस्सल पत्रांच्या प्रकाशनाने तो मनु महाराष्ट्रापुरता पालटला. तथापि अितर प्रांतांत हा नवा मनु अद्याप अुगवलेला दिसत नाही. तेथें जुन्या बखरवजा अितिहासग्रंथांवरून नवे अितिहास लिहिण्यास हरकत नाही, हें मत अद्याप प्रचलित आहे. याचें प्रत्यंतर प्रस्तुत स्मारकग्रंथांत डॉ. सालेटोर यांच्या लेखांत सापडण्याजोगें आहे. या विद्वानांनी कानडी जुन्या ग्रंथांत महाराष्ट्राच्या अितिहासास अुपयोगी पडणारी सामग्री आहे असें सांगितलें आहे; व महाराष्ट्रांतील संशोधकांनी ती सामुग्री मराठींत प्रकाशित करण्यास प्रारंभहि केला आहे. पण या ग्रंथापेक्षा 'समकालीन पत्रांत अधिक विश्वसनीय अितिहास असतो; यासाठीं कानडी पत्रें छापावीं' असा विचार या कानडी विद्वानाच्या मनांत आल्याचें कोठेहि दिसत नाही. यावरून अितर प्रांतांत ऐतिहासिक पत्रांचें प्रकाशन करण्याचा धडा देखील महाराष्ट्रांतील लोकांनीच घालून दिल्याशिवाय तो सर्वत्र रूढ होणार नाही, असें म्हणण्यावांचून गत्यंतर नाहीं. तथापि यास अपवाद म्हणून अेक लेख आलेला आहे हें सांगणें आवश्यक आहे. डॉ. कानूनगो यांनी अेक हिंदी पोवाडा (पृ. ११५ ते ११८) या ग्रंथांत छापला असून त्यापुढे त्याचें अिंग्रजी रूपान्तर व टीपा जोडल्या आहेत. ही पद्धति चिकित्सक विचारसरणीची वाढ होण्यास अुपकारक आहे.

हा अभिप्राय येथेच थांबवण्यास हरकत नव्हती. पण या ग्रंथांत शेवटल्या लेखांत अेक महत्त्वाचा मुद्दा अुपस्थित केलेला असल्यामुळे त्याविषयी दोन शब्द लिहिले पाहिजेत. सर जदुनाथ सरकार यांनी रियासतकारांचें चरित्र देतांना पेशवेदप्तराच्या प्रकाशनाचा विषय अुल्लेखिलेला आहे; व स्मारकग्रंथांतील लेखांत औचित्याच्या दृष्टीनें या प्रकाशनाबद्दल त्यांचे आभार मानणें योग्यहि आहे. पण या आभाराबरोबर सर जदुनाथ सरकार यांनी 'पेशवेदप्तराचें संपादन योग्य प्रकारें झालें नाही,' व 'आता त्याची सुधारलेली आवृत्ति काढणें अवश्य आहे,' हे मुद्दे अुपस्थित केलेले आहेत (पृ. ३०१). अलीकडे मुंबअीस व्याख्यान देतांना त्यांनी या मुद्यावर पुनः भर दिला आहे आणि हें

संपादन योग्य प्रकारें न होण्याचें कारण सांगतांना कौन्सिलांत 'बेजबाबदार अेम्. अेल्. सी.'नी खोदीं विचारें व प्रश्नांचा मारा करून सरदेसाअी यांचें मन व्यग्र केलें व अेलियनेशन ऑफिसांत त्यांना दप्तरें पाहण्यास अनेक रीतींनी प्रतिबंध करण्यांत आला, अित्यादि तक्रार सरसाहेबांनी केली आहे; आणि 'आता व्यग्रचित्त न होतां पत्रांच्या तारखा ठरविण्यास मनःस्वास्थ्य लाभलें असल्यामुळे सुधारलेली आवृत्ति काढण्यास हरकत पडणार नाही' असें प्रतिपादन केलें आहे. पण माशी शिंकल्यामुळे अपशकुन झाल्याचें हें निमित्त कोणासहि पटण्याजोगें नाही. सरदेसायांनी रियासती लिहून महाराष्ट्रास कायमचें अुपकृत केलें आहे, हें मनापासून कबूल करतांना ते सर्वज्ञ आहेत असें म्हणण्याचें कारण नाही. रियासती लिहिणें व पत्रांच्या तारखा ठरविणें या गोष्टी अगदी निराळ्या आहेत. रियासत लिहिणाऱ्याला पत्रांच्या कालनिर्णयाचें शास्त्रहि बारकाअीने अवगत असतें असें गृहीत धरतां येत नाही. रियासतकारांना पेशवेदप्तरांतील पत्रें छापून काढण्याची संधि सरकाराने दिली व त्यांनी ती साधून लोकांना ही सामग्री अुपलब्ध केली. हें काम त्यांच्या सरावांतलें नसल्यामुळे त्यांना तें अुत्तम रीतीने करतां आलें नाही हें स्वाभाविक आहे. अर्थात् यशाबरोबर अपयशाचाहि वांटा घेण्यास त्यांनी तयार असणें न्यायाचें आहे.* सारांश, पेशवेदप्तरांतील पत्रांच्या तारखा ठरवितांना चुका झाल्यामुळे पत्रांच्या जुळणींत जी अव्यवस्था झाली आहे, तिचें अपयश कौन्सिलांत प्रश्न करणाऱ्यांच्या डोक्यावर फोडूं पाहणें ही निव्वळ फसवणूक आहे. पत्रांच्या तारखा ठरवितांना रियासतकारांच्या हातून चुका होण्यास ते व्यग्रचित्त असण्याचें कारण नाही; याचा पुरावा त्यांचे ग्रंथ बारकाअीने वाचणाऱ्यास माहीत आहे. अि. स. १९२० सालीं छापलेल्या मध्यविभागांत कांही अप्रकाशित पत्रें रियासतकारांनी छापलीं आहेत व त्यांचे काल त्यांनी ठरविले आहेत (पृ. ४१५-४१७). ते किती चुकले आहेत हें कोणासहि पाहतां येण्याजोगें आहे. तात्पर्य, बाजू संभाळण्यासाठी म्हणून कित्येक वेळां स्नेही धावून येतात आणि त्यांच्या धडपडीने अुलट फजीती मात्र होण्याचा प्रसंग ओढवतो; तसा प्रकार सर जदुनाथ यांच्या या प्रकरणांतील लिहिण्याने झाला आहे. पेशवेदप्तरांतील चुकांची हाकाटी रियासतकारांच्या

* यावर सर जदुनाथ यांचें असें म्हणणें आहे की— With the advantage of the whole series of 45 volumes in print and the minute chronlogy of Indian History 1730–1800 constructed by me it would be the easiest thing in the world to correct and particularise the tentative dates given in many places in these *Selections*. Indeed, such corrections have been made by Sardesai himself as the series advanced, and he has added them to the index sheets of the first 25 volumes which were printed when the series was half way to completion. यावरून पेशवेदप्तराच्या पहिल्या २५ भागांतच चुकीच्या तारखा मांडल्या गेल्या व त्यांची दुरुस्ती सर जदुनाथ यांनी तयार केलेल्या सनावळीच्या सहायाने सहज लीलेने करतां येते असें त्यांचें मत दिसतें. पण तें साफ चुकीचें आहे. कारण २५ भागांच्या पुढेहि तारखांच्या चुका संपादकांनी अनेक ठिकाणीं केल्या आहेत. अेवढेंच नव्हे तर शुद्धीपत्रालाहि शुद्धिपत्र जोडणें अवश्य आहे हें दाखवून देतां येण्याजोगें आहे. आता आपल्या सनावळीचा अुपयोग मराठी पत्रांच्या कालनिश्चितीस फार होईल, असें जें सरसाहेबांना वाटतें त्याविषयी अितकें म्हणणें आवश्यक आहे की, ती सनावळी सरसाहेबांनी रियासतकारांच्या हातीं पेशवेदप्तराच्या संपादनाच्या वेळींच द्यावयास पाहिजे होती; म्हणजे पुढची सर्व आपत्ति टळली असती. पण आता तरी ती त्यांनी रियासतकारांच्या हातीं द्यावी व चुकीच्या तारखांचें शुद्धिपत्र चटकन प्रसिद्ध करण्यास त्यांना सांगावें. म्हणजे या सनावळीसंबंधीचा सरसाहेबांचा भ्रम आपोआप नाहीसा होईल असा अंदाज आहे.

'खेह्यांनी'च केली असल्यामुळे, हें येथे स्पष्टपणें सांगण्यास हरकत नाहीं की, पेशवेदप्तराची सुधारलेली आवृत्ति काढण्यांत पैशाचा अपव्यय होणार आहे, व ही जबाबदारी रियासतकारांनी 'खेह्यां'च्या आग्रहास्तव पत्करली, तर त्यांच्या हातून ती योग्य रीतीने पार पडण्याचा संभव नाही. मुख्य चुका झाल्या आहेत त्या तारखा ठरविण्यासंबंधीच्या; तेव्हां अशा चुकांच्या शुद्धीकरणाचें अेक चोपडें त्यांनी प्रकाशित करावें; म्हणजे लोकांना आपल्या संग्रहांतील पेशवेदप्तरांतले छापील भागांचे ग्रंथ सुधारून घेतां येतील; किंवा विषयवारीने पत्रांचा अनुक्रम सुचवावयाचा असला तरीहि असा क्रम लहानशा ग्रंथरूपाने मांडता येअील.

प्रस्तुत ३, ४, ५, ६ हीं चारहि पुस्तकें मुख्यत्वेंकरून शिवकालीन अितिहासावर प्रकाश पाडणारीं आहेत. भा अि.सं. मंडळांतील आचार्यपदवीला पात्र असणारे सुप्रसिद्ध संशोधक दत्तोपंत आपटे यांच्या योग्यतेवर मोहून याच कामासाठी विशेष देणग्या मिळतात त्याचाच हा परिणाम आहे हें खरें असलें, तथापि महाराष्ट्रालाहि शिवकालाचीच विशेष आवड असल्यामुळे त्याच संशोधनाला विशेष आश्रय मिळूं शकतो, हीहि गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे.

'शिवचरित्र–वृत्त–संग्रह' हें नांव बखरीवजा संकलनग्रंथांतील अुपयुक्त अुतार्‍यांना दिलेलें आहे. त्या सर्वांना अस्सल समकालीन पत्रांचें महत्त्व नसलें तथापि लेखकांच्या समकालीनत्वामुळे किंवा भौगोलिक सान्निध्यामुळे कांही तपशील कर्णोपकर्णींहि अैकून देतां येतो. व तो अितर साधनसाहित्याशीं विसंगत नसेल तर प्रमाणभूत मानतां येतो. वृत्तसंग्रहाच्या १ ल्या खंडांत डॉ. सालेतोरप्रभृतींनी नांवाजलेल्या 'कंठीरव नरसराज (१६३७–५९) विजयम्' व 'केळदीनृपविजयम्' या दोन प्रदीर्घ आणि अैतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या आणि अितर ६ मिळून अेकंदर ८ निरनिराळ्या कानडी ग्रंथांतील अुतारे आलेले आहेत. रणदुल्लाखानाच्या दक्षिणेंतील स्वारीविषयी पहिल्यामध्ये बराच तपशील विस्ताराने मिळतो. कित्येक अितिहासांतील विकृत हकीकती कानडी मुलुखांत कशा रूढ झाल्या होत्या, याचें प्रत्यंतर केळदीविजयावरून मिळतें. आणि अितरांवरून कित्येक वाङ्मयप्रकारांशीं परिचय होअून मनोरंजन होतें.

या वृत्तसंग्रहाचा दुसरा खंड बराच महत्त्वाचा आहे. श्री. जदुनाथ सरकारप्रभृति महाराष्ट्रीयेतर अितिहासकार आपल्या फारसी भाषेच्या तथाकथित ज्ञानामुळे ज्या महत्त्वाच्या साधनसंपत्तीचे अेकमेव मिरासदार म्हणून मिरवीत होते आणि जिच्या आधारावर महाराष्ट्रीय संशोधकांना वाटेल तशीं नांवें ठेवीत होते, तोच गड्डा आता महाराष्ट्रीयांच्या हातांत देण्याचें महत्कार्य या खंडाने पार पाडलें आहे. मुहम्मदनामा, तारीखअिअली, अलीनामा, हफ्तकुर्सी, बसातीनुस्सलातीन अशा आदिलशाहीचा अितिहास सांगणार्‍या पांच ग्रंथांचें सार त्यांतील अैतिहासिक भाग तेवढाच निवडून या ग्रंथांत दिलेलें आहे. यांपैकी तीन ग्रंथ आज फक्त हस्तलिखित स्वरूपांत आहेत, हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे मंडळाच्या ह्या कामगिरीचें महत्त्व उघड होअील.

'साहित्यखंड' म्हणजे अस्सल कागदपत्र छापणारीं पुस्तकें. यांपैकी शिवचरित्र साहित्य खंड ६ वा यामध्यें मुख्यत्वें शिवचरित्रपयोगी मराठी व कानडी कागद छापले आहेत. त्यांपैकी बहुतेक कर्नाटकांतून आणलेले असून, कर्नाटकांतल्या अितिहासाशीं साहजिकच संबद्ध असे आहेत. यांतील यादीनामे हें आठवें प्रकरण अत्यंत नमुनेदार आणि विश्वसनीय माहितीचें असून, आजपर्यंत तरी तशा नमुन्याचा कागद साधनग्रंथांत विशेष प्रसिद्ध झाल्याचें स्मरत नाही. वाअी परगण्यावरील अधिकारीमालिका वगैरे यांतील माहिती शिवकालीन अितिहासांत

अत्यंत महत्त्वाची ठरलेली आहे. यामधील लेखांक ६२ वरून मुहम्मदनामा आदिकरून साहित्यावरूनहि आजपर्यंत निश्चित करतां आली नाही अशी कोलारच्या अेका स्वारीची तारीख बहुतेक निश्चित करतां येते, असा संपादकांचा तर्क आहे.

'अैतिहासिक फारसी साहित्य', तृतीय खंड, यामध्ये मूळ फारसी कागद, त्याचा मराठी सारांश असे काळजीपूर्वक कागद छापलेले आहेत. त्यांचाहि मुख्यत्वेंकरून दक्षिणेकडील अितिहासालाच अुपयोग आहे. या खंडांतील ले. १८ मध्यें अि. स. १६५६ मधील शिवाजीच्या आजपर्यंत अज्ञात असलेल्या कर्नाटकांतील अेका पराजयाबद्दल शोध लागत आहे. व वेतनविषयक (ले. ३६) व लष्कराला लागणाऱ्या धान्याबद्दल (ले. ७२) अुल्लेख मनोरंजक आहेत. आदिलशाही शिक्के या अगदी स्वतंत्र आणि अुपयुक्त प्रकरणांत श्री. खरे यांनी आपलें अचूक ज्ञान परिश्रमपूर्वक संकलित केलें आहे. आणि प्रस्तावनेंतील 'परवानगीहुजूर' व 'बअअलाम खान' अशा अुल्लेखांविषयींचा व फर्मानांवरील सुंहूर सनाच्या प्रयोजनाबद्दलचा त्यांचा खुलासा त्यांच्या तपशीलवार अभ्यासामुळे शक्य तितका निर्णायक झाला आहे, असें समजण्यास हरकत नाही. हा खंड त्यांतल्या त्यांत बराच काळजीपूर्वक संपादित झाला आहे यांत संशय नाही.

या सर्व खंडांना मेहनतीने तयार केलेल्या विस्तृत सूचि, पत्रांचे कालानुक्रमदर्शक तक्ते, शुद्धिपत्रें आणि टीपा अित्यादि असून त्यांवरून संपादकांचा व्यासंग, त्यांनी केलेले परिश्रम अित्यादींची कल्पना येते. परंतु हे परिश्रम कितीहि महत्त्वाचे आणि पुष्कळसे आदरणीय आणि कुतूहलजनक असले, तथापि त्यांचा वाचकांच्या दृष्टीने व्हावा तसा अुत्तम परिपाक झालेला प्रस्तुत साधनग्रंथमालिकेवरून दिसत नाही. म्हणून अितिहासप्रेमी वाचक आणि मराठी भाषेतील अैतिहासिक साधन-ग्रंथांचे सामान्य चहाते यांच्या वतीने म्हणून कांही सूचना करणें अवश्य झालें आहे.

हीं चारहि पुस्तकें पुण्याच्या भारत अितिहास संशोधक मंडळाने आपल्या स्वीय ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध केलेलीं आहेत. या संस्थेतील कार्यकर्त्यांचें संशोधन कार्य हेंच महाराष्ट्रेतिहासाच्या क्षेत्रांत महत्त्वाचें समजलें जातें. आणि संघटित स्वरूपांत होत असल्यामुळे साहजिकच त्याला अेका परंपरेचें अखंडत्वहि प्राप्त झालेलें आहे. परंतु असें असूनहि ठाकठिकीची अेकरूप सजावट, रचना, मलपृष्ठांचे रंग, मुखपृष्ठांवर छापावयाचा नामादिक तपशील अित्यादींचा काळजीपूर्वक विचार करण्याचें महत्त्व अधिकारी वर्गाचे ध्यानांत अजूनहि (सुमारें ३० वर्षांनंतर) येत नाही, हें अक्षम्य दुर्लक्षाचें अेक अुदाहरण आहे. आपलें अंगीकृत कार्य लोकांना आकर्षक आणि अुद्बोधक होण्याच्या कामीं अगदी थोडया श्रमाने साध्य होणारीं साधनें अुपयोगांत आणण्याला चुकणें हा द्रव्यसाहाय्य देणाऱ्या लोकांचा अुपमर्द आहे, हें स्पष्टपणें कोणींतरी सांगणें अवश्य आहे. आज अनेक अुच्च दर्जाच्या आणि शास्त्रीय ग्रंथमाला कोणत्याहि ग्रंथविक्रेत्याच्या दुकानांत पाहावयास मिळतील. त्यांपासून बोध घेणें अत्यंत अवश्यक आहे.

दीर्घकाल अस्तित्वांत असलेल्या आणि विशेषतः संशोधनासारखें शास्त्रीय काम करणाऱ्या ग्रंथमालांचा रचना-विशेषच काय परंतु पृष्ठक्रम, ठसे, प्रस्तावना, निवेदनांतील मजकूर, संक्षेपाची समजूत, चिन्हांचा खुलासा इत्यादि गोष्टी एकरूप असाव्या, अशी साहजिकच अपेक्षा असणार. संपूर्णत्वासाठी पुनरुक्ति करण्यास या मालांनी मागे पाहतां कामा नये, आणि अशा बाबतींतील कोणत्याहि गोष्टी गृहीत धरतां कामा नये. उदाहरणार्थ * ही खूण मूळ कागदांत नसलेल्या व संपादकांनी समजुतीसाठी छापलेल्या तपशीलाच्या वाचक आहे किंवा मध्येच

जाड ठशांत छापलेलें ऱ्हस्व अक्षर हें मूळ कागदांतच तें अक्षर ऱ्हस्व काढलें असल्याचें द्योतक आहे, हा खुलासा प्रत्येक पुस्तकांतील चिन्हांच्या समजुतींत नमूद केला पाहिजे. तसा तो ह्या ग्रंथांत कोठेहि नमूद केलेला नाही.

ह्या गोष्टी क्षुद्र वाटतील आणि तशा त्या वाटतात म्हणूनच संपादकांनी तिकडे दुर्लक्ष केलेलें आहे; परंतु पुस्तकें छापलीं म्हणजे कोणाहि जिज्ञासूला त्यांचा आस्वाद घेतां यावा हाच पुस्तकें छापण्याचा मूळ हेतु आहे, ही साधी गोष्ट विसरल्यामुळे दुसरीहि अेक अक्षम्य चूक झालेली आहे. साधनग्रंथ छापणें याचे दोन उद्देश असूं शकतील. संशोधकांनी केलेल्या कार्याचा अहवाल सादर करणें हा अेक आणि त्यांनी संपादन केलेलीं साधनें अभ्यासकांना अुपलब्ध करून देणें हा दुसरा. पैकी पहिल्यापेक्षा दुसराच अधिक महत्त्वाचा, किंबहुना अेकमेव महत्त्वाचा अुद्देश असावा असें आम्ही समजतों; आणि यामुळे कार्यगौरवात्मक, अर्थवादात्मक तपशील शक्यतों मर्यादेंत ठेवून प्रसिद्ध होणाऱ्या साधनांचें अैतिहासिक दृष्टीचें महत्त्व वाचकांच्या नजरेंत कसें भरेल, त्याचे धागेदोरे भराभर कसे अुकलतील, इकडेच विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे. ग्रंथाची रचना, ठशांची निवड, प्रस्तावनेंतील निवेदन इत्यादि सर्व सजावट या अेका अुद्देशावर केन्द्रीभूत झाली पाहिजे.

या सर्व ग्रंथांतून सर्वच ठिकाणीं जाड ठशांचा अुपयोग करून अैतिहासिक घडामोडी धावतां धावतां वाचकांच्या दृष्टिपथांत येण्याची सोय करणें फारसें कठीण नव्हतें. शिवचरित्र वृत्तसंग्रहाच्या पहिल्या खंडांत सूचीला स्वतंत्र पृष्ठांक दिले आहेत, ही गोष्ट अितर तिन्ही खंडांपेक्षा निराळी आहे. शिवचरित्रसाहित्य, सहावा खंड, यामधील यादीनामे अितक्या महत्त्वाचे असूनहि, त्या महत्त्वाचें प्रास्ताविकांत किंवा निवेदनांतहि दिग्दर्शन केलेलें नाही. एकदा 'सहावा' खंड व अेकदा 'तृतीय' खंड अशी भिन्न भाषांतील क्रमांकपद्धति निरनिराळ्या वेळीं रूढ केलेली दिसते. अशा आणखीहि किरकोळ गोष्टी दर्शवितां येतील की, ज्या थोड्याशा काळजीने आणि आस्थेनें सुधारणें कठीण नव्हतें; परंतु सर्वांत महत्त्वाची अशी जी सुधारणा सुचवायची आहे ती प्रास्ताविक निवेदनाबद्दल. अेखादा साधनग्रंथ तयार करतांना संपादकाचा जो वेळ आणि श्रम खर्च होतो, त्याचा संपूर्ण परिपाक ग्रंथ तयार झाल्यावर वाचकाला मिळावा; त्यासाठी ४।६ महिने ग्रंथ लोकांच्या हातीं अुशीरा पडला तरी चालेल. अेखादा ग्रंथ म्हणजे संपादकाच्या ज्ञानपथावरील अुत्क्रान्तीचा आदर्श नव्हे, की ज्यामध्ये त्याच्या सर्व पायऱ्या, झालेल्या चुका, त्याच्या मनांतील अैतिहासिक व अनैतिहासिक विचार, वृत्तपत्रीय लिखाणाचे नमुने म्हणून शोभतील असे शेरे अित्यादिहि सरमिसळ छापले जावे. अितर सर्व वाङ्मयप्रकाराच्या लेखकांप्रमाणेच संशोधन-साधनग्रंथांच्या प्रकाशकानेहि संयम अंगिकारला पाहिजे. आणि तोहि विशेषेंकरून शक्य तों संशोधन पूर्ण करून मग ग्रंथ छापण्यांत व अनैतिहासिक गोष्टींची छाटाछाट करण्यांत. अुपर्युक्त खंड सहावा याचे निवेदनांतील तिसरा परिच्छेद व लेखांक ८६, ९० व विशेषतः ले. ९२ वरील टीपा वाचल्या म्हणजे आमचें म्हणणें ध्यानांत येअील. फारसी साहित्यखंडांतील ले. १८, २२, ३२, ९१, ९२ वरील टीपाहि नमुनेदार आहेत ! परंतु या टीपा अशा लेखांकशः विभागून लिहिल्या म्हणजे आपलें कर्तव्य संपलें असें समजणेंहि खरोखर बरोबर नाही. वास्तविक म्हटलें तर अशा साधनांशीं कित्येक दिवस झगडून झाल्यावर त्यांच्या संपादकाने शक्य तितक्या थोडक्यांत व अगदी स्पष्टपणें या नवप्रकाशित साधनांमुळे ज्ञात अितिहासांत खरोखर नेमकी कोणती भर पडली, नेमका कोणता बदल झाला, हें सांगितलें पाहिजे. आजच्या साधनग्रंथप्रकाशनांतील

परात्परगुरु श्री. दत्तोपंत आपटे यांनी संपादिलेल्या कोणत्याहि ग्रंथांत जें समाधान ते स्वतः वाचकांना देवूं शकतात ती परंपरा अितक्यांतच टाकाअू झाली असें म्हणण्याचें धाष्टर्य कोणीं केलें तर तें धुद्रपणाचें ठरणार नाही.

प्रस्तुत प्रकाशित साधनांनी अितिहासांत फार मोठी घडामोड सुचविलेली नाही अशी वस्तुस्थिति असल्याने त्या तऱ्हेचा परामर्श घेण्याची जरूरी अुत्पन्नच झाली नाही. शिवाय साधनग्रंथ-प्रकाशनाचा मक्ता घेऊन बसलेल्या संस्थांबद्दल सोअीच्या दृष्टीनेहि दोन शब्द लिहिण्याचें धाडस सामान्यतः कोणी करीत नाही तें करणें आवश्यक आहे, म्हणूनच अेवढें लिहावें लागलें. साधनग्रंथ हा अितिहासाचा कच्चा माल आहे हें खरें असलें, तथापि तो ज्या शेतांत पिकला असेल त्या शेताच्या मालकाने तो पोत्यांत भरून ठेवतांना ज्या मापाने तो मोजून ठेवला असेल त्या मापाने तो किती भरला, आणि सामान्यतः तो कोणत्या प्रकारचा आहे, हें लोकांना समजणें अवश्य असतें. आणि गिऱ्हाअिकाच्या दृष्टीने हेंच अधिक महत्त्वाचें असतें, हें उमगणें आवश्यक आहे, अेवढेंच या निमित्ताने सांगावयाचें आहे.

भाषाशास्त्र—व्याकरण

मराठी भाषेचें पद्यात्मक लघु व्याकरण ले.—कै. रं. ग. शेळडेकर; प्रकां.—भि. कृ. भांडारे, गिरगांव, मुंबअी ४; मूल्य ४ आणे.

हें व्याकरण पुष्कळ वर्षांपूर्वी लिहिण्यांत आलें; तें आठ वर्षांपूर्वी लेखकाचे पुत्र रा. विष्णुपंत, राहाणार असोळडें (गोवा) यांनी छापिलें; व अशा रीतीने अेक प्रकारें वडिलांचें ऋण फेडिलें. हें व्याकरण लेखकाने आपल्या मुलांबाळांस शिकविण्यासाठीच तयार केलें होतें. व त्या लेखकाची हें छापण्याची मुळींच अिच्छा नव्हती. अर्थात् यामुळेच त्यांच्या हयातींत त्यांच्या चिरंजीवांस हें पुस्तक छापतां आलें नाही. पुस्तकाचें स्वरूप पाहतां हें छापून काढण्यांत रा. विष्णुपंतांनी छोटेखानी व्याकरणपुस्तकांत भर टाकली आहे, हें स्पष्ट होतें.

प्रकाशकांनी लिहिल्याप्रमाणे दादोकृत लघुव्याकरण हा ह्या पुस्तकाचा आदर्श आहे. अर्थात् दादोबांच्या चुका ह्या पुस्तकांतहि अुतरणें साहजिक आहे. व याबद्दल लेखक तादृश दोषीहि ठरत नाही. कारण लेखकाच्या काळीं वर्तमान काळाचे मानाने लोकांची दृष्टि चिकित्सकपणांत फारच मागें होती. पान ७ मध्यें अव्यय शब्दांत नाम, सर्वनाम, विशेषण, ह्यांच्या पंक्तीला धातू हा शब्द बसणें योग्य असतां, तेथे दादोबांनुसार क्रियापद आलें आहे. पुढील सर्वनामाची व्याख्या अशीच सदोष झाली आहे.

नामाचें अुच्चारण न पुन्हा व्हावें म्हणून त्या जागीं ॥
नवशब्द योजिती जो बा म्हणती सर्वनाम त्या लागीं ॥ ६५ ॥

ही व्याख्या पुरुषवाचक, संबंधी, अित्यादि सर्वनामांस लागत नाही. ह्यावरून ती अुघड अुघड सदोष आहे. द्वितिया व चतुर्थी ह्यांचीं रूपें व म्हणून प्रत्यय सारखे असतां तें हा प्रत्यय केवळ द्वितीयेचा म्हणूनच दिला आहे. अशा रीतीने स्वतंत्र विचार ह्या पुस्तकांत विशेष दिसून येत नाहीं. तरी पण (पान ११) 'आमचा देश' ह्या ठिकाणीं षष्ठ्यन्त विशेषण (आमचा) आणि त्याचें विशेष्य (देश) ह्यांस क्रमाने भोक्ता आणि भोग्य अशा संज्ञा देण्यांत

अनुक्रमणिका

लेखकाने आपली स्वतंत्र बुद्धि चालविली आहे. तरीपण यांतहि, माझे मतें, संज्ञांची अुलटा-पालट करणें योग्य दिसतें. देश-च्या लिंग-वचनाची छाप आमचा ह्या रूपावर पडली आहे. ह्यावरून देश हा भोक्ता आणि आमचा हें भोग्य ठरतें. असा प्रमाद ह्या संज्ञेच्या मूळाशीं असला तरी ह्या संज्ञा योजण्यांत लेखकाचा स्वतंत्र विचार मान्य करणें प्राप्त आहे.

हें सर्वच व्याकरण आर्यामय अर्थात् पद्यरूप आहे. मात्र यांत येणारीं अुदाहरणें तेवढीं निराळीं गद्यांत दिलीं आहेत. ह्या आर्यांपैकीं कांही आर्या विशेष पठनार्ह दिसतात. अुदा.—

वर्ण मुखांतून निघे ज्या भागापासुनी तया स्थान ॥
त्या वर्णाचें म्हणती, ऐशीं ही सात हें मनीं आण ॥ १६ ॥
जुळण्यास विभक्तींचे प्रत्यय शब्दास रूप देतात ॥
त्याच विकृत रूपाला गुरुजन सामान्य-रूप म्हणतात ॥ ५७ ॥
ज्या योगें शब्दाचें सततचि सामान्यरूप बा होतें ॥
नामापुढती राहे, जाणावें शब्दयोगि अव्यय तें ॥ १५६ ॥
होतो क्रियान्वयाने नामाच्या अर्थ जो विभक्तीचा ॥
त्याला कारक म्हणती, सांगूं कांही विचारही त्याचा ॥ १७९ ॥

वरील आर्यांत क्रमानें वर्णाचें स्थान, सामान्यरूप, शब्दयोगी अव्यय आणि कारक यांचे वर्णन आहे. हें वर्णन यथार्थ असून पद्यमय असल्याने लक्ष्यांत ठेवण्यास सोपें आहे.

व्यंजनाचा खालचा फाटा काढून टाकिला म्हणजे त्यास स्वर जोडला असें समजावें, (पान ३) येथे, मला वाटतें, स्वर–चे स्थानीं अ अशी लेखकाची विवक्षा असावी. "द्वंद्व समासामध्यें दोहोहुनि अधिक शब्द वापरिती ॥१७२॥" ह्या विधानांत 'दोन किंवा दोहोंहून अधिक' असें सांगणें योग्य आहे. असे कांही दोष क्वचित् आढळतात.

विभक्त्यर्थसूचक अव्ययें मागील शब्दास जोडून, लिहितात असें असतां पान १२ वर 'लिहिती शब्दापुढे न त्या जुळतां' असें पडलें आहे. ह्या ठिकाणीं मला वाटतें, शब्दापुढेंच, असें पाहिजे. पान २० वर 'सहाय क्रियापद कालार्थाला फिरवी' असें म्हटलें आहे. तत्स्थानीं 'कालार्थाला ठरवी' असें योग्य दिसतें. पान २३ वर पद्यें ११५ व ११६ ह्यांचे मध्यें, धातु सकर्मक असतां त्यावरून कोणते प्रयोग सिद्ध होतात हें सांगावयाचें राहून गेलें आहे. पान ५३ मध्यें विद्वत्प्रार्थनेंत––

"या न्यायें पद्यात्मक लिहिलें हें अल्पसेंच व्याकरण !" ह्या ओळींत व्या–चे पूर्वी च–ला गुरुत्व प्राप्त होणें अवश्य आहे व यामुळे येथे छंदोभंग घडला आहे. असला दोष ह्या पुस्तकांत मधून–मधून आढळतो.

पान ५ वर होय–चे स्थानीं होत असें पाहिजे. पान ६ मध्यें ओळ ५ मध्यें आशय असा शब्द असावा. पान २५ मध्यें ओळ ८–चे आरंभीं करून–चे स्थानीं करूं असावें. पान ५२ मध्यें ओळ १० त यणादेश चे स्थानीं गणादेश चुकून पडलें आहे.

मराठींत सी–चे स्थानीं शी आणि स्या–चे स्थानीं शा असें लिहिणें योग्य आहे. ही लेखकाने सांगितलेली गोष्ट, घूस–चें अनेकवचन घुशी आणि ससा––चें सामान्यरूप सशा ह्या अुदाहरणांवरून मनास पटते; व यांत लेखकाची सूक्ष्म दृष्टि दिसून येते. वर सांगितल्याप्रमाणे गुणदोष ह्या पुस्तकांत आढळतात. पैकीं गुणांची बेरीज अधिक असल्याने, हें पुस्तक स्वागतार्ह ठरतें. यांत विशेषतः कौतुकाची गोष्ट अशी की, लेखकाचें बेताचें अध्ययन आणि चिकित्सेस

पारखा असलेला त्यांचा काळ ह्या दोहोंचा विचार करितां हा प्रयत्न विशेष अभिनंदनीय ठरतो. शेवटीं कोणीहि असेंच म्हणेल की, प्रकाशकांनी आपल्या वडिलांनी लिहिलेला छंदःशास्त्रावरील-हि ग्रंथ छापून आपल्या वडिलांचें ॠणतराशी व्हावें. हा ग्रंथ बाहेर पडल्यास गेल्या शतकाच्या अंतीं, अध्ययनसाधनें बेताचीं असतांहि कुशाग्र बुद्धीचे लोक अभ्यास्य विषयावर कसे गाढ परिश्रम करीत ही गोष्ट जनांच्या निदर्शनास येऊन, त्यांना अधिक साधनें जवळ असल्याने ज्ञानाचा अधिक व्यासंग करावा असें अेक प्रकारचें प्रोत्साहनहि मिळेल.

चिंतनपर निबंध व प्रवासवर्णन

१ विचारसौंदर्य— ले.– प्रा. वा. म. जोशी; प्रकाशक– स्वस्तिक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबआी; मूल्य १ रु.

२ तात्पर्यस्वरूप गडकरी— ले.– शं. ना. सहस्रबुद्धे; प्रकाशक– महाराष्ट्र नाट्य-मंदिर, नाशिक; किं. २॥ रु.

३ प्रो. फडके यांचीं गाजलेलीं भाषणें— ले.– प्रा. ना. सी. फडके; प्रकाशक– पु. रा. भिडे आणि कं., लक्ष्मी रोड, पुणें २; मूल्य १ रु. ६ आणे.

४ मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता— ले.– कृष्णाकुमार; प्रकाशक– ग. ना. अंबेकर, गोदावरी प्रिंटिंग प्रेस, नांदेड; मूल्य १॥ रु.

५ मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय— ले.– कृष्णाकुमार; प्रकाशक– भी. क. वाघमारे, वाग्विलासमंडळ, हैदराबाद (द.); मूल्य १। रु.

६ माझी येरुशलेमची यात्रा— लेखक व प्रकाशक– डॉ. अ. ल. जाधव, निपाणी; मूल्य १० आणे.

मराठींतील अपुऱ्या टीका वाङ्मयांत विचार-सौंदर्य या पुस्तकाने महत्त्वाची भर घातली आहे. मुद्दाम आसन मांडून, विशिष्ट विषय निवडून, विस्तृत टीकाग्रंथ लिहावयास बसण्याची पात्रता दोन चार विद्यमान साहित्यिकांमध्यें तरी खास आहे; पण तशी स्वतंत्र वाङ्मय-कृति क्वचितच प्रकट होते. म्हणून प्रस्तावनेच्या, अभिप्रायाच्या वा अध्यक्षीय भाषणाच्या निमित्ताने जे स्वैरालाप वाग्भटांनी केले असतील, त्यांच्याच संकलनांचे ग्रंथ स्वागतार्ह ठरतात. या पुस्तकांतील पहिलाच निबंध घ्या. 'निर्झरिणी' या काव्यग्रंथाची प्रस्तावना म्हणून तो जन्मास आला. वाङ्मय कालनिष्ठ कीं व्यक्तिनिष्ठ, या प्रमेयाचें विवेचन अुज्जयिनीच्या अध्यक्षपदावरून पूर्वी केलेलें आहे. अशा प्रासंगिक महत्त्वामुळे विवेचनांत अेकांगीपणा येऊन ग्रंथांतील अेकसूत्रीपणा जातो हें उघड आहे. तथापि प्रो. वामनरावांसारख्या वाङ्मय-महर्षींचें कोठलेंहि लेखन हें बहुश्रुतपणाच्या कोंदणांत बसविलेलें व चिकित्सेचे पैलू पाडलेलें असें असतेंच; आणि म्हणून तें रम्य-कांत वाटतेंहि.

"सर्वत्र अनिश्चय, संशय, ढिलेपणा, गुळमुळीतपणा व चालढकलपणा दिसत आहे." प्रस्तुत ग्रंथाचें हें वर्णन नव्हे ! तर, महाकाव्यें निर्माण न होण्याचें हें कारण आहे, असें वामनराव म्हणतात. पण मग लहान लहान काव्यें तरी कां होत नाहीत ? खरोखर महाकाव्याला साजेसे (Epic greatness) महान् प्रसंग, पं. जवाहरलालांनी म्हटल्याप्रमाणे, आपल्या डोळ्यांपुढे घडत आहेत; पण त्यांचे आपल्या मनावरील संस्कार व्यक्तविण्याचें वाहन काव्य नव्हे, असें लेखकवर्गास वाटूं लागलें आहे. श्री. न. चिं. केळकर यांच्या 'सविकल्प समाधी'च्या तऱ्हाचे

पांपुद्रे किती हलक्या हाताने त्यांनी काढले आहेत, हें पाहण्यासारखें आहे. डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यांतील गुण त्यांनी बहारीने अुकलून दाखविले आहेत. "कलेच्या ध्येयापेक्षा व नियमांपेक्षां दुसरी-तिसरीकडे कलावंतानें पाहूं नये." हें मत कोणास संमत नसलें, तरी त्यांतील निश्चितःपणा पाहून कोणीहि संतुष्ट होअील. कोणताहि निबंध अुघडा आणि तुम्हांला वामनरावांची चतुरस्रता चकित करील, त्यांची विद्वत्ता आदर निर्मील आणि बारीक बारीक विनोदाचे कण स्मिताच्या लहरी मुखावर पसरावितील.

अेक वर्षापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या या नाट्यरूप गडकरी परिचयग्रंथाचीं पानें तीनशेंवर आहेत. आतांपर्यंत गडकऱ्यांवर इतके टीका-ग्रंथ निर्माण झाले आहेत की, नवीन लिहिणाराने लेखणी उचलण्यापूर्वी दोनदा विचार करावयास हवा. या पुस्तकांत त्यांच्या नाटकांचें स्वरूप निवेदन करून, सुचले ते विचार स्वैरपणें मांडले आहेत.

प्राध्यापक ना. सी. फडके हे जसे सिद्ध-हस्त-लेखक तसेच ते ख्यातनाम वक्तेहि आहेत, ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. त्यांच्या लेखनाप्रमाणेच लालित्य हाच त्यांच्या वक्तृत्वाचाहि प्रभावी गुण आहे. परंतु व्यासपीठावरील वक्त्याच्या धाराप्रवाही शब्दोच्चारांमुळे अुत्पन्न होणारी विषयप्रतिपादनांतील परिणामकारकता, तोच मजकूर कागदावर लिहिल्यावर तितक्याच प्रमाणांत कायम राहणें हीं दुष्कर गोष्ट आहे. सामुदायिक मनापेक्षा वैयक्तिक मनाची तर्क व विचार यांबद्दलच्या सूक्ष्मतेची अपेक्षा केव्हांहि अधिक काटेकोर राहत असल्यामुळे, अेखाद्या परिणामकारक व्याख्यानाचें अितिवृत्त त्याच्या वाचकाला श्रोत्याअितकें परिणामकारक व सुसंबद्ध वाटेलच असें नाही. व्यासपीठावरील वक्त्याचें वक्तृत्वकौशल्य व श्रोत्यांपैकी बहुसंख्यांची पूर्वसहानुभूति यांमुळें भाषणाच्या ओघांत परिणामकारक वाटणारे अनेक तार्किक हेत्वाभास, लिखित स्वरूपांत अगदीच अुघडे पडतात, याचा अनुभव सर्वांनाच असेल. परंतु प्रा. फडके यांची विषयप्रतिपादनाची शैली मुद्देसूद, सुसंगत, व सुसूत्र असल्यामुळे लिखित स्वरूपांतहि त्यांच्या व्याख्यानांत, वक्तृत्वगुणांच्या वजाबाकीनंतरहि, फारसें मोठें स्थित्यंतर होत नाही, हा त्यांच्या व्याख्यानपद्धतीचा अभिनंदनीय विशेष आहे. वक्ता व्याख्यान देतो तेव्हा तें अैकणारांची मानसिक परिस्थिति, व लेखकाने लिहिलेल्या लेखाच्या वाचकाची मानसिक परिस्थिति यांमध्ये स्थिति-गति, व्यक्ति-समष्टी या दुहेरी घटकांमधील विरोधयुक्त प्रक्रियेच्या परिस्थितीअितकें अंतर असल्यामुळे, कोणत्याहि व्याख्यानांतील विषयाचें विवरण हें त्या विषयावरील लेखांतील विवरणापेक्षा अधिक स्थूल, अधिक ठोकळ मानाचें असणें, त्यांत पृथक्करणापेक्षा समीकरणावर जास्त भर दिलेला असणें, आणि हजर असलेल्या श्रोत्यांपैकी जास्तींत जास्त श्रोत्यांना अैकतां अैकतां, फारसा किंबहुना मुळीच विचार करण्याचा त्रास न पडतां, सहज ग्रहण करतां येअील अितकें त्याचें स्वरूप अुथळ असणें, हें अगदी स्वाभाविक आहे. त्यांतल्या त्यांत समाजांतील बहुसंख्य लोकांना ज्यांत विशेष कुतूहल आहे अशा विषयांचे विवेचनाबाबत तर हें वैशिष्ट्य विशेष प्रामुख्यानें दिसून येतें. प्रा. फडके यांच्या, "साहित्यसागरावरील लहानमोठीं वादळें", "पावित्र्य-विडंबन", "संगीतांतील नवमतवाद" अित्यादि "गाजलेल्या भाषणां"पैकीं बहुतेकांचे विषय असेच आहेत; आणि त्यामुळे त्यांचीं तीं भाषणें अैकतांना जितकीं परिणामकारक वाटलीं असतील, तितकीं तीं लिखित स्वरूपांत विचारी वाचकांना तर्क बुद्धीचें तितकेसें समाधान करणारीं वाटलीं नाहीत, तर त्यांत आश्चर्य नाही. हा दोष प्रा. फडके किंवा त्यांची विषय प्रतिपादनपद्धति यांचा नसून, माध्यमांतरामुळे निर्माण झालेला हा परिणाम आहे माध्यमांतरामुळे अेका ठिकाणीं सुंदर व परिपूर्ण वाटणारी गोष्ट दुसऱ्या ठिकाणी कशी अपुरी व परिणाम-

होन वाटूं शकते, याचें अेक अुदाहरण म्हणूनच केवळ त्याचा अितक्या विस्ताराने येथे अुलेख केला; नाही तर लेख या दृष्टीने सुद्धा प्रा. फडके यांचे हे लेख मनोरंजक, वाचनीय व बरेचसे अुद्बोधक आहेत असेंच कोणीहि म्हणेल.

मराठवाडा हें मराठीचें मूळ माहेर आहे. पण माहेराहून बाहेर आलेली कन्या आपल्या प्रौढावस्थेंत वैभवशाली व्हावी तशी मराठीची स्थिति झाली. अनेक राजकीय व सामाजिक घटनांमुळे मराठीची अभिवृद्धि महाराष्ट्रांतील इतर प्रान्तांत फार जोमाने झाली व मग तिच्या माहेराचें अगदी विस्मरण नसलें तरी त्याबद्दल थोडें औदासीन्य तरी मराठीच्या भक्तांत अुत्पन्न झालें. तें नाहीसें करण्याचा पहिला प्रयत्न हैदराबादचे साक्षेपी व व्यासंगी ज्येष्ठ प्राध्यापक चिंतामणराव जोशी यांनी केला. त्यांनी "मराठवाडयांतील अर्वाचीन मराठी वाङ्मय"—पद्यविभाग— या आपल्या ग्रंथांत सन १८३८ ते १९३८ पर्यंतच्या शंभर वर्षांच्या पद्य वाङ्मयाचा आढावा घेतला आहे. त्यानंतर नअु महिन्यांनीं "मराठवाड्यांतील आधुनिक कविता" हें श्रीयुत कृष्णाकुमार यांचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. मराठीच्या एकंदर व्यापांत, केवळ एका प्रान्तांतील काव्याचा जेवढा परामर्श घ्यावयास पाहिजे तेवढा घेतां येत नाही ही गोष्ट खरीच आहे. त्यामुळें श्री.वि. पां. नेने, सरवटे किंवा त्याहि पूर्वी कै. मावे यांच्या पुस्तकांत प्रान्तांच्या काव्यांचा पूर्ण आढावा नाही. अशी अुणीव प्रादेशिक ग्रंथकारांनीच भरून काढावयाला हवी. तशी ती लागोपाठ प्रसिद्ध होणाऱ्या या दोन्ही ग्रन्थांनी भरून काढली आहे, ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे. श्रीयुत कृष्णाकुमारांनी आपलें काव्यविवेचनक्षेत्र प्रो. जोशयांच्यापेक्षा थोडें, आकुंचित म्हणजे १९२० तें १९३८ पर्यंतचेंच, घेतलें असल्याने त्यांना आपलें परीक्षण अधिक विस्तृत करतां आलें आहे. सदर टीका-ग्रंथांत कोरकेल या ज्येष्ठ कवींपासून कान्त या कवींपर्यंत तेरा कवींच्या काव्यांचा सर्वांगीण परामर्श घेतला आहे. विवेचन विस्तृत, विवेचक व मर्मग्राही असल्यानें सदर कवींच्या कृतींचा परिचय होण्यास तें एक उत्तम साधन झालें आहे. या ग्रंथावरून माडखोलकरांच्या "आधुनिक कविपंचकाची" आठवण वाचकांना होईल.

श्रीयुत कृष्णकुमारांनीच प्रसिद्ध केलेला 'मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय' हा ग्रंथ त्यांच्या पहिल्या ग्रंथाची एक पूरणिकाच होय. पहिल्यांत पद्यवाङ्मयाचें समालोचन केल्यावर यांत गद्याचें समालोचन होणें योग्यच होतें. व अशा तऱ्हेनें हीं दोन्हीं पुस्तकें मिळून मराठवाडयांतील आधुनिक मराठी गद्यपद्य वाङ्मयाचा संपूर्ण आढावा झाला, ही समाधानाची गोष्ट आहे. सदर टीका ग्रंथांत डॉ. वा. दा. गाडगीळ प्रभृति सहा गद्य लेखकांचा परामर्श घेतला असून, शेवटीं अखिल मराठी वाङ्मयांत मराठवाडयांतील स्थळें व व्यक्ति यांचा कोठें कोठे उल्लेख आला आहे, यांचें एक मोठें छान प्रकरण लिहिलें आहे.

खिस्ती भारत युवक संघातर्फे १९३७ च्या मे मध्ये खिस्ती लोकांपैकी जेरूशलेमच्या यात्रेला जी मिशनरी मंडळी गेली, त्यांत निपाणीच्या खिस्ती मंडळींतील डॉ. अ. ल. जाधव हे अेक होते. त्यांनी आपल्या प्रवासाची हकीकत 'ज्ञानोदय' मासिकाचे त्या वेळचे संपादक श्री. देवदत्त नारायण टिळक यांच्या सांगण्यावरून वेळोवेळीं लिहून पाठविली, आणि तीच अेकत्र करून 'माझी यरूशलेमची यात्रा' हें छोटेंसें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें. संक्षिप्त प्रवासवर्णन या दृष्टीने हें पुस्तक करमणूक करणारें आहे. पण मुख्यतः खिस्ती (धार्मिक) दृष्टीने लिहिलें असल्याने आणि बायबलांतील अुलेख प्रत्येक पानांत बऱ्याच ठिकाणीं आल्याने, खिस्ती लोकांनाच अधिक अुपयुक्त होअील असें वाटतें.

वर्णनाच्या दृष्टीने, ज्या ज्या गोष्टी त्यांना प्रवासांत पाहायला मिळाल्या त्यांची सरळ, साधी हकीकत देत गेल्याने, फारसें अुठावदार किंवा आकर्षक स्वरूप या पुस्तकास आलेलें दिसत नाही. तरी पण रोजनिशींतील किंवा खाजगी पत्र-लेखनांतील वर्णनशैली लेखकानें या पुस्तकभर अनुस्यूत ठेवल्याने वर्णनविषयाविषयीचा लेखकाचा जिव्हाळा त्यांतून चांगला व्यक्त होत आहे.

चरित्र

१ आनंदीबाई पेशवे— लें० व प्रका०– श्री. लिं. ग. कर्वे, २०४ सदाशिव पेठ, पुणें २; मूल्य ६ आणे.

२ सर मोरोपंत जोशी, के. सी. आय्. ओ. यांचें संक्षिप्त चरित्र व आठवणीः– ले० व प्रका० :– श्री. मो. घों. हिंगवे, कॉंग्रेसनगर, नागपूर.

३ विद्वद्रत्न दप्तरी— प्रका०– श्री. के. र. काशीकर, आदर्श कार्यालय, मुंबअी १६

४ विजिगीषु हिट्लर— प्रका०– लोकशिक्षणलघुग्रंथमाला, १९५/५ सदाशिव, पुणें २; मूल्य ६ आणे.

आनंदीबाअी पेशवे हें पुस्तक सयाजी बालज्ञानमालेंतील १६१ वें पुष्प म्हणून १ मार्च १९४० रोजीं प्रसिद्ध झालें. 'आनंदीबाअीबद्दल गैरवाजवी सहानुभूति ठेवून लिहिलेलें चरित्र', असें याचें थोडक्यांत वर्णन करतां येअील. 'आनंदीबाअी ही पेशवेघराण्यांतील अेक थोर स्त्री होअून गेली, असें समजण्यास व सांगण्यास शिका' असें लेखक बालवाचकांस पुस्तकाचे अखेरीस सांगतात. पण आनंदीबाअीवरील, जो मुख्य आरोप 'ध'चा 'मा' केल्याबद्दलचा, त्याचें निराकरण करण्याबद्दलचा अेकहि पुरावा लेखकाला सापडलेला नाही. नारायणरावाचा सूड अुगवण्याचें जें राघोबा व आनंदीबाअींनी मनांत आणलें त्याबद्दल लेखक विचारतात 'यांत वावगें काय झालें?' यास अुत्तर हेंच की, अशा रीतीने विचार करूं लागल्यास कुणाच्याहि कृत्याचें समर्थन करणें कठीण जाणार नाही. आनंदीबाअींची पत्रें तिची बुद्धिमत्ता दर्शवितात; पण सद्‌बुद्धि दर्शविणारें असें तिचें अेकहि पत्र नाही. खुद्द तिच्या मुलाचा– दुसऱ्या बाजीरावाचा– आपल्या आअीनेच नारायणरावास मारविलें असा समज होता. अस्सल पत्रांचा अुलट पुरावा मिळेपर्यंत अितिहासाच्या न्यायालयांत 'ध'च्या 'मा'चा आरोप तरी आनंदीबाअीवर ठेवणें चूक होणार नाही. लेखकाच्या वकिलीचा यत्न व्यर्थ आहे. आनंदीबाअीस तत्कालीन राजकारण समजत होतें व अिंग्रजाचें वाढतें भय व धोरण तिने ओळखलें होतें हें खरें, पण तेवढ्यावरून अितिहासकारांनी तोल सोडून तिचें समर्थन करणें अिष्ट नाही. श्री. कर्वे यांनी चरित्र साधनें पाहून परिश्रमपूर्वक लिहिलें आहे हें नमूद केलें पाहिजे. आनंदीबाअीची वकिली प्रथम श्री. वि. स. वाकसकर यांनी अजमासें १९२१ सालीं केली. श्री. वाकसकर बडोद्याचे, राजधानींत सरकारी अितिहास-साधन-संग्रहांत वावरणारे, तेव्हा आनंदीबाअींचें चरित्र लिहिण्यासारखें आहे व तेंहि मुलांच्यासाठी, ही गोष्ट बडोदे सरकारच्या ओरिअंटल अिन्स्टिटयूटच्या मनांत कशी आली, याचें आश्चर्य वाटण्याचें तितकेंसें कारण नाही.

सर मोरोपंत जोशी यांनी आपल्या राजकीय आणि सामाजिक कार्यानें राष्ट्राला, दातृत्वाने अनेक संस्थांना, औदार्याने अनेक व्यक्तींना, ऋणी केलें आहे. ह्या ऋणसंभाराचे अंशतः

अुतराअी व्हावें म्हणून नागपूरप्रांतस्थ मंडळींनी हें त्यांचें चरित्र त्यांना त्यांच्या ८० व्या वाढदिवसानिमित्त अर्पण केलें आहे.

वऱ्हाडचें वर्चस्व मध्यप्रांतांत व महाराष्ट्रांत स्थापन करण्यांत ज्या त्रिमूर्ति कारणीभूत झालेल्या आहेत त्यांत श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे, श्रीमंत तात्यासाहेब मुधोळकर यांच्याबरोबरच सर मोरोपंत जोशी यांचें नांव कोणाच्याहि चटकन् तोंडांत येतें. अशी अण्णासाहेबांची राजकीय, सामाजिक आणि स्वतःच्या वकिलीच्या धंद्यांतली अशी त्रिविध प्रांतांतील मोठी अलौकिक कामगिरी आहे. तेव्हा अशा थोर लौकिकवान् सच्चरित व्यक्तीचें चरित्र मोठ्या परिश्रमपूर्वक लिहून व त्यांच्यासंबंधीच्या आठवणी महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. सर तेजबहादूर सप्रू, डॉ. र. पु. परांजपे, जमनादास मेथा, सरदार किबे, आणि श्रीमंत सौ. सरस्वतीबाअी पटवर्धन, राणीसाहेब सांगली, माणिकताअी भिडे (सर मोरोपंतांच्या दोन कन्या) वगैरे सारख्यांकडून लिहवून घेअून त्या संपादित केल्या; याबद्दल लेखकाचें अभिनंदनच केलें पाहिजे प्रारंभींची दिवाणबहादुर के. वा. ब्रह्म, दिवाणसाहेब सांगली स्टेट, यांची प्रस्तावनाहि मार्मिक आणि समर्पक आहे. अेकंदरींत मराठी वाङ्मयाच्या चरित्रवाङ्मयांत संक्षित चरित्र लेखनाचा आदर्श नमुना म्हणून या पुस्तकाला स्थान द्यावें लागेल.

नागपूरचे श्री. केशव लक्ष्मण दप्तरी यांना गेल्या नोव्हेंबर महिन्यांत अेकसष्टावें वर्ष लागलें; त्या निमित्ताने श्री. के. र. काशीकर ह्यांनी श्री. दप्तरी यांचें हें संक्षित चरित्र प्रसिद्ध केले असून त्यांत त्यांच्या ग्रंथांचा (भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण, करणकल्पलता, भारतीय युद्धकालनिर्णय, सचिकित्साप्रकाश, धर्मविवादस्वरूप अि०) परिचय करून दिला आहे, आणि शेवटीं नागपुरांतील लोकांच्या कांही उद्बोधक आठवणी जोडल्या आहेत. त्या वाचून श्री. दप्तरींचें गाढ पांडित्य, दुर्दम्य आत्मविश्वास, आत्यंतिक साधेपणा, कठोर सत्यप्रियता, निगर्वीपणा आणि त्यांच्या ठिकाणची मन, वाणी व कृति यांची एकवाक्यता यांची प्रतिती होते; आणि त्यांच्याविषयींचा आदर द्विगुणित होतो. श्री. दप्तरी हे केवळ पुस्तकी पंडित नसून 'क्रियावान् पंडित' आहेत. त्यांची संशोधक बुद्धि मूलगामी असून लोकमान्य टिळकांनाहि त्यांच्याविषयी आदर वाटत असे. त्यांनी जीं तत्त्वें अेकदां अंगिकारिलीं, तीं निश्चयानें कृतींत आणण्याचें धैर्य त्यांनी दाखविलें आहे, याविषयी प्रस्तुत चरित्रांत दिलेली माहिती वाचून ह्या पुरुषाचें एकवार तरी दर्शन घ्यावें, अशी मनीषा वाचकांच्या मनांत अुद्भूत झाल्याखेरीज राहणार नाही.

ज्याचें नांव आजकाल जगभर आबालवृद्धांच्या तोंडीं झालें आहे, तो हिटलर आहे तरी कसा असें कुतूहल ज्यास वाटत असेल, त्याने विजिगीषु हिट्लर हें छोटेखानी पुस्तक अवश्य वाचावें; म्हणजे गेल्या महायुद्धांत पराभूत व हतवीर्य झालेल्या जर्मनीला पूर्ववैभव प्राप्त करून देण्यासाठीच नव्हे, तर अखिल युरोपांत अग्रेसर बनविण्यासाठी हिट्लरने जून १९४० पावेतों जो प्रचंड पराक्रम केला आहे त्याचें शब्दचित्र त्यास पाहावयास मिळेल. हिट्लर हा बाल्यदशेपासून कसा स्वतंत्र वृत्तीचा आहे, त्याने नात्सी पक्षाची स्थापना कशी केली, त्याचें वक्तृत्व कसें प्रभावी आहे आणि त्याच्या बळावर त्याने जर्मनीचें मनुष्यबळ, बुद्धिबळ व द्रव्यबळ कसें संघटित केलें आहे, याचें वर्णन लेखकाने सहृदयतेने केलें आहे.

हिट्लरचें खासगी चारित्र्य संन्यासवृत्तीचें असून तो ब्रह्मचारीच आहे. मद्य, मांस व तंबाखु यांपासून तो अलिप्त आहे. अंडीं, भाजीपाला व फळें हाच त्याचा मुख्य आहार आहे. त्याच्या अंगीं आकर्षणशक्ति असून त्याची मुद्रा प्रसन्न पण निश्चयी भासते, अित्यादि माहिती

'हिट्लरचें व्यक्तिमत्व' या अखेरच्या प्रकरणांत दिली असून विन्स्टन् चर्चिल् यांनी पांच वर्षांपूर्वी काढलेले "Whatever else may be thought about Hitler's exploits, they are certainly among the most remarkable in the whole history of the world." हे अुद्गार देअून पुस्तकाचा समारोप केला आहे.

काव्य

१ भग्नमूर्ति— कवि– आत्माराम रावजी देशपांडे; प्रकाशक– ना. ल. प्रयाग. खांडवा (सी. पी.) किं. १॥ रु.

२ काव्यकिरीट— कवि– यशवत; प्रकाशक– वि. पां. नेने, हुजूर कचेरी, बडोदें; किंमत १॥ रु.

सुप्रसिद्ध कवि 'अनिल' (रा. आत्माराम रावजी देशपांडे) यांचें भग्नमूर्ति हें चिन्तनात्मक दीर्घ काव्य वाचून रसिकांना खास संतोष वाटेल; आणि 'महाराष्ट्रकविपरंपरा खंड न पडला तिला जरा' या कव्युक्तीची सानंद प्रचीति येईल. 'अनिलां'ची मनोरचना चिंतनपर आहे. सृष्टीच्या सौंदर्यांत व व्यापारांत रंगून तत्त्वबोधाकडे धाव घेणें त्यांच्या प्रवृत्तीला आवडतें. उत्कटता हा त्यांच्या काव्याचा विशेष आहे. प्रस्तुत 'भग्नमूर्ति' या दीर्घ काव्यांत त्यांच्या प्रतिभेचे व कवितेचे सर्व गुण उत्कर्षाने प्रकट झालेले आढळून येतात.

रामटेक येथील एका भग्न मंदिराचें दर्शन होतांच कवि व्यथित होतो; आणि शिल्प व संस्कृति यांच्या विनाशासंबंधी अनेक उदास विचार त्याच्या मनांत येतात. जगभर प्रवास करणाऱ्या आणि वेळोवेळीं बदलत जाणाऱ्या ढगाप्रमाणें कविकल्पना हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख भग्न शिल्पांवरून प्रवास करीत जाते. या कल्पयात्रेंत अजिंठा, वेरूळ, कार्लें, सांची इ० सर्व ठिकाणें आलीं आहेत. हिंदुस्थानांतलें हें सारें शिल्पसौंदर्य आज भग्नावशेष होऊन पडलेलें पाहून कवि अश्रु ढाळतो. पण ही केवळ विलपिका नाही. भावानाजालांतून कवीने स्वतःची सुटका करून घेतली आहे.

बदल आणि विकास हा सृष्टीचा नियम आहे. हें ध्यानांत घेऊन नव्या नव्या युगाचें तेज मुरवून घेतलें नाही तर समाज मागें पडतात. रा. देशपांडे यांनी हें सर्व फार परिणामकारक रीतीने सांगितलें आहे. प्राचीन शिल्याचें गूढ सौंदर्य पाहून मन आनंदित होतें न होतें, तोंच असा विचार मनांत येतो की, हें सर्व नष्ट कां झालें ! कवि सांगतात

> "आधीं पोखरली जाते संस्कृति, तिच्यांतील तेज नाहींसें होतें,
> लयाला जातें विचारसामर्थ्य, बनतात विद्या तात्विक केवळ
> निरुपयोगी, चैतन्यहीन, विसंगतच लोकजीवनाशीं."

आणि याचा शेवट काय होतो !—

> "हळू हळू मग नाहींसें होतें, सामर्थ्य देखील स्वसंरक्षणाचें."

रक्षणतंत्राची केलेली अवहेलना हिंदु संस्कृतीला नडलेली आहे. शिवाय समष्टिवादाचा विचारच हिंदु संस्कृतीने टाकून दिलेला आहे. निदान अलीकडल्या कांही शतकांच्या इतिहासावरून तरी असें खासच म्हणतां येईल. व्यक्तिवाद, पंथोपपंथ, जीवनाविषयीं औदासीन्य, कणखर वृत्तीची उपेक्षा इ० अनेक कारणांनी प्राचीन वैभव केवळ स्मृतिशेष होऊन

राहिलें. रा. देशपांडे यांनी या अवकळेचें हृदयद्रावक वर्णन करून नव्या समष्टिधर्माचा मंत्रोच्चार केला आहे.

"जेव्हां राहतात सारेच लोक; ओळखून जीवनैक्य सर्वांचें
तेव्हांच नांदते शक्तिसामर्थ्य, स्वरक्षणाचें, प्रतिकाराचें."

"अिह जगाला व मानवदेहाला तुच्छ मानणाऱ्या आणि मानवधर्माला विरोध करणाऱ्या तत्त्वज्ञानाला थारा देअूं नका." असा आशावादी गंभीर ध्वनि या मनोहर काव्यांत ठायीं ठायीं दिसतो. रा. देशपांडे साक्षात्कारवादी कवि असले, तरी विरक्तवृत्तीचे किंवा समाज-पराङ्मुख नाहीत. कुठलाहि सौंदर्यपूजक तसा होअूंच शकत नाही. 'जीवनकामेष्टि'यज्ञाला त्यांनी गर्जून केलेलें आमंत्रण अैकून

"जगतेर आनन्दयज्ञे आमार निमंत्रण, धन्य हल हल मानवी जीवन!"

या रवीन्द्रांच्या सुविख्यात द्विपदीची आठवण झाल्यावाचून राहात नाही.

या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्याला सुबक मुद्रणाची जोड मिळाली आहे ही आनंदाची गोष्ट होय. काव्यांत आलेल्या स्थळांचीं व अुल्लेखांचीं स्पष्टीकरणें शेवटी दिल्याने काव्यरसिकांची सोय झाली आहे. भव्य, करुण कल्पनांप्रमाणेच पानोपानीं आढळणारी सुबक चित्रें डोळ्यांना आल्हाद देतात.

हें काव्य मुक्तछंदांत नसतें तर बरें झालें असतें, असें मात्र म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. मुक्तछन्द हा सुकर आहे. यमक व गणमात्रा यांचीं बंधनें त्याला नाहीत, म्हणून कवीच्या स्वैर कल्पकतेला तेंच माध्यम परिणामकारक होअील, असे रा. देशपांडे यांना वाटतें. रा. देशपांडे यांची निष्ठा अेवढी मर्यादितहि नाही. आधुनिक कवितेला आलेली अवकळा नाहीशी करून तिला पुनः प्रभावसंपन्न करण्याचें सामर्थ्य मुक्तछंदांत आहे, असा रा. देशपांडे यांना विश्वास वाटतो. प्रचारकाला ही श्रद्धा शोभण्यासारखी असली, तरी काव्यरसिक ती तशीच पत्करतील असें मात्र नाही.

बंधनांची सक्ति पत्करून त्यांतून आपला विलास दाखविणें, हें तर कलेचें रहस्य आहे. नृत्यगायनादि कलांत आपण हेंच पाहतों ना की तालाचीं, सुरांचीं व लयीचीं अनंत बंधनें संभाळून कलाकार आपली कुशलता प्रकट करीत असतो! 'बंधनें नकोत' ह्या तत्त्वाची अंतिम सीमा गाठावयाची तर ५ व ६ अक्षरांच्या 'लगत्वभेदातीत' पदांचें तरी बंधन कशाला? आणि लय हा काव्याचा आत्मा मानल्यानंतर गणमात्रांनी सिद्ध होत जाणारा सूक्ष्म-सूक्ष्मतर लय हा अधिकाधिक सौंदर्यच्छटा दाखविण्यास समर्थ ठरणार नाही काय?

अशा दोनहि सवालांचें या मुक्तछंदपंथाचे प्रणेते समाधानकारक अुत्तर देतील असें वाटत नाही. अकुशल कवि हुरळून नाअून या छंदाचें अनुकरण टूम म्हणून करतील हा धोका आहेच. कारण या गद्यप्राय निर्यमक रचनेचें अनुकरण करणें फार सोपें आहे. पण हा मुद्दा रा. देशपांडे यांना अप्रस्तुत वाटेल म्हणून सोडून दिला, तरी हा मोठा प्रश्न अुरतोच की, रा. देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे, खरोखरच आधुनिक कवितेला आलेली मंदी छंदोरचनेच्या संरक्षक बंधनांनी आलेली आहे काय? आणि मुक्तछंदाचा खुला व्यापार सुरू होतांच अेकदम तेजी येअील काय? रा. देशपांडे यांना सविनय सांगावेंसें वाटतें की, केवळ शब्दरूप शरिरांच्या बंधनानें मराठी कवितेची प्रगति खुंटलेली नाही. कवींना नवी दृष्टि, प्रतिभा, अभ्यास आणि सहृदयता असेल तर गणमात्रांच्या जुलमांतूनहि नवीन सरस कृति ते निर्माण करतील. आणि परिशिष्टा-

तील ४ था लेख वाचला तर देशपांड्यांनाहि या गोष्टीची मनोमन खात्री पटलेली आहे असें दिसून येअील. असो.

काव्याच्या शब्दस्वरूपाबद्दल मतभेद असला तरी रा. देशपांडे यांचें हें काव्य अत्युत्कृष्ट आहे. अव्यवस्थितपणें पसरलेल्या मुक्तछंदाच्या आखूड लांब ओळींतून भव्यता व अुत्कटता ठिकठिकाणीं प्रतीत होते.

"असलांत जरी आज वामन, वाढ खुंटलेले, खुजटलेले,
दबले, दाबले चारी बाजूंनीं, तरीहि धरा त्रिविक्रमरूप,
दाबा पायाखालीं बळी काळाला."

हा 'भग्नमूर्ती'च्या तोंडून कवींनी वदविलेला संदेश अुज्ज्वल नाही असें कोण म्हणेल ! आणि म्हणून मुक्तछंदाच्या चौकटींत जरी ही काव्यवाणी वेडीवाकडी बसविलेली असली तरी तिचें सप्रेम स्वागत करून मी म्हणेन— "पात्र सोन्याचें असो मृत्तिकेचें, वेड मजला आंतल्या अमृताचें."

महाराष्ट्राचे नामवंत कवि यशवंत यांनी काव्यकिरीट हें काव्य बडोद्याचे अधिपति महाराज प्रतापसिंह यांच्या राज्यारोहणाच्या शुभ प्रसंगावर रचिलें आहे. हें काव्य प्रासंगिक आहे, म्हणून अुपेक्षागर्भ दृष्टीने त्याकडे पाहण्यांत येअूं नये. कारण तें रचणारा कवि प्रतिभाशाली कलावंत आहे; त्याला जीवनाविषयीं आस्था आणि कळकळ आहे; सामान्य जनांच्या भावनांना वाचा फोडून त्याने लोकप्रियतेचें शिखर गांठलें आहे; 'राजकवि' होण्याच्या आधी आणि नंतरहि 'लोककवि' या पदवीचा अभिमान त्याने वाहिला आहे. पण याहिपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ह्या काव्याची भूमिका प्रासंगिक आहे, याची जाणीव स्वत कवीला आहे; आणि म्हणूनच तें काव्य चिरस्थायी स्वरूपाचें कसें होअील याविषयी त्याने आस्थापूर्वक खटपट केली आहे.

कवि नगरप्रवेश करीत 'वेशीवर' प्रथम आपली ओळख करून देतो. बडोद्याचे व आपले ऋणानुबंध किती जिव्हाळ्याचे आहेत, हें कवीने थोडक्यांत पण चटकदार रीतीने दाखविलें आहे. बडोद्यांतील सुविख्यात नररत्नांचे अुल्लेख मार्मिक आहेत. यापुढे पुण्यश्लोक सयाजीराव गायकवाडांच्या स्वर्गारोहणाचा प्रसंग हृदयस्पर्शी शब्दांत वर्णिला आहे. नंतरचीं प्रकरणें प्रतापसिंहांच्या राज्यारोहणाच्या वर्णनाचीं आहेत. अुपान्त्य प्रकरणांत रामराज्याचें 'भविष्यदर्शन' आहे आणि 'समर्पणां'त हा काव्यसंपदेचा बहुमोल नजराणा नृपतीपुढे ठेविलेला आहे हें नम्रपणें सांगून कवि राजेश्वरास म्हणतो—

"मानावया नलगे अुणा हा भूषणाहुनि आयना, रिझवील दर्पण आपणा, भूषा परी अितरे जनां."

हें काव्य लिहिणें अेकापरीने अत्यंत अवघड होतें. अशीं काव्यें सामान्यतः प्रतिभाहीन पद्यकारच करतात, हा समज जनतेच्या मनांत दृढमूल झालेला आहे. आणि तो फारसा गैरहि नाही. तेव्हा या कामाला अुज्ज्वल परंपरेचा आधार नाही. वातावरण सरंजामी युगांतलें. तें आधुनिक लोकसत्ताप्रधान युगकल्पनांशीं शोभेल अशा थाटांत रंगवावयाचें म्हणजे केवढी अवघड कसरत ! 'नृपतिजनपदां'ना अेकाच काव्याच्या जोरावर संतुष्ट करणें जवळ जवळ अशक्यप्रायच होतें. पण ही अत्यंत कठीण कामगिरी यशवंतांनी यशस्वी रीतीने पार पाडली आहे. याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करावें तेवढें थोडेंच होअील.

काव्याचा थाट आदर्श (classic) कवितेचा आहे. पण त्याचें आवाहन लौकिक आहे. बडोद्याच्या राज्यारोहणप्रसंगीं दरबार अनेक झाले पण 'पटेल-मतादारां'चा व 'तैनाती नोकर

लोकां'चा असे दोनच दरबार वर्णनांकरिता अुचलून यशवंतांनी आपली लोकाभिमुखवृत्ति दाखविली आहे.

"असें असो तव शासन-धोरण। व्हावें अवघें दैन्य निवारण ॥
जनीं पटो विश्वास 'भगवता– दर दिन मंगल, सुवर्णदिन सण' ॥

* * *

"करुं अम्ही आपलें काम। पुरेसा दाम ॥
द्या अम्हा; आमुच्या मिळो श्रमानें। प्रभो, तुम्हा आराम. ॥"

लोकसत्ताक राज्याच्या अध्यक्षाला किंवा अेखाद्या जनताप्रणीला जनता ज्या प्रकारें आळवील तशीच ही विनवणी आहे. 'कैद्यांची मुक्तता' हें प्रकरण अत्यंत व्यापक सहानुभूतीचें आणि अधिक आधुनिक विचारांनी मंडित असें आहे.

"गुन्हेगार का हे, गुन्ह्याच्या केवळ लोभानें—
झाले कीं अथवा घोरतर जीवनकलहानें !"

असा विचारप्रवर्तक प्रश्न यशवंतांनी आपल्या भेदक शब्दांत विचारला आहे. हें प्रकरण वाचतांना 'काव्यकिरीटा'ची प्रासंगिक बैठक आपण पूर्ण विसरून जातों, आणि 'बन्दीशाळे'चा अुत्कट भावनावेग आपल्या पुनः अेकदा प्रत्ययाला आल्यासारखा वाटतो. आपल्या लौकिक व जनताभिमुख तत्त्वज्ञानाचा कवीला कुठेंहि विसर पडत नाही. आणि म्हणूनच अन्नसंतर्पणाचें वर्णन असो अथवा 'कीर्तिमंदिरा'चें गुणगान असो, केव्हा अुपदेशकाची तर केव्हा तत्वज्ञाची भूमिका घेअून कवीने आजच्या युगधर्माची आणि शाश्वत मानवतेची ओळख जागोजाग करून दिलेली आहे.

आणि या मर्यादा संभाळून केलेली राजप्रशस्ती व राज्यारोहण वर्णनें, कलेचे अुत्तम नमुने म्हणून कायम राहतील. 'तीर्थांस आवाहन' ह्या प्रकरणांतील अुदात्त सुंदर शब्दरेखन अितकें हृदयंगम आहे की, तें वाचून 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' या तत्त्वाचा निस्सीम अुपासक आणि 'This land is for those who work on it' असें गर्जणारा समाजवादी. या दोघांनाहि सारखाच आल्हाद वाटावा.

"किती बलाढ्य राजवटींचे– अैकिले तुवां पोवाडे
दूरदूरच्या योद्धयांचे– तव पात्रीं न्हाले घोडे
जन्ममृत्युचे कितिकांनीं– तव तटीं चुकविले खोडे
होतात खुलीं मोक्षाचीं– तव तीरावरति कवाडें;
अगाव-तीर्थांपगा अशी तूं अगणित गुणशालिनी; अशी तूं अगणित गुणशालिनी;
तरि करि मंगलकार्य साजिरें मम गेहीं येअुनी"

हें गंगामाअीचें महिम्नस्तोत्र कोणास प्रातःपठनीय वाटणार नाही !

यशवंत भाषाप्रभुत्वाच्या बाबतींत कुशल शिल्पी आहेत. सारींच वृत्तें, जाति आणि छंद ते सारख्याच कौशल्याने हाताळतात. वेदमंत्राच्या भाषांतराला 'स्वानंदसम्राट'सारखें लयदारवृत्त यशवंतरावांनी घेतलें; या अेकाच गोष्टीवरून त्यांच्या योजकतेची साक्ष पटेल. या वृत्तांत "युवराज तैसे गुण भूषणांनीं" या पंक्तीमध्ये दोन वेळा दोन लघु आणून कवीने गणरचनेच्या कामीं थोडें शैथिल्य दाखविलें आहे. पण सर्वच रचना निर्दोष स्फटिकासारखी असल्याने अेखादा दोष विशेष जाणवतो. 'मंदारमाला'सारख्या प्राचीन सुसंस्कृत वृत्तापासून तों 'पुकार' चित्रपटांतल्या आधुनिक ढंगदार चालीपर्यंत, अनेक वृत्तप्रकार व जातिप्रकार

कौशल्याने वापरून यशवंतांनी काव्याला पैलुदारपणा आणला आहे. सुबक संस्कृत शब्दांना त्यांचें सौंदर्य अधिक खुलेल अशी जागा पाहून देण्यांत यशवंत वाकबगार आहेत. 'आयुपर्थी' असा अेखादा सदोष समास मध्येच लागतो. पण अशीं स्थळें सुदैवाने 'काव्यकिरीटां'त हुडकूनच काढावीं लागतील.

वर्णनाच्या भरांत तोल सुटलेला कुठेहि दिसत नाहीं. तथापि 'कीर्तिमंदिरा'चें गुणगान करतांना ताजमहालाला कमीपणा देण्यांत यशवंतांनी कांहीसा अन्याय केला, हें मात्र खेदाने म्हणावें लागतें. हा कमीपणा स्पष्ट दाखविला नसला तरी सूचित केला आहे. कै. बा. अ. भिडे यांना लेणीं पाहून ताजमहालाला शिव्या देण्याची लहर आली त्या प्रकाराचीच ही नवी आवृत्ति दिसते ! असो.

हें काव्य यशवंतांच्या कीर्तीत भर घालणारें आहे यांत शंका नाही. साध्या करमणुकीच्या खेळांच्या वर्णनांतहि तात्त्विक चिंतनाची रोषनाई यशवंतांनी केली आहे. राजाला उपदेश करतांना मानवतेचा विशाल दृष्टिकोण त्यांनी घेतला. अर्थात् तत्त्वज्ञान वर्गसलोख्याचें आहे. आणि काव्याची भूमिका लक्षांत घेतां तें तसेंच असावयाचें. परंतु प्रथमच सांगितल्याप्रमाणे केवळ प्रासंगिक स्वरूपाचें हें काव्य नव्हे ही गोष्ट केव्हाहि विसरली जाऊं नये. या दरबारी काव्याला सजावटहि तशीच उंची मिळाली आहे.

नाटक

१ श्रुतिगुण-नाटिका— लेखक- श्री. शंकर बळवंत तळेकर; प्रकाशक- गोडबोले आणि गोडबोले, २६५, बुधवार, पुणें शहर; मूल्य २ रुपये.

२ हवेवर— लेखक- श्री. शामराव नीलकण्ठ ओक, बी. कॉम्.; प्रकाशक- शंकर नरहर जोशी, १०२६, सदाशिव पेठ, पुणें २; किंमत १। रुपया.

३ गृहपाश— लेखक- प्रा. डॉ. नरहर काशीनाथ घारपुरे, अेम्. अे., अेल्अेल्. बी., पीअेच्. डी., अेस्. टी. सी.; डॉ. यशवंत गंगाधर लेले, बी. अे., बी. अेस्सी. डी. अेस्सी.; प्रकाशक- विष्णु बळवंत लिमये, ६०८, सदाशिव पेठ, पुणें २; किंमत १ रु.

४ घरंदाज— लेखक- प्रो. ना. बा. पराडकर, अेम्. अे.; प्रकाशक- लक्ष्मण नारायण चापेकर, १९८ (१७) सदाशिव, टिळक रस्ता, पुणें २; किंमत १२ आणे.

५ सर्वदमन— लेखक- श्री. रा. न. कीर्तने, अेम्. अे.; प्रकाशक- गो. पु. रानडे, ६१७ शनिवार, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

ज्यांचे प्रयोग केवळ अैकण्यासाठीच होतात, पाहण्यासाठी नव्हेत; अशा प्रकारच्या नाटिकांच्या लेखन-तंत्रावर 'श्रुतिगुण नाटिका' या निबंधांत बरीच विस्तृत चर्चा केली आहे. या विषयावरचें मराठींतील हें बहुधा पहिलेंच पुस्तक असावें. याच्या पूर्वार्धांत श्रुतिनाटिकेचें लेखन-तंत्र-विधान सांगितलें असून, अुत्तरार्धांत निबंध-लेखकांनीच लिहिलेल्या 'रिकामी राणी', 'मारगमळा-पिकनिक्', 'पुनर्मीलन' व 'संक्रांतीचा वसा' या चार श्रुतिगुण नाटिकाहि छापल्या आहेत.

श्रुतिगुण-नाटिका हा नवीनच वाङ्मयप्रकार असल्यामुळे, आरंभीं त्याचें स्थान व महत्त्व निश्चित करण्यासाठी लेखकाने त्याची रंगभूमीवरील नाटक व चित्रपट सृष्टींतील नाटक यांच्याशीं तुलना करून, त्यांतील साम्यें व भेद बरेचसे बारकाअीने दाखविले आहेत. या

पुस्तकाचा हा भाग अभ्यसनीय आहे. रंगभूमि व चित्रपटसृष्टि यांतील नाट्यविषयक मर्यादा दर्शवून या दोनहि क्षेत्रांपेक्षा श्रुतिगुण नाटिकांच्या क्षेत्रामध्ये लेखकाच्या नाट्यगुण प्रकटनाला अधिक अवसर असतो, असें सिद्ध करण्याचा लेखकांनी अभिनिवेशाने प्रयत्न केलेला दिसतो. अेकदा अेखाद्या बाजूची कैफियत मांडण्याचें पत्करलें, म्हणजे असें होणें फारसें अस्वाभाविक किंवा दोषार्ह आहे, असें म्हणतां यावयाचें नाही. अुलट रंगभूमी व चित्रपट यांच्या शक्यता, शक्ति व अुपयुक्तता यांच्याबाबत त्यांनी अभिनंदनीय संयम व समजुतदारपणा दाखविला आहे; असेंच म्हणावें लागेल. नाटक, मग तें रंगभूमीवरील असो, चित्रपटांतील असो, की नभोवाणीवरील असो, त्यांतील मौलिक नाट्यतत्त्व भिन्न असूं शकत नाही. माध्यमभेदामुळे, म्हणजे माध्यमाच्या शक्यता व मर्यादा यांच्या सापेक्षाने, जो कांही फरक पडेल तो त्या नाटकाच्या तांत्रिक आविष्कार पद्धतींत. या तिन्ही माध्यमांच्या शक्यता व मर्यादा यांचा खुलासा श्री. तळेकर यांनी चांगल्या रीतीने केला आहे; आणि त्यांनीच सांगितलेल्या श्रुतिगुणनाटिकाविषयक मर्यादा अेकत्र संकलित केल्या, तर त्यांना अभिप्रेत असलेलें, रंगभूमीवरील व चित्रपटांतील नाटकांपेक्षा श्रुतिगुण-नाटिकाचें अुत्तरत्व, सिद्ध होणें कठीण आहे. अुदाहरणार्थ, अेक तर, हें माध्यम अेकदिश असल्यामुळे अेकाच मानवी ज्ञानेंद्रियाला संवेदनाक्षम आहे; दुसरें म्हणजे या नाटिकांतल्या नटवर्गाला आपल्या श्रोत्यांच्या मनावरील झालेल्या परिणामाच्या प्रतिक्रियांतून प्रत्यक्ष स्फूर्ति वा मार्गदर्शन मिळूं शकत नाही; तिसरें, यंत्राचा सासुरवास; चवथें, प्रयोगकाराच्या अिच्छा, अधिकार, आवडीनिवडी यांचें बंधन लेखक व नट यांच्यावर पडणें; पांचवें, श्रोते कोणत्या अभिरुचीचे व विचारांचे असतील याची अनिश्चितता असणें; सहावें, दृश्याचा अभाव असून त्यांचा आभास अुत्पन्न करण्याची आवश्यकता मात्र कायमच असल्यामुळे ध्वनिक्षेपणांत घातलेले वेगवेगळे नाद, कंसांतील क्रियासूचकें व्यक्त करण्यासाठी संवादांतूनच सामील केलेलीं अनवश्यक वाक्यें, यामुळे नाट्य लेखनांत व प्रयोगांत कृत्रिमता अुत्पन्न होणें; अशा अनेक मूलभूत आणि अंगभूत मर्यादा श्रुतिगुण विधानांत आहेत; व यामुळे पूर्वोक्त दोन माध्यमांवरील त्याचें वरिष्ठत्व ही अेक कल्पित कथा होय. या तिन्ही माध्यमांना स्वतःचें स्थान, स्वतःचें कार्यक्षेत्र व स्वतःची उपयुक्तता आहे याबद्दल वादच नाही; परंतु त्यांत जर अुच कनिष्ठत्व दाखवावयाचेंच असेल तर श्री. तळेकर यांनी अनवधानाने आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टयर्थ पृष्ठ ४५ वर अुद्धृत केलेल्या सायरिल्‌वुड् यांच्या अेका अवतरणांतूनच तें प्रकट झालें आहे. सायरिल् वुड् यांनी प्रयोगकार या नात्याने ब्रिटिश् ब्रॉडकास्टिंगमध्ये सतत सात वर्षें काम केलें असल्याचें श्री. तळेकर यांनी तेथेच सांगितलें असल्यामुळे तर या अवतरणाला विशेष महत्त्व येतें; व त्या लेखकाने नटाला रंगभूमीवर काम करण्याला लायक बनवण्यासाठी, नभोवाणीची प्राथमिक शाळा म्हणून जी तरफदारी केली आहे, ती विशेष रीतीने नजरेंत भरल्यावांचून राहत नाही. परंतु अेकंदरींत, अभिनिवेशामुळे अुत्पन्न झालेली अप्रमाणशीरता सोडली, तर हें पुस्तक लिहून श्री. तळेकर यांनी मराठी वाङ्मयांत अेका अुपयुक्त व आज अत्यंत आवश्यक असलेल्या पुस्तकाची भर घातली आहे यांत शंका नाही. श्री. तळेकर यांच्या या पुस्तकांत अंतर्भूत केलेल्या श्रुतिगुण-नाटिका मात्र त्यांच्या तांत्रिक विवेचनाअितक्या परिणामकारक नाहीत. वाङ्मयदृष्ट्या त्यांचा दर्जा काय आहे, हें जरी क्षणभर बाजूला ठेवलें, तरी श्रुतिगुण-नाटिकांच्या लेखनविधानांत आवश्यक म्हणून त्यांनी जे गुण सांगितले आहेत, त्यांचाहि त्यांमध्ये अभावच दिसून येतो.

परंतु श्रुतिगुण–नाटिकांचा दुसराहि अेक संग्रह नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. तो या दृष्टीने जास्त प्रशंसनीय आहे. श्री. श्यामराव ओक यांच्या अकरा नाटिकांचा 'हवेवर' हा तो

संग्रह होय. यांतील 'छडी न घेतां गेलेली नटी', 'त्याचा धंदा', 'कोंडीबा टिन्‌मेकर', 'अुसना बाप' व 'विकार' या नाटिका अिंग्रजींतून रूपांतरित केल्या असल्याची कबुली खुद्द लेखकांनीच दिलेली आहे. बाकीच्या सहांपैकी 'शुक्र संजीवनी', 'ब्रह्मचारी वड्यां', 'निकडीची सोयरीक', 'मुलगी पहायला' व 'लोकसेवा' या स्वतंत्र असून 'विहिरींतला जीव' ही अेक नाट्यछटा आहे. 'हवेवर'मधील नाटिकांची भाषा सुबोध, घरगुती आणि प्रवाही असून त्यांतील संवाद आटोपशीर, अकृत्रिम व ठसकेबाज आहेत. नाट्यप्रसंग व पात्रांचे स्वभाव यांत स्वभावजन्य विकृती व विरोध यांचा मूलतःच अंतर्भाव केला गेला असल्यामुळे, सरस विनोदनिर्मितीला त्यांत भरपूर अवसर मिळतो व चमत्कृति, सुरड अित्यादि नाट्यगुणांचाहि प्रभावी प्रकाश त्यांत पसरलेला आढळतो. रूपांतरित नाटिकांची भाषा अेकंदरींत अितकी मराठी वळणाची आहे की, क्वचित् प्रसंगीं त्यांतील विषयांचा व वातावरणाचा परकीपणा आड आला नसता, तर त्या रूपांतरित आहेत, हें ओळखणेंहि कठीण झालें असतें.

डॉ. न. का. घारपुरे व डॉ. य. गं. लेले या डॉक्टरद्वयाने 'गृहपाश'ला जर्मन भाषेंतून मराठींत आणलें असून 'गृहप्रवेश' या आपल्या प्रास्ताविक निवेदनांत हरमान् सुडरमान् यांच्या हायमाट्च्या 'आधारें' प्रस्तुत नाटक लिहिलें आहे, असें त्यांनी सांगितलें आहे. यावरून तें भाषांतर किंवा रूपांतर नसून, ती जवळ जवळ स्वतंत्र अशी कृति आहे, असें सूचित करण्याचा त्यांचा हेतु दिसतो. परंतु असें करण्याअैवजीं लेखकांनी मूळ नाटकाचें सरळ व सुबोध भाषांतर करण्याचा प्रामाणिकपणा दाखविला असता, तर सध्या धड जर्मन समाजाचें चित्र नाही, व धड महाराष्ट्रसमाजाचेंहि प्रतिबिंब नाही; अशी त्याची अर्धवटागी व 'अितो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' अशी जी केविलवाणी अवस्था झाली आहे, ती तरी टळली असती.

लष्करी अधिकारीवर्गाची सामाजिक प्रतिष्ठा, त्या वर्गाच्या खानदानीच्या कल्पना, लष्करी पेशाव्यतिरिक्त अितर पेशांना हीन व तुच्छ गणण्याची त्याची वृत्ति, घराण्यांचा मोठेपणा टिकविण्याचा त्याचा आत्यंतिक अट्टाहास अित्यादि विशेष जर्मनी व जपान या दोन देशांतील समाजरचनेंत तेवढेच काय ते प्रामुख्याने दिसून येतात. हायमाट्मधील समस्या व तिचें वातावरण हें यामुळे अगदी पूर्णपणें जर्मन-देशविशिष्ट स्वरूपाचें आहे. त्या नाटकांत जर्मन माणसाला जें सौंदर्य आढळून येतें, जी वास्तविकता दिसते किंवा त्याबद्दल त्याला जो जिव्हाळा वाटतो, तो केवळ त्यांतील वातावरणाबद्दल व विचारसरणीबद्दल त्याला जी आपलेपणाची भावना असते, तिचा परिणाम आहे. सुडरमानच्या 'मागडा' किंवा 'जॉय् ऑफ् लिव्हिंग्' यादि नाटकांची जवळ जवळ अशीच स्थिति असून, सामान्यतः सुडरमानचीं नाटकें, रूपांतरांत ज्यांचें मूळचें सामर्थ्य, सौंदर्य व वैशिष्ट्य अुतरूंच शकत नाहीत, अशा प्रकारचीं आहेत असें म्हणतां येअील. त्यांची वास्तविक शक्ति व सौंदर्य कळण्यास तीं मूळ जर्मनमध्ये वाचणेंच आवश्यक आहे; आणि दुय्यम पक्ष स्वीकारावयाचाच असेल, तर केवळ भाषान्तर करण्यापलीकडे त्यांवर आणखी कांही शस्त्रक्रिया करण्याचा प्रयत्न करणें, म्हणजे मूळ ग्रंथकाराशीं प्रतारणा करण्यासारखें आहे.

'गृहपाश'च्या विद्वान् लेखकांनी सुडरमानशीं अशी प्रतारणा केली आहे यांत संशय नाही; कारण त्यांत दाखविलेला सनातनी लष्करी वर्ग, त्या वर्गाच्या प्रतिष्ठेच्या कल्पना, त्याची कौटुंबिक विचारसरणी व राहणी हीं केवळ नांवापुरतींच आणि लेखक सांगतात म्हणूनच, आजच्या किंवा अुद्यांच्या, महाराष्ट्रांतील आहेत असें म्हणतां येअील. स्वाभाविकच 'गृहपाश' नाटकांतील सर्व पात्रांचा स्वभावपरिपोष, त्यांचें वागणें, बोलणें, त्यांचे विचार महाराष्ट्रीय

माणसाला कृत्रिम, अवास्तव व परके वाटतात. चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वीच्या जर्मनीमधील लष्करी वर्गांतील अेखादा सेवानिवृत्त पुराणपुरुष आणि त्याचे संबंधी, यांच्या कलेची अुपासना करणाऱ्या व्यक्तींच्या सामाजिक दर्जाच्या आणि प्रतिष्ठित अप्रतिष्ठितपणाबद्दलच्या कल्पना, आजच्या किंवा अुद्याच्या महाराष्ट्राच्या परिस्थितींतील म्हणून रंगविण्याअितका दुसरा कोणताहि कलात्मक विपर्यास असूं शकेल असें वाटत नाही. अर्थातच ज्या पात्रांविषयी व ज्या परिस्थितीविषयी नाट्यरचना करावयाची, ती परिस्थिति व तीं पात्रें मुळांतच अशीं चुकीचीं, खोटीं व अवास्तव असतील, तर त्यांच्याविषयी जें सांगितलें तें परिणामकारक व पटण्यासारखे कसें होणार ! आणि यामुळे मूळ हायमाट्शीं ज्यांचा परिचय नाही, त्यांना स्वाभाविकच ही अुणीव मूळ ग्रंथांतील असावी, असा संदेह अुत्पन्न झाल्यावाचून कसा राहणार ! अेवढ्याचसाठी 'हायमाट्'चें रूपान्तर करण्यांत 'गृहपाश'च्या लेखकांनी मूळ लेखकाशीं प्रतारणा केली असें वर म्हटलें आहे.

अेकीकडे 'गृहपाश'च्या लेखकांनी आपली सामान्य प्रतिकृति हरमान् सुडरमान्च्या हायमाट्वर आधारलेली आहे असें सांगून, बिचाऱ्या सुडरमान्च्या नाट्यलेखन कौशल्याबद्दल मराठी वाचकांच्या मनांत शंका व अनादर अुत्पन्न करण्याची शक्यता निर्माण करून ठेवली आहे, तर दुसरीकडे प्रा. ना. बा. पराडकर यांनी अुबड खुबड रूपांतरित दिसणाऱ्या आपल्या 'घरंदाज' नांवाच्या दत्तक नाट्यापत्याचें पहिलें घराणें व नांव कोणतें, याचें संशोधन करण्याचें काम न सांगतांच टीकाकारांवर व वाचकांवर सोपविलें आहे. अर्थात् तें होअीपर्यंत 'घरंदाज' आपली औरस संतती, अगदी शंभर टक्के स्वतंत्र कृति आहे असें समजलें जावें, अशी त्यांची अिच्छा असावी; परंतु या दृष्टीने त्यांचें प्रस्तावनेंतील निवेदन मात्र अितकें निर्लेप आहे की, अुद्यां 'घरंदाज' अमूक अेका नाटकाचें रूपान्तर आहे, असें निश्चित सिद्ध झालें तरी त्या निवेदनांतील अेकाहि वाक्याला बाध येअूं शकणार नाही. कारण त्याच्या पहिल्या छेदकांतील सर्वच वाक्यांतून कर्तृपद गुप्त असून प्रथमपुरुषी प्रयोग स्पष्टपणें असा कोठेंहि केलेला आढळत नाही.

'गृहपाश' व 'घरंदाज' या दोन्ही नाटकांचे विषय— घराण्याचा लौकिक— कुलीनपणाचा अभिमान—जवळ जवळ सारखेच आहेत. कथानकांतील घटना व पात्रांचे स्वभाव परिपोष यांमध्येंहि अधुकशी समांतरता आहे. मात्र 'घरंदाज'मध्ये कुलीनतेचा बडेजाव माजविणारी व्यक्ति एक विवाहित स्त्री आहे, तर 'गृहपाश'मध्ये तो एक वृद्ध व सेवानिवृत्त असा मुलीचा बाप असलेला पुरुष आहे, हा फरक आहे. या दोन नाटकांतील परिस्थितीची तुलना करतां " घरंदाज, " " गृहपाश " पेक्षा आधुनिकतर वाटतो व त्यांतील आचारविचार व वातावरण आजच्या किंवा उद्याच्या महाराष्ट्राच्या वातावरणाशीं, आचार-विचाराशीं आणि परिस्थितीशीं अधिक मिळतें जुळतें आहे. भाषेच्या दृष्टीने 'गृहपाश'मधील बोजड व बेंगरूळ वाक्यरचना, कोणत्याहि दृष्टीने, जिला शैली हा शब्द लागू पडेल अशा सुसंघटित व घाटदार अवस्थेला पोहोंचलेलीच नाही; तर याच्या अुलट घरंदाजची भाषासरणी, निश्चितपणें साध्या, सफाअीदार, मोहक व ओधवती भाषाशैलीचें अुदाहरण म्हणून दाखवितां येण्यासारखी आहे. अर्थात् याला अपवाद म्हणून,— "काय ती संस्था आणि काय तिचं काम ! अगदीं अंगावर शहारे येतात ! चारचौघांत कांही उत्सुकतेने बोलावयाला नको." "तिच्या आणि माझ्या डोळ्यांतील सारखेपणाशिवाय आमच्यांत कांहींच सारखेपणा नव्हता !" "आपला नवरा चांगला आहे असा कोणत्याहि स्त्रीनं अभिमान बाळगूं नये. तो तसा चांगला असता तर तिलाच वश झाला नसता." "मंजुळा मावशी, तूं तर शाळेंत जाणाऱ्या मुलीसारखी

चालू पिढीच्या वैवाहिक जीवनांत विवाहापूर्वी किंवा विवाहानंतर पत्नीखेरीज दुसऱ्या अेखाद्या स्त्रीचा परिचय वावरत असतो. आणि त्या परिचयास वैवाहिक जीवनांत जागा न मिळाल्याने वैवाहिक जीवनाचें संगीत बेसूर होतें. कधी पत्नी तर कधी पति त्या वैवाहिक जीवनाशीं झगडत असतात. हे झगडे भोवतालच्या समाजांत दिसतात. त्यांचीं प्रतिबिंबें ललित वाङ्मयांत येणें अपरिहार्य आहे. परंतु नुसतीं प्रतिबिंबेंच येत नाहीत, तर त्या बदसूर जीवनावर लेखकाचें कांहीं भाष्यहि येतें; आणि त्यामुळे प्रत्यक्ष जीवनावर आधारलेल्या असल्या कादंबऱ्यांमुळे वाद-विवाद माजतात. उदाहरणार्थ, ज्वाला या कादंबरीवर केवढीं वादळें माजलीं! माधव मनोहर नांवाच्या अेका चिरयौवन वृत्तीच्या काव्यात्म भावनाशील तरुणाचें लोकविलक्षण जीवन या कादंबरींत रंगविलें आहे. श्री. माधव मनोहर (लेखक–नायकाचे सनामधन्य मित्र) यांनी चालू वाङ्मयांत कांहीं नवीन दाखविण्याच्या हिरीरीने हें तारुण्यसहज अतिरंजन रंगविलें आहे. नवमतवाद, साम्यवाद, ध्येयवाद, अित्यादि वादांनी वाचक गांजले आहेत असें समजून, त्यांनी ही अेका साध्याभोळ्या, भावनाशील पण दुबळ्या, निष्क्रिय युवकाची प्रेम (भंग) कथा सांगितली आहे.

प्रेम अव्यक्त राहिल्याने उत्पन्न झालेली फसगत, प्रेम असून प्रेमभंग, इत्यादि प्रकार वाङ्मयांत रूढ झालेले आहेत. परंतु विवाहापूर्वी युवयुवतींनी रात्ररात्र फिरणें, रात्ररात्र घराबाहेर तळ्याकांठीं बसून काढणें, एकमेकांच्या उन्मादकारी प्रमाथी स्पर्शसुखाने अनेक वेळां धुंद होऊनहि एकमेकांचें एकमेकांवरील प्रेम अव्यक्तच राहणें, प्रेमभंगाच्या दारुण जीवनांत एका तरुण परस्त्रीला आश्रय आणि सहवाससुख (उन्मादी!) देणें, इत्यादि भाग लोकविलक्षण आहेत. नायकाचें अत्यंत भरपूर नैराश्यमय जीवन हा कादंबरीचा मुख्य भाव आहे. परंतु नायकाचें नायिकेशीं विवाहापूर्वीचें वागणें पाहिलें म्हणजे मुख्य भावच ढासळतो! उन्मादकारक सहवासांत इतका दीर्घकाळ गेला तरी प्रेम अव्यक्तच कसें राहिलें! पहिलें प्रेम हेंच खरें प्रेम, त्याचा विसर पडत नाही; हा सिद्धान्त श्री. खांडेकर यांनीहि मांडला आहे. परंतु पहिलें प्रेम मिळत नाही असें ठरल्यावर, नंतरच्या जीवनांत अेखाद्या बाईबरोबर शरीरसुखाचें सर्व विलास चालू असतांना केव्हातरी ज्या प्रेमाची आठवण होतें, तें पहिलें प्रेम जिवंत असलें तरी तें जीवन्मृतासारखेंच जिवंत! लेखकाने हरि नारायण आपटे यांचें पहिल्या प्रेमाविषयीचें जें सुभाषित आरंभीं उद्धृत केलें आहे, तें अशा जीवन्मृत प्रेमाच्या समर्थनास कितपत उपयोगी पडेल? पुन्हा या नायकाचें जीवन पाहिल्यावर, प्रेम म्हणजे विशिष्ट स्त्रीच्या प्रमाथी देहस्पर्शाची अनिवार इच्छा, असें दिसून येतें! अशा इच्छेंत, अशा इच्छापूर्तींत, कांहीतरी पाप आहे अशी रुखरुख नायकाच्या मनांत आहे; परंतु देहाच्या आवेगापुढे ती रुखरुख क्षणार्धांत नाहींशी होते.

नायकाच्या प्रेमभग्न जीवनाचें चित्र रंगवतांना केलेलीं वर्णनें अतिशय उत्कट आहेत. दैनंदिनी पद्धतीचा उपयोग करून सत्य व सत्याभास यांची आकर्षक आंदोलनें उत्पन्न केलीं आहेत. भाषेवर प्रभुत्व असूनहि, यूथलीगच्या स्टडी सर्कल मीटिंगला, (पृ.२) कोरममध्यें बसेपर्यंत (पृ.७५) असे, किंवा स्टेशनवर झंकारलेली हांक. तूं अत्यंत shy, असे वाक्प्रयोग आले आहेत. भाषाशैली व रचनाकौशल्य या गुणांमुळे प्रतिपादनांतील विसंगति जाणवत असतांनाहि कादंबरी वाचनीय झाली आहे.

श्री. पां. गो. लोहकरे यांच्या तिसरा प्रवाह या कादंबरीचा नायक पद्मनाभ हाहि ज्वालेंतील प्रभाकराच्याच जातीचा आहे. कादंबरी आत्मवृत्तपद्धतीने लिहिली असल्याने लेखकास 'आपले' विचार सांगण्यास ऐसपैस जागा मिळाली आहे. परंतु आत्मवृत्ताचेंच तंत्र

लेखकानें शेवटपर्यंत पाळलें नाही. मधें मधें कथनपद्धतीसारखीं संभाषणेंहि आहेत. आणि त्या संभाषणांत लेखकाने केलेली व्याख्यानबाजी कादंबरीस कृत्रिमपणा आणण्यास कारण झाली आहे. श्री. लोहकरे यांची भाषा गडकरी थाटाची आहे. कांही ठिकाणचीं आत्मगत भाषणें थेट गडकऱ्यांच्या नाटकांतील आत्मगत भाषणांसारखीं वाटतात. संभाषणास सुरुवात कथानकांतील कोणत्यातरी प्रसंगाच्या निमित्ताने होते, परंतु नंतर कथानक तसेंच बाजूला राहून, संभाषणांतील पात्रें कोणत्याहि परिस्थितींत समाज, क्रांति, परमेश्वर, संपत्ति अित्यादि विषयांवर व्याख्यानें देऊं लागतात. संभाषणांत तर भाषेचा अवजडपणा जास्तच जाणवतो.

कादंबरी या दृष्टीने वरील गोष्टी दोषास्पद ठरल्या तरी श्री. लोहकरे यांची भाषा जोरदार आणि विचार विचारप्रवर्तक आहे हें खास. आयुष्यांत प्रेमभंग वगैरे तडाखे खाऊन हाकललेले तरुण देशभक्तांच्या तांड्यांत घुसतात. त्यामुळे देशाच्या कामीं तर त्यांचा उपयोग होत नाहीच, परंतु त्यांच्याहि आयुष्याचें मातेरें होतें. अशा तरुणांना पुढाऱ्यांनी नादीं लावूं नये, हे पद्मनाभाचे उद्गार विचार करण्यासारखे आहेत. तसेंच एखाद्या तरुणीचें प्रेम म्हणजे जीवनसर्वस्व नव्हे; या विषयावरील कुमुदचें प्रवचन हेंहि विचारप्रवर्तक आहे. संपत्ति हें लायकीचें मोजमाप करण्याचें साधन आहे, हें ओळखणें हाच व्यवहाराचा मूलमंत्र महेशनें सांगितला: तोहि ठीक आहे. या कादंबरींतील कथानक पात्रें अित्यादि अर्धवट गोष्टी काढून टाकल्या तर प्रचलित परिस्थितीवरील विवेचनाचा एक सुंदर ग्रंथ शिल्लक अुरेल!

पण यांत तिसरा प्रवाह कोणता? प्रेम हा पहिला, देशभक्ति हा दुसरा आणि ग्रामसेवा हा तिसरा, असें तर नाही? कथानकाच्या कुवतीच्या मानाने कादंबरींतील विवेचन फारच अवजड वाटतें. त्यापेक्षा, स्वामी सच्चिदानंदांचे विचार, आधुनिक सुशिक्षितांचा वेदान्त, या ग्रंथांसारख्या पद्धतीने श्री. पां. गो. लोहकरे यांनी विचारसंकलन केलें असतें, तर त्यांची सूक्ष्म विचारसरणी व जोरदार भाषा यांचा योग्य अुपयोग झाला असता. नायकाचा आवेश प्रेमभंगापाशीं सुरू होतो व प्रेमपूर्तीसाठी थांबतो! त्यापेक्षा कुमुदने शिकविलेल्या शिकवणुकीप्रमाणे वागणारा नायक रंगवला असता तर कादंबरीस अतिशय जिवंतपणा आला असता. परंतु बिचाऱ्या कुमुदने सुद्धा पद्मनाभापुढे हात टेकले. ती त्याला अुच्च पातळीवर नेत आहे; परंतु तो कुमुदचे पाय सोडावयास तयार नाही. शेवटीं त्या वाया गेलेल्या महात्म्याला जगविण्यासाठी कुमुद संपत्तीवर लाथ मारून त्याच्या स्वाधीन होते! यांत विजय कोणाचा? अेकंदर पात्रांत महेश हा गृहस्थ बराच जिवंत वाटतो. त्याच्या तत्त्वज्ञानावर अुभारलेलें महेशचें आत्मवृत्त श्री. लोहकरे यांनी लिहावें. असें या कादंबरीवरून त्यांस सुचवावेंसें वाटतें,

प्रा. श्यं. रा. वनमाळी, अेम्. अे., यांची आदिमाया ही दीर्घ कथा आणि श्री. वरेरकर यांची तरतें पोलाद ही कादंबरी यांत स्त्रीसहवासाचा अनुभव नसलेल्या तरुणांच्या जीवनांतील प्रथम स्त्रीप्रवेश व त्या वेळचे अनुभव यांचें चित्र रेखाटलें आहे.

स्त्री हें निसर्गाचें अमोघ अस्त्र आहे व निसर्गाचें कार्य करण्याकरिता ती पुरुषाला हातीं धरते, हें प्रतिपादन "आदिमाया"च्या लेखकांचें अुद्दिष्ट आहे. पारधी सावजाशीं अुद्दामपणें वागत नाही; पारध साधण्यासाठी त्याला सावजाशीं अनुनयनच केलें पाहिजे. स्त्रीजीवनांत ही अनुनयनवृत्ति पाहिजे. या अनुनयनाने दोन व्यक्ति– स्त्री-पुरुष– अेकत्र येतात. आणि मग स्त्री स्वतःचा अभिमान, पावित्र्य सारें कांही विसरते. हो, पावित्र्यसुद्धा! (पृ. १०६) सावज सांपडल्यावर स्त्री ही पारध्याची भूमिका सोडून देते आणि प्रेमाअैवजीं तेथे सौंदर्य आणि वात्सल्य अुभीं राहतात! हें सूत्र या कथेंत गोविलें आहे. या कथेच्या द्वारें आधुनिक तरुणीं

अनुक्रमणिका

तील पुरुषीपणा, पुरुषास लाचार करण्याची, जायबंदी करण्याची वृत्ति, या गोष्टी अनैसर्गिक आहेत, निसर्गाच्या evolution च्या कार्याला विघातक आहेत, हें लेखकाने कॉलेजमधील निरनिराळ्या प्रवृत्तींच्या विद्यार्थिनींच्या स्वभावचित्रांनी दाखविलें आहे. कॉलेजांतील चालू जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर श्यामा आणि देवदत्त यांचीं स्वभावचित्रें अतिशय अुठून दिसत आहेत. संभाषणांनी पुस्तकाचा बराच भाग व्यापल्यामुळे प्रा. वनमाळी यांच्या भाषाशैलीचा अेक विशेष, चांगला व्यक्त झाला आहे. प्राध्यापकांनी आपल्या भोवतालच्या जीवनाचें असें अुद्बोधक परिशीलन करणें फार जरूर आहे, परिणामकारक आहे, हें प्रा. वनमाली यांची आदिमाया वाचून कळेल.

तरतें पोलाद ही श्री. वरेरकर यांची कादंबरी अेका तरुण मनाचें विकसन दाखविणारी आहे. आरंभीं हें नमूद केलें पाहिजे की, 'तरतें पोलाद,' हें नांव कां दिलें तें कादंबरी वाचून झाल्यावरहि समजत नाही ! नांवाच्या बाबतींत गूढवादाच्या कांही रूढी पडल्यामुळे नांवें निरर्थक होअूं लागलीं आहेत.

प्रत्यक्ष कथानकांत कोणतेंहि मुख्य विचारसूत्र दिसत नाही आणि तरतें पोलाद म्हणजे काय ही शंका पुन्हा मनांत कायमच राहते. गोविंदा हा आपल्या जन्मवृत्तान्तामुळे समाजापासून दूर राहिल्याने त्याच्या वन्याचशा नैसर्गिक वृत्ति खुरटल्या होत्या. त्या वृत्ति, विशेषतः तारुण्यसहज वृत्ति, अेका मनमोकळ्या वृत्तीच्या युवतीच्या वात्सल्यप्रधान प्रेमामुळे अंकुरित झाल्या. अेवढाच कथाभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परंतु या कथाभागावर, केवळ सहवासानेहि अुत्पन्न झालेलें पाळलेल्या मुलाविषयींचें मातृप्रेम, बडेजावी श्रीमंतांचीं नातीं जोडण्यांतील व्यवहारी वृत्ति, आपली जन्मदाती आअी दिसल्याबरोबर क्षणार्धात जागें होणारें गोविंदाचें मन, अित्यादि प्रसंगांनी दडपण पडलें आहे. राजकीय परिस्थितींत हिंदी सनदी नोकरांच्या मनाची होणारी तळमळ, मला सोबत पाहिजे मोहबत नको, हें नर्गिजचें मत व शेवटीं पुरुषाची सोबत हवीशी वाटणें म्हणजेच मोहबत असें त्या मताचें पर्यवसान; अमर्याद होण्याची आवड, वडिलांच्या संपत्तीचा मनमुराद अुपभोग घेत मार्क्स व अेंजल यांच्या ग्रंथांचें अध्ययन करण्याची नवी फॅशन, अित्यादि गोष्टींनी रंगविलेलें नर्गिजचें स्वभावचित्र हें आधुनिक युवतीवर्गाचें बरेंचसें प्रातिनिधिक चित्र आहे. भाषेच्या साधेपणाची कमाल मर्यादा या कादंबरीने गाठल्यासारखें वाटतें. कलेचा मागमूससुद्धा भाषेत कोठे दिसत नाही. कादंबरीचें हें स्वरूप पाहिल्यावर, श्री. वरेरकरांनी निदान शेवटचें प्रकरण म्हणून तरी प्रस्तावना लिहिली असती, तर बरें झालें असतें असें वाटूं लागतें.

आधुनिक संसारांत तरुणांच्या विचित्र मनोवृत्तींमुळे विचित्रपणा कसा येतो, हें विचित्र संसार या कादंबरींत श्री. वा. दा. गाडगीळ यांनी दाखविलें आहे. प्रा. वा. म. जोशी यांनी प्रस्तावनेंत या कादंबरींतील विचारसूत्रांचा व व्यावहारिक वैशिष्ट्यांचा परिचय करून दिला आहे. कादंबरीचा विशेष म्हणजे हैदराबाद संस्थानांतील भाषा व वातावरण. यांमुळे कादंबरीची आकर्षकता वाढण्यास मदत झाली आहे. नव्या पिढींत आधुनिकतेच्या आणि शुद्ध प्रेमाच्या नांवाखाली जी कामुकता आणि दांभिकता माजली आहे, तिचें वर्णन या कादंबरींत आहे आणि असा हेतु पुढे ठेवूनहि लेखकाने औचित्य पाळलें आहे; औचित्य पाळूनहि स्वाभाविकता टिकविली आहे. सत्याभास अुत्पन्न केला आहे, तरी अनुभवाचा पाया भक्कम आहे, हेंहि पटविलें आहे. आधुनिक समाजांतील भोंदूपणा दाखवितांना त्यांनी जुन्या पिढीचीहि गय केली नाही. दांभिकतेचे प्रकार निराळे अेवढेंच. जुने व नवे दांभिकतेनेच

वागत आहेत. ही दांभिकता दाखवून ते स्वस्थ बसले नाहीत. कारण मांडवलशाहींत यांचें मूळ आहे, ही कारणमीमांसा ते सांगतात आणि तें कारण दूर करतांना समाजाच्या खालच्या थरापासून पुनर्रचनेचे प्रयत्न होणें जरूर आहे, हाहि विचार त्यांनी स्पष्टपणें मांडला आहे. पुरोगामी तत्त्वज्ञानास त्यांचा विरोध नाही; अुलट त्याची आवश्यकता, निदान अपरिहार्यता, त्यांना मान्य आहे. फार काय, तें तत्त्वज्ञान प्रगतिकारक ठरावें अशी त्यांना तळमळ आहे. यासाठी प्रेमाचें कामुकतेपासून, आचारस्वातंत्र्याचें स्वैराचारापासून, विचारस्वातंत्र्याचें बेजबाबदारपणापासून आणि नावीन्याच्या आवडीचें निष्क्रियतेपासून, रक्षण करण्याचा ते प्रसंगानुरूप अुपदेश करीत आहेत.

परंतु हे विचार ज्या कथानकांत मांडले आहेत तें फार विस्कळित आहे. कथानकाचें वस्त्र विचाराच्या मानाने फार विरविरीत आहे. आणि कादंबरींतून कित्येक ठिकाणीं निबंध बाहेर डोकावत आहेत. कथानकांतून विचार मांडतांना, त्यांना अकल्पनीय घडामोडींचा आश्रय करावा लागला आहे, अद्‌भुत प्रसंगांचीं ठिगळें लावावीं लागलीं आहेत. ज्या स्वैराचाराचा धोका त्यांना दिसतो, तो ज्या परिस्थितींत संभवतो अशी परिस्थिति त्यांनी आपणच निर्माण करून ठेवली आहे आणि ती अुपाययोजना म्हणून दाखविली आहे. ही विसंगति त्यांच्या लक्ष्यांत आली नाही. प्रियकराचा विवाह झाल्यावर (प्रियेखेरीज दुसऱ्या स्त्रीशीं) प्रियेने त्याच्या सहवासांत राहणें चालूच ठेवणें ही परिस्थिति निर्धोक्त नाही. या परिस्थितींतून वैवाहिक जीवनांत विचित्र प्रसंग अुत्पन्न होतात. अशिष्ट मार्गाने चालविलेले असले सहवास मोठमोठ्या कार्यांचाहि नाश करतात. प्रियकराच्या कार्यांत सहकार्य करणें, हें निमित्त मात्र राहतें, आणि शेवटीं जें होण्याची कोणाचीहि अिच्छा नसते, तें होतें.

हुंडा नि कुंडल्या यांच्या खुळामुळे बालविवाहहि दुस्तर होत असत. प्रौढविवाहाच्या कालांतहि या गोष्टींचें बंड कायम असल्याने प्रौढत्व या अडचणींत आणखी अडचणींची भरच पडते. आणि शेवटीं संसारांत विचित्रपणा उत्पन्न होतो. विवाहित लोकांवर पुन्हा प्रौढपणामुळे उत्पन्न झालेल्या प्रेमाचा बोजा पडतो आणि प्रिया व पत्नी हे दोन ध्रुव सांधतां सांधतां शेवटीं सर्वच वैवाहिक जीवन गढूळ होतें. तीन कुमारी व तीन कुमार यांच्या जीवनांचें चित्र रंगवतां रंगवतां लेखकाने आपली जीवनाची कल्पना स्पष्टपणें मांडली आहे. आणि कादंबरीच्या शेवटीं हरिभाअूंच्या पद्धतीप्रमाणे अेका आश्रमाची स्थापना केली आहे. अवलोकन व त्याचें परिष्करण या दोन्ही गोष्टी लेखकाच्या ठिकाणीं आहेत. फक्त त्यांची सांगड घालण्याची कथनकला अद्याप अपरिपक्व आहे. संस्थानी वातावरणांतील जीवनाचा परिचय करून देण्याचा त्यांचा अुपक्रम स्तुत्य आहे.

कादंबरीप्रांतांतून लघुकथेच्या प्रांतांत आपण आलों, तर तेथेहि आधुनिक तरुणांचें जीवन, विशेषतः वैवाहिक जीवन, हाच प्रमुख विषय आढळेल. अपवाद फक्त श्री. य. गो. जोशी ! श्री. जोशी यांच्या पुनर्भेट भाग ५ यांतील माणसें भोवतालच्या परिस्थितींत वावरणारींच आहेत. तरुण पिढीशींहि त्यांची दोस्ती आहे. तरुणांशीं त्यांच्या गांठीभेटी होतात आणि त्या परिचयांत त्यांना दिसणारीं दृश्यें आपल्या विशिष्ट दृष्टिकोनाने ते रंगवतात. अितरत्र ज्या कथा लिहिल्या जातात, त्याच कथांचीं कथानकें झालीं असतील तशीं मांडून दाखवून, त्या कथांतील बनावटपणा दाखविण्याची श्री. जोशी यांची अेक पद्धत आहे. वाङ्‌मय आणि सत्य यांतील तें अंतर पाहिल्यावर सत्याची मुस्कटदाबी केल्याबद्दल तसल्या वाङ्‌मयाचा तिट्कारा वाटूं लागतो. अुदा. या संग्रहांतील 'सुरवात आणि शेवट' ही गोष्ट. या कथासंग्रहांत कथांपेक्षा स्वभाव-

चित्रें जास्त आहेत. सखाराम हें अेक अविस्मरणीय स्वभावचित्र आहे. तसेंच, आपल्या दरिद्री हतप्रभ जीवनाचा विसर पडण्यासाठी कांही तरी समाधान वाटावें म्हणून चळवळींना पै पैसा देणारा रघुनाथ; आपण लोकांच्या पैशावर श्रीमंत झालों म्हणून आपलीं मुलें वांचत नाहीत, तो कोणालाहि दिला तर त्याचाहि वंश खुंटणार, या समजुतीने तो पैसा दोन्ही हातांनी उधळीत राहिलेला आणि पैसे कसे संपणार ही काळजी लागलेला घरमालक; सांचून राहिलेलें आयुष्य घालविण्यासाठी विदाउट तिकीट भटकूं लागलेला खादीवेषधारी "समाजसेवक;" केवळ पैशासाटी पैसे जमविणारा व स्वतः आपल्या ऋणकोपेक्षाहि दरिद्रीपणाने राहणारा रामदासीबुवांचा धनको; सखाराम या गोष्टींत तर सखाराम आणि त्याचा मालक हीं दोन स्वभावचित्रें आहेत. वरील स्वभावचित्रांतील माणसें म्हणजे एक एक नमुना आहेत. सामान्य माणसांच्या गर्दींत तीं वावरत असतात. त्यामुळे त्यांचें अस्तित्व आणि वैशिष्ट्य कोणाच्या सहसा लक्ष्यांत येत नाही. परंतु श्री. जोशी हे जगाकडे कांही विशेष चौकसपणाने पाहत असल्याने त्यांच्या नजरेतून तीं माणसें सुटलीं नाहीत. हीं माणसें कोणतेंहि तत्त्वज्ञान सांगत नाहीत, कोणाताहि मतप्रचार करीत नाहीत. फक्त तीं आपणांस क्षणभर स्तब्ध करतात. हीं व अशीं माणसें लेखनासाठी निवडण्यांत श्री. जोशी यांचा कांही हेतु असेल का? ते कांही कलावादी नाहीत. त्यांचा हेतु जो दिसतो तो असा की, जीवनाचें आधुनिकीकरण करण्याची जी सगळीकडे घाई उडाली आहे तीं थांबवावी आणि त्या क्रांतिकारकांना सांगावें की, काय चाललें आहे तुमचें! टाकतां काय! स्वीकारतां काय? कोष्टकें कशाचीं मांडतां? आडाखे कसले बसवतां? जीवन म्हणजे काय माधिकांत येणाऱ्या स्वयंपाकघरांतील गोष्टी आणि फोलफटांचा चिवडा करण्याची यादी आहे? आधुनिक जीवनांतील दिखाऊ उत्साहाबद्दल, बेगडी उमेदीबद्दल, तकलादी तारुण्याबद्दल, ते मनापासून संतापतात. आणि त्यामुळे त्यांच्या लेखनांत तीव्र अुपरोध पदोपदीं व्यक्त होतो. वाऱ्याने पदर अुडाला असें त्यांनी कोठे वाचलें कीं, वारा आला म्हणून खोवलेला पदर तिने वाऱ्यावर सोडला असें ते लिहितात. आपला समाज वाङ्मयांत जितका किडला आहे तितका सृष्टींत नाही, असें त्यांचें प्रामाणिक मत आहे (पृ. ४०). आणि याच्या अुलट कांही लेखक हातीं न येणारी झाडाचीं फुलें आपल्या समाजवृक्षावर चिकटवून दाखवितात; त्याविषयी त्यांना असें म्हणावयाचें आहे की, आपल्या वाङ्मयांत जी आतषबाजी दाखविलेली असते ती लेखकाची हौस असते. जीवन अितकें सोपें नाही. "वाङ्मय म्हणजे शोभेची दारू आहे" (पृ. ४२). त्यांनी लिहिलेली 'योगायोग' ही गोष्ट पाहा. ते योगायोग वाङ्मयांत नियमांसारखे रंगविले जातात. हें पाहून त्यांनी वाङ्मयांतील जीवनाचे वाभाडे काढण्याचें ठरविलेलें दिसतें. हें सगळें करतांना त्यांची लेखणी जळफळत नाहीं, तर शांतपणें आपला विलास करीत असते. लेखणीचा तो शांत विलास 'तो दिवस' या लघुनिबंधांत दिसतो. आणि त्यासाठी श्री. जोशी यांच्या पुनर्भेटींचें वाचकवर्ग नेहमी स्वागतच करील.

श्री. य. गो. जोशी यांची पुनर्भेट संपवून चांदण्यांतील सावल्या वाचावयास घेतल्यावर आपण सदाशिव पेठेंतून नव्या पेठेंत आल्यासारखें वाटू लागतें! सदाशिव पेठेंतीलच अेक नवी पेठ श्री. कवठेकर यांनी वसविली आहे. मध्यमवर्गीय पांढरपेशा समाजाचेंच चित्रण बहुतेक लेखक करतात. परंतु नुसता पांढरपेशा वर्ग घेतला, नुसती सदाशिव पेठ घेतली, तरी तोहि केवढा मोठा भाग आहे! त्या अेकाच भागांत वाङ्मयाच्या मोठमोठ्या वसाहती स्थापन झाल्या आहेत. त्यांतील कांही नवोदित प्रश्नांचा ते प्रश्न सोडविण्याच्या अिच्छेने श्री. कवठेकर अूहापोह करीत असतात. अुदाहरणार्थ, 'अंध अंधारीं बैसले,' ही संग्रहांतील गाजलेली गोष्ट घ्या.

मतप्रचारक हा शब्द बद्दू झाल्यामुळे श्री. कवठेकरांना तो लावणें चांगलें नाही. तसेंच नुसते कलावंत म्हणण्यांतहि त्यांची निंदाच होअील ! तेव्हा मतप्रचार करण्याची कला साधलेले ते अेक लेखक आहेत, असें म्हणणें फारसें आक्षेपार्ह होणार नाही. केवळ जीवनाचा अेखादा भाग मोठा मजेदार सुंदर दिसला म्हणून ते तो रंगवीत नाहीत, तर जीवनाच्या कांही भागांत कांही तरी खटकतें आहे तें नीट करण्यासाठी लिहितात. विधवाविवाहाची अुपयुक्तता, आवश्यकता, या गोष्टी नव्या नसूनहि त्यांना असें वाटतें की, अद्याप तो प्रश्न चांगलासा सुटलेला नाही. यासाठी त्यांनी, 'अंध अंधारीं बैसले,' ही लघुकथा लिहून पाहिली आहे. आधुनिक जगांत जगणाऱ्या विधवेचे हाल या कथेंत वर्णन केले आहेत. पतिसुखाचा कांहीहि अनुभव नसलेली विधवा मनाने कुमारीच असते. त्या कुमारींना बाहेरच्या वातावरणाची ओळख झाल्यावर जुन्या जमान्यांतील संयमाची साधने निष्फळ ठरतात. शरीर आवरलें की झालें, मन आपोआप गप्प बसतें; हा विधवांच्या आचारधर्माचा पाया आहे. तो किती अशास्त्रीय आहे, हें अेका विधवाकुमारीच्या हृदयद्रावक कथेने दाखविल आहे. परंतु या गाजलेल्या कथेपेक्षाहि; 'भिकारी तूं आहेस,' ही गोष्ट जास्त परिणामकारक आहे. अेका प्रौढ, सुसंस्कृत, सुशिक्षित डॉक्टरचें तें मनोविश्लेषण अत्यंत अुद्बोधक आहे.

बाकीच्या गोष्टींची मुख्य घडण प्रसंगनिष्ठ आहे. त्यांत मानवी मनाचे धागेदोरे आहेत. परंतु शेवटीं कलाटणी मिळते ती आकस्मिक कारणामुळे मिळते. 'जरा हांस बरं गोड'मधील प्रमोदने अुत्तरेकडे धाव घेतली, ती केवळ पत्नीच्या शरीराचा विरह होअून असें दिसतें. त्यापेक्षा घराबाहेरच्या जगांत सुखाचा शोध करून नंतर तो परत आला असता, तर त्यामुळे कथानक भरदार झालें असतें. 'हेहि पशुच' ही गोष्ट तर केवळ प्रसंगावर अुभारलेली आहे. जिवलग दोस्तहि मित्राच्या पत्नीविषयी वैषयिक वासना बाळगतो आणि प्रसंग साधून दगा देतो, अेवढेंच यांत दाखविलें आहे. 'जातिवंताचें मन' ही गोष्ट, 'जरा हास बघूं गोड' याच गोष्टींतल्या मालमसाल्यावरून तयार केली आहे. सुलभेकडून मनूकडे हें जगदीशचें मानसिक स्थित्यंतर, हा या गोष्टींतला महत्त्वाचा भाग अेका वाक्यांत आवरला आहे ! अेवढें सोडलें तर बाकी सगळें ठीक आहे. 'अन्नावांचून मारलं ग !' यांत त्या गोष्टीच्या शेवटीं विठ्ठलचा मृत्यु घडवून आणण्याचें कांहीच कारण नव्हतें; का 'अन्नावाचून मारलं ग !' हे विठाअीचे अुद्गार जास्त करुणाजनक ठरावेत यासाठी, शोकरस चढविण्यासाठी, विठोबाला मारलें आहे ! गोष्टी वाचण्याच्या भरांत वाचक आचार्य कालेलकरांचें पत्रहि वाचून जातो. आणि तें पत्र अभिप्रायात्मक असलें, तरी त्याचा पूर्वार्ध वाङ्मयाविषयीच्या सर्वसामान्य तत्त्वांची चर्चा करणारा असल्याने, तोहि परिणाम अेक लाभच आहे. प्रसंगांनी कथानकास कलाटणी देण्याच्या अैवजी, त्या प्रसंगांचे मनावरील परिणाम सांगून, त्यांचें परिशीलन करून, गोष्टीचा समारोप गांठावा असें श्री. कवठेकरांस सांगावेंसें वाटतें. गोष्टींचीं शीर्षकें सूचकतेच्या बाबतींत फारच अपुरीं व प्रसंगीं विपरीत ठरतात हीहि अुणीव या कथासंग्रहांत भासते.

श्री. य. गो. जोशी व श्री. कवठेकर हे स्थानसिद्ध लेखक झाले आहेत. त्यांच्या कथासंग्रहानंतर तपश्चर्या चालू असलेल्या लेखकापैकीं श्री. वि. ग. भिडे यांचा कण्हेरीचीं फुलें हा कथासंग्रह वाचला आणि कथासंग्रहास चुकून किती सार्थ नांव मिळालें आहे, या विचाराने फार वाअीट वाटलें !

चालू जमान्यांत आपला निभाव लागणार नाही असें वाटूनच कीं काय, श्री. वि. ग. भिडे यांनी शहरी वातावरण सोडून, शिकलेलीं माणसें सोडून, चाकोरीबाहेर जाऊन रामोशी वगैरे

लेखकांच्या प्रांतांत प्रवेश केला आहे. परंतु प्रांत बदलला तरी त्यांना मन बदलतां आलें नाहीं. आणि त्यामुळे रामोशी विश्वविद्यालयीन तंत्राने प्रणयाराधन करीत आहे, असे देखावे तेथे दिसतात. माळी आणि रस्त्यावरची भिकारीण यांचें कूजन या पुस्तकांत ऐकूं येतें. १-२ कथांत समाजांतील खालच्या थरांत हिंडून आल्यावर लेखकाने पुन्हां शहर गाठलें आहे. परंतु माणसांच्या गर्दीत राहूनहि अवलोकनशक्ति बेताबाताची असल्याने, त्यांना गोष्टींसाठी सांपडलेले प्रसंग अगदीच मामुली आहेत. याच पुस्तकांत कांहीं लोककथादि आहेत. लोककथांबद्दल लेखकाची काय कल्पना आहे, तें त्याने स्पष्ट केलें असतें तर बरें झालें असतें. मंत्रतंत्रामुळे कथानकांत रहस्यें उत्पन्न करून तीं जादू-मंतर करून सोडविणें, या प्रकाराला ते लोककथा समजत असावेत. श्री. भिडे यांचा ग्रंथ श्री. य. ग. जोशी यांनी प्रकाशित केला आहे. श्री. जोशी यांचा असा धंदेवाईक संबंध येण्यापूर्वी वाङ्मयीन संबंध श्री. भिडे यांनी जोडला असता, तर त्यांना कण्हेरीचीं फुलें वेंचण्याची वेळ आली नसती. भाषेच्या बाबतींत तर त्यांनी बरीच दक्षता बाळगणें जरूर आहे. 'मन खोलून' हें लिहिल्याबद्दल श्री. भिडे यांनी गैरसमज करून घेऊं नये.

श्री. भिडे या तरुण मित्राची भेट घेऊन जरा खट्टू झालेलें मन श्री. कटककर यांच्या मंदज्योतीच्या प्रकाशांत प्रसन्न झाल्याखेरीज राहिलें नाहीं. नाट्यछटेच्या प्रांतांत श्री. कटककर यांनीं कै. दिवाकर यांच्या स्थानापर्यंत मजल गांठली आहे. नाट्यछटाकारास लागणारे गुण त्यांच्या ठिकाणीं स्वभावतः आहेत, हें त्यांच्या नाट्यछटांवरून दिसून येतें. 'मंदज्योति' या पुस्तकांत त्या नाट्यछटा आरंभीं छापल्या असत्या तर बरें झालें असतें. तरी निदान वाचकांनी पृ. ८१ ते १०४ हा भाग आधी वाचावा आणि मग १ ते ८० हीं पानें वाचावींत. सामान्य माणसांच्या व्यवहारी जगांत ज्या अनेक विसंगति दिसतात त्या दुरून पाहणाऱ्यांस विनोदी दिसतात. त्या विसंगती ज्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात त्यांना त्यांची जाणीव नसते, हा त्या विनोदाचा प्राण आहे. दुरून पाहणाऱ्यांस त्यांतील आनंद अनुभवितां येतो. आपल्या अवगुणांचें समर्थन करतांना, आपल्या प्रेयसाचें कौतुक करतांना, आपल्या पराभवांवर पांघरूण घालतांना, या विसंगती उत्पन्न होतात. असे प्रसंग निवडून, त्यांचे मोजक्या उद्गारांत संपूर्ण चित्र रेखाटून, श्री. कटककर यांनी आपल्या नाट्यछटा मनोवेधक केल्या आहेत. कांहीं नाट्यछंदांतून दोन तीन नाट्यछटांचें मिश्रण झाल्यासारखें वाटतें. नाट्यछटेंतील मध्यवर्ती कल्पना पक्की करून ती कल्पना हळू हळू उकलविणारे प्रसंगसूचक उद्गार रचणें जरूर असतें. नाट्यकथेची मांडणी भावगीतासारखी पाहिजे. या दृष्टीने श्री. कटककर यांनी आपल्या कांहीं नाट्यछटांवर फेरनजर फिरवावयास पाहिजे.

नाट्यछटा लिहिणाऱ्या कुशल लेखकास कथेसाठी कितीतरी प्रसंग सापडावेत हें अगदी साहजिकच आहे! एखाद्या प्रसंगाचें नाट्यछटेने चित्रण करतांना अतिशय संयम ठेवावा लागतो. परंतु कांहीं प्रसंग इतके परिणामकारक असतात कीं, ते मनसोक्तपणे कथन केल्याखेरीज मनाचें समाधान होत नाहीं. परंतु या संग्रहांतील लघुकथा वाचल्यानंतर मात्र असें कांहीं समाधान श्री. कटककर यांनी मिळविलें असेल असें वाटत नाहीं. ८१ ते १०४ या पानांखेरीज राहिलेल्या भागांत ज्या लघुकथा आहेत त्या अगदी सामान्य आहेत, त्यांना लघुकथा म्हणणें कठीण आहे. कांहीं कथांत लघुकथेला लागणारी सामग्री आहे, परंतु सांगण्याची पद्धति अगदी मामुली असल्याने त्यांना लघुकथेचें सौंदर्य आलें नाहीं. 'पेन्शनर', या गोष्टीची सुंदर लघुकथा करण्यास त्या हकीकतीची रचना बदलली पाहिजे. सुरवात 'पेन्शनर' या शब्दावरील ठराविक विनोदाने आणि शेवट अगदी गंभीर, असें विचित्र मिश्रण (गोष्टीचें नांव

सुद्धा विपरीतार्थसूचक आहे !) झालें आहे. 'पति कीं पातिव्रत्य' ही कथा चांगली आहे. शब्द-चित्रांत 'हत्यारांचा कायदा' हें केवळ हत्यारें या शब्दावरील कोटीवर रचलेलें विनोदी शब्दचित्र बरें आहे. 'विक्रमबहाद्दर', मुंबअीच्या अफाट पसाऱ्यामुळे होणारी चुकामुक वर्णन करणारी 'अचानक भेट', 'प्रेमाची बेबंदशाही', 'शिंप्याच्या दुकानांत' अित्यादि कथांतील विनोद अगदी सामान्य वाचकाच्या अपेक्षेअितकेच आहेत. निबंधांत चुरचुरीतपणा आणण्यासाठी विनोद केला पाहिजे अशा समजुतीचा प्रभाव बराच दिसतो. 'लग्नघर' या निबंधाचा शेवट तर अगदीच शालेय आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे श्री. कटककर यांनी नाट्यछटेच्याच क्षेत्रांत आपलें लक्ष्य टिकवावें; अितर प्रांतांत विहार करून वाचकांचा अपेक्षाभंग करूं नये. नाट्यछटा लिहितांना त्यांना जी सूक्ष्म दृष्टि असलेली दिसून येते ती कथाप्रांतांतहि असेल अशी अपेक्षा अुत्पन्न होते आणि ती फोल ठरते ! विनोदबुद्धि त्यांच्या ठिकाणीं आहे परंतु ती अद्याप अपरिपक्व आहे, तोपर्यंत त्यांनी शाब्दिक कोट्या करून ती राबवूं नये, असें त्यांस मित्रप्रेमाने सांगावेंसें वाटतें. नाट्यछटेच्या प्रांतांत त्यांना बरेंच यश मिळालें आहे. तें वाढीस लावणें हें कार्य अेकाग्रपणें करण्याअितकें महत्त्वाचें आहे.

संपादकीय

'साहित्य पत्रिके'चा हा १४ व्या वर्षाचा पहिला व माझ्या संपादकत्वाखालील पांचवा अंक होय. मागील अंक प्रसिद्ध झाल्यावर, 'झंकार' या प्रो. ना. सी. फडके, अेम्. अे., हे सहायक : Director असलेल्या साप्ताहिकांत (दिनांक १७-११-४०) 'कोरखळग्या' या सदरांत त्याच्यावर ' "पत्रिका" कीं अत्याचार !' या शीर्षकाखाली, बरीचशी टीका आली होती. प्रो. फडके, या वर्षाचे संमेलनाध्यक्ष, हे त्या पत्राचे सहायक : दिग्दर्शक नसते, तर त्या टीकेला अुत्तर देण्याचीहि तादृश जरूर नव्हती. परंतु खुद्द तात्यासाहेब केळकर, अध्यक्ष, साहित्य परिषद्, यांनी अेका जाहीर प्रसंगीं नामोल्लेखपूर्वक मला तशी सूचना दिली असल्यामुळे, त्या आक्षेपांचा, जागेच्या अभावीं अगदी थोडक्यांतच, परामर्श घेणें आवश्यक आहे.

वास्तविक पाहतां प्रस्तुत अंक हेंच त्या आक्षेपांना सक्रिय अुत्तर आहे. परंतु त्याव्यतिरिक्तहि त्यांचा विधानशः समाचार घेणें अस्थानी होणार नाही. सदरहू आक्षेपकांनी साहित्य पत्रिकेचा गेला अंक हा दिवाळी अंक समजून, "अितर मासिकांनी व वृत्तपत्रांनी अेकाहून अेक सुंदर अंक काढले," परंतु पत्रिकेचा तो अंक मात्र "आकर्षक व वाचनीय" या दोन विशेषणांच्या अपेक्षेनें "भिकार" निघाला, असा शेरा मारला होता.

या आक्षेपाला "पत्रिके"चा तो अंक दिवाळी अंक नव्हता; आकर्षकपणाची चैन साजरी करण्यासारखी सांपत्तिक परिस्थिति व मनःस्थितीहि, पत्रिकेच्या संचालक संस्थेची नाही; व वाचनीय मजकूर कोणता हें ठरविणें हें ज्या त्या वाचकाच्या अभिरुचीवर अवलंबून आहे;" अेवढेंच अुत्तर दिलें म्हणजे पुरे आहे. घरामागील अुकीरडा अुकरण्याचा अुद्योग करणाऱ्या अेका कोंबड्याला सांपडलेलें अेक मोती, त्याला जोंधळ्याच्या अेका दाण्याच्याहि योग्यतेचें वाटलें नाही; ही आपला लहानपणचा दोस्त अीसाप याने सांगितलेली गोष्ट अजून आपण

थोडीच विसरलों आहों! आपल्याला काय अिष्ट अन्न आहे हें ज्याचें त्याला माहीत. पत्रिकेच्या संपादकाची अभिरुचि कोपरखळ्या मारण्याची सवय जडलेल्या टवाळांपेक्षा भिन्न आहे, याला त्याचा नाअिलाज आहे. या अुत्तरांत अर्थात्, "निम्मीं पृष्ठें सरळ रद्दीच्या टोपलींत टाकण्याच्या योग्यतेचीं आहेत." या विधानाचा अंतर्भाव झालाच.— 'रद्दींतील रत्नें' शोधून काढण्यासाठीं उद्यांच्या अितिहाससंशोधकांनी कांही थोरांमोठ्यांच्या केराच्या टोपल्या तपासल्या, तर त्यांत माझ्यासारख्या सामान्य माणसाच्या दृष्टीने आज अुत्कृष्ट ठरलेल्या कित्येक कादंबऱ्या, नाटकें आणि ललितप्रबंध सांपडणारच नाहीत, असें तरी कोण सांगूं शकेल !

पुढें या आक्षेपकाने क्लिष्ट भाषेचें अुदाहरण म्हणून श्री. मर्ढेकर यांच्या 'माध्यम' या लेखांतील अेक अुतारा देअून, "अशा लेखकाची चांगली 'तेलपाणी' लावून संभावना केली पाहिजे," असे सात्विक संतापाचे अुद्गार काढले आहेत. श्री. मर्ढेकर यांच्या लेखांत चित्रकलेच्या विवेचनाच्या अनुसंधानाने तेल व पाणी हे शब्द आलेले पाहून या लेखकाला आपला वृत्तिच्छेद झाल्यासारखें दुःख झालेलें दिसतें. 'तेलपाणी' लावण्याचा मुख्य व्यवसाय असणारे हे कोणी लेखक जर फावल्या वेळीं 'झंकार'मधील कोपरखळ्या लिहीत असतील, तर सहायक: दिग्दर्शकांना नुकतेंच तें सदर बंद करणें कां भाग पडलें याचें वेगळें कारणच पाहावयास नको. त्या अंकांतील यशवंत कवींच्या कवितेच्या चरणांतून या लेखकाला 'दोघ्नी-पुरंध्री'सारखे निवडुंगाचे फड अुगवलेले दिसत आहेत. "प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भता।" असा त्या शब्दाचा कालिदासानेहि आपल्या कुमारसंभवांत प्रयोग केलेला स्मरतो. कालिदास हा आपल्या कवितेंतून निवडुंगांचे फड अुभे करणारा कवि नाही, अशी माझी समजूत होती; पण या कोपरखळ्या मारणाऱ्याच्या लालित्य संशोधक अिंद्रियाच्या पुराव्याने ती आता चुकीची ठरली आहे. कवि यशवंतांना कोपरखळीचा मार बसून या शब्दाच्या पुराव्याने ते 'कंत्राटी कवि' तर ठरलेच, पण त्यांतल्या त्यांत त्यांना अेवढेंच समाधान मानण्याला जागा आहे की, या निवडुंगाच्या फडांच्या लागवडीच्या कामांत वैदिक सूक्तकारांबरोबरच आपल्याला निदान कालिदासासारख्या अेका सामान्य राजाश्रयी कवीची सोबत तरी आहे. असो.

पत्रिकेच्या त्या अंकांतील लेख वाचून कोणाचेंहि "प्राणोत्क्रमण" झालें नाही व ते छापण्यांत वाचकावर "अत्याचार"हि होत नाही, ही कोपरखळ्यांच्या लेखकांकडून आक्षिप्त ठरलेल्या लेखाबद्दल 'चित्रा' (मुंबअी) या साप्ताहिकांत आलेल्या अेका वाचकाच्या पत्रिकेच्या संपादकाचें समर्थन करणाऱ्या पत्रावरून, व त्या लेखाचा अुतारा 'अुषा' (मुंबअी) या लोकप्रिय मासिकाने सविस्तर घेतला यावरून, परस्पर सिद्ध होणारी गोष्ट आहे. संपादकांच्या आडनांवावर केलेल्या 'काळेपाण्याच्या' निर्बुद्ध कोटीबद्दल तर न बोलणेंच बरें. तेव्हा कोपरखळ्या मारण्याची सवय अेकंदरींत वाअीटच, हें जें सहायक: दिग्दर्शकांना अितक्या अुशीरां पटलें, तें थोडें अगोदरच कळलें असतें, तर 'पत्रिके'च्या गेल्या वर्षाच्या तीन अंकांबद्दल खाजगी रीतीनें प्रशंसापर उद्गार काढणारे संमेलनाध्यक्ष प्रो. ना. सी. फडके, यांच्या साहाय्य: दिग्दर्शनाखालील साप्ताहिकाच्या अेक विशिष्ट सदरांतील कांही मजकुराबद्दल असे कटु शब्द लिहिण्याचा अप्रिय प्रसंग माझ्यावर यावयाचा टळला तरी असता. असो.

यानंतर श्री. गं. दे. खानोलकर यांनी ता. १ डिसेंबर १९४० च्या समीक्षकाच्या अंकांत त्याचा निरोप घेतां घेतां, "श्री. काळे यांनी न पाळलेली जबाबदारी" या स्फुटांत मीं पत्रिकेच्या गेल्या अंकीं संपादकीय न लिहिल्याबद्दल माझा अधिक्षेप करण्याची अुठाठेव केली आहे, तिकडे वळतों.

ते म्हणतात त्याप्रमाणे "संपादकीय नसलेली पत्रिका संपादन करण्याचें कार्य महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे श्री. देसवंडीकर श्री. काळ्यांशिवाय अितकेंच अुत्कृष्ट अगर निकृष्ट करूं शकतील." याबद्दल मला मुळीच शंका नाही. पण तें श्री. खानोलकर यांना मात्र करतां यावयाचें नाही, अशी ज्यांनी माझी पत्रिकेचा संपादक म्हणून योजना केली त्यांची खात्री होती; याला माझा नाअिलाज आहे. श्री. खानोलकरांचे या स्फुटांतील पत्रिकेच्या अंतरंगाबद्दलचे टीकात्मक अुद्‌गार कोणत्या मनःस्थितींतून निर्माण झाले आहेत, याची जाणीव श्री. खानोलकरांच्या संपादकीय चरित्राबद्दलची व महत्त्वाकांक्षांबद्दलची ज्यांना माहिती आहे, त्यांना मी आपल्या शब्दांत करून देण्याची गरज नाही.

श्री.खानोलकर यांच्या अितका नसला तरी श्री. लाड यांचा व माझाहि थोडासा परिचय असून, श्री. लाड यांच्या पत्रिकेबद्दलच्या सूचना व रत्नागिरी संमेलनाचा पत्रिकेबद्दलचा ठराव यांबद्दल योग्य तो विचार कार्यकारी मंडळांत व श्री. लाड यांच्या माझ्या भेटींत झाला होता व यावच्छक्य त्यांचा उपयोग करण्याचा अुपक्रम सुरू आहे. श्री.लाड यांनी पुस्तकपरीक्षणासाठी ज्या प्रकारची समिति सुचविली होती तिची योजना अव्यवहार्य आहे, हें माझें मत मीं रत्नागिरी येथे त्यांना बोलून दाखविलें होतें व तेंच प्रत्यक्ष अनुभवांत खरें ठरतें. श्री. लाड यांची साहित्य-विकासाबद्दलची आस्था, तळमळ, तयारी व योग्यता यांबद्दल कोणाचें दुमत असेल ! पण त्यांना देखील आज आठ महिन्यांच्या अवधींत त्यांनी पूर्वीच व्याख्यानरूपाने मांडलेल्या विषयांवरील एक परीक्षण आणि एक निबंध, (लिहून पाठविण्याचें कबूल केलेलें असून व तें पार पाडण्याची उत्कट अिच्छा असूनहि,) कार्यव्यापृतत्वामुळे लिहून पाठविण्यास फुरसत मिळालेली नाही. तीच स्थिति केवळ अेकच लेख लिहिण्याबाबत प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांची आहे. तेव्हा अशा जिव्हाळ्याच्या साहित्यिकांची जर इतकी अगतिक परिस्थिति आहे, तर श्री. लाड यांची, अनेक अधिकारी पण कार्यबहुल व दूरदूरच्या ठिकाणीं राहणाऱ्या विद्वानांची समिति बनवून तिच्याकडून पुस्तकपरीक्षणें लिहवून घेण्याची, योजना कशी सफल करतां येणार ! याचसाठी, ज्यांचें साह्य मला सहज सुलभतेने मिळण्यासारखें होतें, अशा कांही सन्मान्य स्थानिक साहित्यिकांची मदत करण्याबद्दलचीं आश्वासनें मीं मिळविलीं असून त्याचेंच दृश्यफल म्हणजे या अंकांतील परीक्षणविभाग होय. ज्यांचीं नांवें प्रसिद्ध करण्यास त्यांची मला परवानगी नाही, त्या या माझ्या साहित्यिक स्नेह्यांचे त्यांच्या या अमोल साहाय्याबद्दल जेवढे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

के. नारायण काळे

खुलासा

गेल्या अंकीं श्री. ना. गो. चापेकर यांनी परीक्षण केलेल्या "हिंदूंच्या सामाजिक संस्था" या पुस्तकाबद्दलची माहिती— "Hindu Social Institutions" by Pandharinath H. Valavalkar, Ph.D., LL.B.; *Publishers*— Longmans, Green & Co. Ltd. Price Rs. 7-8-0. अशी आहे. गेल्या अंकीं ती देण्याचें अनवधानाने राहून गेलें.

संपादक, म. सा. प.

साभार स्वीकार

फ्रान्सची झांशीवाली—ले० न. चिं. केळकर; प्रका० दि अिंटर नॅशनल बुक सर्व्हिस, पुणें ४; मूल्य १२ आणे.

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

विशेष साधारण सभा

म. सा. परिषदेची विशेष साधारण सभा ता. २४ नोव्हेंबर १९४० रविवारीं सायंकाळीं ४॥ वाजतां परिषदेच्या सभागृहांत भरली होती. सभेस पुढील ३० सभासद आले होते :—

श्री. न. चिं. केळकर (अध्यक्ष), रा. ब. दा. ग. पाध्ये, श्री. गो. कृ. मोडक, श्री. कृ. गो. मराठे, श्री. गं. गो. पुंडलीक, श्री. पां. र. अत्रिके, श्री. य. ल. गुण्ये, श्री. रा. भा. भागवत, श्री. के. नारायण काळे, श्री. त्र्यं. गो. ढवळे, श्री. वि. धों. कुळकर्णी, प्रो. रा. श्री. जोग, श्री. ग. गं. जांभेकर, प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. वा. म. जोशी, प्रो. त्र्यं. शं. शेजवलकर, श्री. द. र. कवठेकर, श्री. गो. ग. तळवलकर, प्रो. स. वि. आपटे, श्री. गं. बा. सरदार, प्रिं. ध. रा. गाडगीळ, श्री. नी. शं. नवरे, श्री. ज. श्री. वाघ, श्री. श्री. बा. जोग, श्री. दि. वि. काळे, श्री. गं. ब. ग्रामोपाध्ये, श्री. ज. अ. नरवणे व रा. सा. र. लु. जोशी.

पटवर्धन स्मारक समितीचें क्रमांक प ३७८ ता. १५ नोव्हेंबर १९४० चें पत्र वाचून दाखविण्यांत आलें. या पत्रांत नमूद केलेला ठराव येणेंप्रमाणें :—

"पुढे लिहिल्याप्रमाणे योजना म.सा.परिषदेकडे कळवावी व त्याबाबत म. सा. परिषदेच्या साधारण सभेचा ठराव होईल तो या समितीस कळवावा अशी विनंती म. सा. परिषदेस करावी. योजना अशी :—

(१) पटवर्धन स्मारक समिति म. सा. परिषदेस खालील अटींवर रु. सात हजारांची देणगी देण्यास तयार आहे.

(२) वरील देणगीच्या पोटीं रु. ५० किंवा त्याहून अधिक देणगी समितीकडे ज्यांनी दिली आहे अशांचीं नांवें वरील सात हजारांच्या हिशेबांत बसतील व जीं परिषदेकडे समिती-कडून लिहून कळविलीं जातील त्या नांवांचा समावेश परिषदेच्या नियमान्वये जे परिषदेचे सभासदांचे वर्ग आहेत त्या त्या वर्गांत करण्यांत आला पाहिजे.

(३) म. सा. परिषदेने वरील देणगीची रक्कम "माधवराव पटवर्धन सभागृह" या नांवाचें सभागृह म. सा. परिषदेसाठी बांधण्याच्या कामीं खर्चावी.

(४) हें सभागृह शक्यतोंवर अि. स. १९४१ पूर्वी तयार व्हावें.

(५) या सभागृहाचा नकाशा म. सा. परिषदेने तयार करवून त्यास या समितीची पूर्व-संमति मिळवावी.

(६) म. सा. परिषदेने ही देणगी स्वीकारल्याबाबतचा आपल्या साधारण सभेचा ठराव सुमारें चार महिन्यांच्या आंत अिकडे कळवावा."

यानंतर पटवर्धन स्मारक समितीच्या ठरावासंबंधी परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने केलेल्या शिफारशी वाचून दाखविण्यांत आल्या.

(१) प्रिं. ध. रा. गाडगीळ यांनी खालील ठराव सभेपुढे मांडला व त्यास रा. ब. दा. ग. पाध्ये यांनी अनुमोदन दिलें :—

"स्मारक-समितीने देऊं केलेल्या रु. ७००० च्या देणगीचा आभारपूर्वक स्वीकार

करून परिषदेच्या अेकंदर अिमारतीचा अेक भाग म्हणून 'माधवराव पटवर्धन सभागृह' बांधण्यांत यावें. स्मारक-समितीने आपल्या पत्रांत अुल्लेखिलेल्या अटींपैकी क्र. २ व ३ साधारण सभेस पूर्ण मान्य आहेत. अट क्र. ४ यांत '१९४१ च्या पूर्वी' याअैवजीं '१९४१ अखेर-पर्यंत' अशी दुरुस्ती करावी. अट क्र. ५ संबंधाने असें सुचविण्यांत येतें की पटवर्धन स्मारक समितीने नकाशास मान्यता दिल्यानंतर नकाशांत कांही फरक योग्य वाटल्यास कार्यकारी मंडळास ते करण्याचा अधिकार राहावा."

चर्चेनंतर ठराव सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आला.

(२) "पटवर्धन स्मारक-समितीच्या पत्रांतील अट क्रमांक २ प्रमाणे स्मारक-समिति कळवील त्या गृहस्थांची नांवें योग्य त्या वर्गांत दाखल करून घेण्याचा अधिकार कार्यकारी मंडळास देण्यांत येत आहे."

हा ठराव प्रिं. ध. रा. गाडगीळ यांनी सुचविल्यानंतर त्यास प्रो. वा. म. जोशी यांनी अनुमोदन दिलें व ठराव सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आला.

(३) यानंतर सभेंत ठराव मान्य झाला तो येणेंप्रमाणें :—

"सबंध तळमजल्यावर सभागृह सर्व सुखसोयींसह बांधण्यास १०००० रु. लागतील असा अंदाज आहे. तेव्हा ही रक्कम पुरी करण्यास अिमारतनिधींतून रु. ३००० पर्यंत या कामीं खर्च करण्याकरिता कार्यकारी मंडळास अधिकार देण्यांत येत आहे."

सूचक—प्रिं. ध. रा. गाडगीळ. अनुमोदक—श्री. य. रा. दाते.

(४) यानंतर प्रिं. ध. रा. गाडगीळ यांनी नियोजित 'पटवर्धन स्मारक सभागृह' बांधून झाल्यावर त्याचें ट्रस्टडीड परिषदेच्या ट्रस्टींच्या नांवें करण्यांत यावें अशा अर्थाचा ठराव सभेपुढे मांडला व त्यास श्री. य. रा. दाते यांनी अनुमोदन दिलें. चर्चा झाल्यावर या प्रश्नाचा विचार वार्षिक साधारण सभेंत व्हावा असें बहुतेक सभासदांचें मत दिसल्यावरून प्रिं. ध. रा. गाडगीळ यांनी अध्यक्षांच्या परवानगीने मांडलेला ठराव परत घेतला.

(५) प्रो. द. वा. पोतदार यांनी "संकल्पित 'माधवराव पटवर्धन सभागृहा'ची सर्व योजना व तजवीज करून काम पुरें करून घेण्याचा अधिकार ही साधारण सभा कार्यकारी मंडळास देत आहे." असा ठराव सुचविला व त्यास प्रो. वा. म. जोशी यांनी अनुमोदन दिलें. ठराव सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आल्यानंतर अध्यक्षांनी सभा विसर्जन केली.

परिषद्वार्ता

(चिटणीसांकडून)

ता. २४ नोव्हेंबर १९४० या दिवशीं भरलेल्या कार्यकारी मंडळाच्या सभेंत रत्नागिरी संमेलनांतील १७ व्या ठरावाच्या अंमलबजावणीसंबंधाने पत्रिकासमितीने केलेल्या शिफारशींचा विचार करण्यांत येअून त्यांस मान्यता देण्यांत आली. त्याचप्रमाणे कै. माधवराव पटवर्धन स्मारक समितीने नियोजित माधवराव पटवर्धन सभागृह बांधण्यासाठी देअू केलेल्या रु. ७००० रकमेचा व अटींसंबंधी चर्चा होअून साधारण सभेस शिफारशी करण्यांत आल्या.

संमेलन— सोलापूर येथे भरणाऱ्या आगामी म. सा. संमेलनाच्या स्वागत मंडळाची गेल्या महिन्यांत स्थापना होअून संमेलन कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत आलें. **कार्याध्यक्ष**: श्री. वि. भि. साठे; **कार्योपाध्यक्ष**: श्री. बापूराव जक्कल, श्री. अत्तरदे व श्री. रा. शं. राजवाडे; **खजिनदार**: प्रो. गो. प. पटवर्धन; **संयुक्त सरचिटणीस**: श्री. शं. नी. जामदार व श्री. द. व. मुद्गल; **चिटणीस**: श्री. बसलिंगप्पा शेटे, प्रो. मेहेता, श्री. शं. गो. पटवर्धन, श्री. ना. न. दामले व श्रीमती सरस्वतीबाअी किर्लोस्कर.

संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळांत सोलापूर शहरांतील व जिल्ह्यांतील मिळून २४ सभासदांची नेमणूक झाली आहे. संमेलनाच्या कार्याच्या मार्गदर्शनाकरिता सोलापूर नगरवासीयांचें अेक सल्लागार मंडळहि नेमण्यांत आलें आहे.

संमेलनाध्यक्षपदासाठी ता. ६ जानेवारीपर्यंत सुचविलेल्या १७ नांवांपैकीं सहांनी आपली संमति देण्याचें नाकारिलें व दोघांकडून स्मरणपत्रें पाठविलीं असतांहि कांहीच अुत्तर आलें नाहीं. अुरलेली नअू नांवें घटनेच्या नियमाप्रमाणे नियामक मंडळाच्या सदस्यांकडे रीतसर निवडणुकीसाठी पाठविण्यांत आलीं असून मतमोजणी ता. ५ फेब्रुवारी या दिवशीं होणार आहे.

परीक्षा— प्रतिवर्षाप्रमाणे यंदाहि प्राज्ञ व विशारद या परीक्षा नोव्हेंबर १९४० मध्ये घेण्यांत आल्या. 'प्राज्ञ'परीक्षेसाठी अेकूण ६९ अर्ज आले होते. अुपस्थित अुमेदवारांची संख्या ६३ होती. त्यांपैकी खालील ४६ अुमेदवार यशस्वी झाले :—

प्राज्ञ परीक्षा

मुंबअी केंद्र

दुसरी कक्षा— श्री. मालतीबाअी परचुरे, श्री. विष्णु श्रीधर फणसळकर, श्री. गुरुनाथ राधाकृष्ण शिरोडकर.

तिसरी कक्षा— श्री. शशिशेखर काशीनाथ आठल्ये, श्री. भगवान विष्णु काकिर्डे, श्री. वसंत शंकर कुळकर्णी, कु. अिंदुमती बाळकृष्ण गोडबोले, श्री. केशव शिवराम टिळक, श्री. शारंगधर शामजी पहिलवान, कु. नर्मदा दत्तात्रेय पेंढारकर, श्री. वसंत जनार्दन फाटक, श्री. गणेश नारायण सप्रे, कु. मंदाकिनी दत्तात्रेय साठे.

अनुक्रमणिका

पुणें केंद्र

दुसरी कक्षा— श्री. श्रीराम हरि अत्तरदे, कु. सिंधू मोरेश्वर आपटे, श्री. लक्ष्मण मारुति कानडे, श्री. चिमणलाल ताराचंद गुजर, श्री. दामोदर महादेव गोवित्रीकर, श्री. तुकाराम अेकनाथ डांगरे, श्री. भिकू नाना सावळे, श्री. रंगनाथ गोविंद सुभेदार.

तिसरी कक्षा— श्री. काशीनाथ जयराम काजरेकर, श्री. दत्तात्रेय रामकृष्ण कुलकर्णी, श्री. नरहर शंभूराव कुलकर्णी, श्री. नरहर चिंतामण केळकर, श्री. गोपीनाथ लक्ष्मणराव खत्री, श्री. भिकाजी गणेश गोखले, श्री. मुकुंद यशवंत जोशी, श्री. विठ्ठल नारायण ठकार, श्री. गणेश रघुनाथ दीक्षित, श्री. प. उर्फ अण्णा शंकर देशमाने, श्री. देवराम श्रीपत नारखेडे, सौ. सुभद्राबाअी लक्ष्मण पाचे, श्री. जयवंत भिकाजी पाटील, श्री. गणपत विठू माळी, श्री. श्रीपाद दत्तात्रेय वैद्य.

अिंदूर केंद्र

दुसरी कक्षा— श्री. त्र्यंबक गणेश तर्टे.

तिसरी कक्षा— सौ. सरलाबाअी दिगंबर कोरान्ने, श्री. माधव सीताराम गवारीकर, श्री. वसंत गणेश देशमुख, श्री. बाळकृष्ण अनंत लोकरे.

सांगली केंद्र

दुसरी कक्षा— श्री. विष्णु धोंडो गोरे, श्री. त्र्यंबक शिवराम देशपांडे.

तिसरी कक्षा— श्री. अनंत जनार्दन ओगले, कु. सोनू वासुदेव कुलकर्णी, श्री. नारायण दामोदर देशपांडे, श्री. राघवेंद्र श्रीनिवास नाडपुरोहित.

विशारद परीक्षा

'विशारद' या परीक्षेसाठी ११ अुमेदवारांचे अर्ज आले होते पैकी ९ अुमेदवारांस अुपस्थित होतां आलें. त्यांतील खालील ४ अुमेदवार यशस्वी झाले:—

दुसरी कक्षा— श्री. श्रीराम हरि अत्तरदे, पुणें; श्री. जगन्नाथ गणेश यादव, सांगली.

तिसरी कक्षा— श्री. माधव कृष्ण बेहेरे, पुणें; श्री. प्रभाकर लक्ष्मण सासवडकर, पुणें.

अितर— सिंध सरकाराकडून होत असलेल्या मराठीच्या व गुजरातीच्या गळचेपीचा निषेध करण्यासाठी पुणें नागरिकांची सभा भरविण्यास म. सा. परिषदेने श्री. दि. वि. काळे, श्री. चिं. ग. कर्वे यांची योजना केली. ही जाहीर सभा ता. १५ डिसेंबर १९४० या दिवशीं श्री. ज. स. करंदीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरून पुढील ठराव सर्वानुमतें मान्य करण्यांत आला :—

"पुण्यांतील नागरिकांची ही सभा, सिंध सरकाराने बिगरसिंधी प्राथमिक शाळांना मिळणारी सरकारी मान्यता व मदत थांबविण्याबद्दलच्या नुकत्याच केलेल्या ठरावाचा निषेध करते आणि सदर ठरावामुळे सिंध प्रांताच्या अुत्कर्षाला कारणीभूत झालेल्या सिंधीतर मराठी व गुजराती समाजांना होणारा अन्याय व अडचण तात्काळ दूर करण्याविषयी आग्रहाची सूचना करते."

हा ठराव डॉ. र. पु. परांजपे यांनी सभेपुढे मांडला व त्याच्या पुष्ट्यर्थ श्री. दा. वि. गोखले, श्री. य. रा. दाते, श्री. ल. गं. काळे, श्री. शंकरराव चव्हाण अित्यादि वक्त्यांची भाषणें झालीं. या ठरावाच्या प्रती सिंधचे गव्हर्नर व सिंध सरकारचे पंतप्रधान यांजकडे पाठविण्यांत आल्या. याबद्दलची पोच परिषदेच्या कार्यालयांत अद्याप आली नाही.

हिंदी साहित्य संमेलनानिमित्त पुण्यास आलेल्या पं. श्रीरामशर्मा, संपादक, 'विशाल-भारत' व अितर हिंदी साहित्यिकांनी परिषदेच्या कार्यालयास भेट दिली व लिपीसंबंधी बराच विचारविनिमय झाला.

पुण्याच्या काणे-सत्कार-समितीकडून श्री. पां. वा. काणे यांचें तैलचित्र म. सा. परिषदेस नजर करण्यांत आलें. याबद्दल परिषद् या स्मारक-समितीची आभारी आहे.

धारवाड येथे डिसेंबर १९४० मध्ये भरलेल्या २५ व्या कन्नड साहित्य संमेलनास म. सा. परिषदेतर्फे प्रतिनिधि म्हणून प्रो. वि. मा. दी. पटवर्धन व श्री. स. रं. सुंठणकर यांची योजना करण्यांत आली.

नवीन साधारण सभासद

पुणें

१ श्री. शिवराम श्रीपाद वाशीकर, दादर
२ श्री. बाळकृष्ण गणेश मुर्डेश्वर, मुंबअी
३ श्री. विठ्ठल रामजी मुत्तेपवार, अुमरी
४ श्री. विश्वनाथ अमृतराव देशिक, ,,
५ श्री. गंगाधर अण्णाजी दिमोटे, जव्हार
६ श्री. बापूराव शिवराम नाअीक, मुंबअी
७ श्री. अ. ह. लिमये
८ श्री. शांताराम अुर्फ शामराव नीळकंठ ओक
९ श्री. दत्तात्रेय विष्णु देवधर
१० डॉ. गजानन विठ्ठल देसाअी
११ श्री. शंकर दामोदर चितळे
१२ श्री. नारायण माधव संत

तहहयात

डॉ. श्रीकृष्ण सखाराम भावे, बडोदें

परिभाषा चर्चा मंडळवृत्त

अहवालाच्या तिमाहींत मंडळाच्या पांच बैठकी झाल्या. ता. २१ नव्हेंबर आणि १६ डिसेंबरच्या बैठकींत श्री. रा. का. भिडे यांनी अनुहरण किंवा अनुवंशता (Heredity) विषयक कांही परिभाषा मांडली. याच विषयावर ता. २२ जानेवारीच्या सभेंत प्रो. स. वि. आपटे यांनी स्वतःला मान्य असलेली परिभाषा व्याख्यानद्वारा मांडून दाखविली. या विषया-वरील चर्चा अद्याप पुरी व्हावयाची आहे.

ता. १७ डिसेंबरच्या बैठकींत प्रो. डॉ. दि. धों. कर्वे यांनी रसायनपरिभाषे-विषयींचे स्वतःचे कांही विचार मांडले. ते थोडक्यांत असे:—

रसायनपरिभाषाविषयक शब्दांचे दोन वर्ग— (१) ज्यांचा अर्थ कळणें जरूर आहे; ज्यांच्या अर्थावरून विशिष्ट प्रकारच्या घटना, क्रिया, विशिष्ट तऱ्हेने बनलेले पदार्थ अित्यादि-कांचा बोध होतो; (२) जे शब्द केवळ पदार्थांचीं नांवें आहेत.

पहिल्या प्रकारासाठी सार्थ, सुटसुटीत शब्द बनवावे. त्यांपासून संयुक्त शब्द, धातुसाधितें वगैरे बनूं शकतील अशी काळजी घ्यावी.

पूर्वी माहीत असलेल्या पदार्थांच्या नांवांपैकी सोनें, रुपें वगैरेसारखीं जीं नांवें प्रचारांत आहेत तीं किंवा त्यांचीं संस्कृत रूपें स्वीकारावींत. अलीकडे शोध लागलेल्यांपैकी रेडियम्, क्रोमियम् वगैरेसारखीं गुणधर्मद्योतक नांवें आहेत त्यांना अन्वर्थक शब्द बनवावेत. कोलंबियम्, जर्मेनियम् वगैरेसारखीं जीं नांवें संशोधकांनी आपल्या देशादिकांच्या स्मरणार्थ दिलीं असतील तीं तशींच स्वीकारावींत.

रसायनपरिभाषेविषयींचें हें स्थूल धोरण बैठकींत मान्य झालें असून तदनुसार चालू वर्षी रसायनपरिभाषानिश्चितीचा प्रश्न हातीं घ्यावा असें ठरलें आहे.

ता. १६ जानेवारीच्या बैठकींत प्रो. रा. न. जोशी यांनी 'वैश्वकिरण' (कॉस्मिक रेज) या विषयावर व्याख्यान दिलें. आधुनिक वास्तवशास्त्रांतला हा अेक चित्ताकर्षक विषय असल्यामुळे प्रो. जोशी यांचें हें व्याख्यान 'पत्रिके'च्या वाचकांना बहुधा लेखरूपाने लवकरच मिळूं शकेल अशी अपेक्षा आहे.

(२) औद्भिदभाषासमितीच्या अेकंदर २१ बैठकी झाल्या. या बैठकींत औद्भिद-शास्त्रांतल्या अेका अंगाविषयींची म्हणजे बाह्यरूपविचारा(morphology)विषयींची परिभाषा पुरी झाली आहे. तूर्त या परिभाषेवर थोडेसे संस्कार चालू आहेत.

(३) हिंदी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने पुण्यास आलेल्या परप्रांतीय विद्वानांशीं परस्परपरिचयाचा आणि अनौपचारिकरीत्या कांही थोडा विचारविनिमय करण्याचा योग ता. २७ डिसेंबर रोजीं जुळून आला. या दिवशीं परिभाषामंडळाच्या चिटणिसांच्या विनंती-वरून डॉ. सत्यप्रकाश, श्री. दुलारेलाल भार्गव, सौ. सावित्रीदेवी भार्गव, श्री. पुत्तनलाल विद्यार्थी, व श्री. रामचंद्र टंडन यांनी परिषदेच्या कार्यालयाला भेट दिली. या वेळीं हिंदी संमेलनाच्या 'विज्ञान' विभागाचे अध्यक्ष डॉ. सत्यप्रकाश यांनी हिंदी वाङ्मयांतील शास्त्रीय ग्रंथांविषयी थोडक्यांत माहिती सांगितली. स्थानिक साहित्यिकांपैकी आणि शास्त्राभ्यासांपैकी श्री. के. नारायण काळे, प्रो. रा. ना. जोशी, प्रो. द. बा. लिमये, श्री. श्री. के. क्षीरसागर, प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, श्री. ह. पु. परांजपे, प्रो. स. वि. आपटे, श्री. य. रा. दाते अित्यादि-कांनी सभेच्या कामांत भाग घेतला.

(४) प्रो. डॉ. दि. धों. कर्वे यांनी 'सृष्टिज्ञान' संपादकमंडळाच्या वतीने प्रकाशित झालेल्या 'पदार्थविज्ञान' आणि 'रसायन'विषयक परिभाषाकोशाची अेकेक प्रत परिभाषा-मंडळास नजर केली. याबद्दल 'मंडळ' अुभयतांचें ऋणी आहे.

त्र्यं. गो. ढवळे
कार्यवाह, परिभाषा-चर्चामंडळ.

अनुक्रमणिका

अल्पावधींतच सदभिरुचीच्या वाचकवर्गाच्या
पूर्ण पसंतीस उतरलेलीं,—
वाचनालयें व शिक्षणसंस्था यांना अवश्य संग्राह्य अशीं

आमचीं नवीं प्रकाशनें

१. **पुनर्भेट भाग ५ वा—** य. गो. जोशी यांच्या गोष्टी. किं. १। रु.

२. **प्रहार—** सामाजिक कादंबरी. ले. प. त्रिं. सहस्रबुद्धे, दोनरंगी कव्हर. किं. १। रु.

३. **घरंदाज—** सामाजिक नाटक. ले. प्रो. ना. बा. पराडकर. किं. १२ आ.

४. **उल्कापात—** वि. वि. बोकील यांचा कथासंग्रह. किं. १॥ रु.

५. **सहवास—** (काव्यसंग्रह) ले. 'इंदिरा' व ना. मा. संत. दोनरंगी कव्हर. किं. १२ आणे.

६. **फार फार सुंदर शहर—** लहान मुलांसाठी गोष्टींचें सचित्र पुस्तक. लेखक भा. रा. भागवत. किं. ६ आणे.

आगामी

● **रुपेरी पडद्यामागे—** लेखक शरच्चंद्र गुण्ये, बी. एस्सी., (महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेंतून क्रमशः प्रसिद्ध झालेलें) सिनेमातंत्रविषयक सशास्त्र माहितीचें, स्वानुभवावर आधारलेलें पुस्तक. किंमत १ रुपया.

● **न बोलायच्या गोष्टी—** लेखक यशवन्त गणेश वझे, बी.ए., एल्एल्.बी. रोजच्या व्यवहारांतल्या पण बुद्धिपुरस्पर उपक्षिलेल्या अशा, समाजाला अत्यंत जिव्हाळ्याच्या विविध विषयांवर आधारलेल्या कथांचा संग्रह. किं. १ रु.

आर्यसंस्कृति प्रकाशन
टिळक रस्ता, पुणें शहर.

म्हटल्यानंतर प्रो. जोशी यांनी अध्यक्षांची सूचना मांडली. ते म्हणाले, आजचे नियोजित अध्यक्ष महाराष्ट्रांतील आजच्या अत्यंत लोकप्रिय अशा चार-पांच कादंबरीकारांपैकी अेक आहेत. शिवाय ते कला आणि वाङ्मय या विषयांवर स्वतंत्र बुद्धीने विचार करणारे मार्मिक टीकाकार आहेत. त्यांच्याकडून आपणांस कांही तरी नवीन विचार अैकावयास मिळतील अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही. प्रो. माचवे यांनी दुजोरा देतांना अध्यक्षांच्या राजकारणविषयक कामगिरीचाहि अुल्लेख केला. त्यानंतर टाळ्यांच्या गजरांत अध्यक्ष स्थानापन्न झाले. त्यानंतर मंडळाचे अुपाध्यक्ष डॉ. दिवेकर यांनी त्यांना पुष्पहार अर्पण केला. नंतर अध्यक्षांनी आपलें अत्यंत विचारपरिप्लुत व आवेशयुक्त भाषण वाचून दाखविलें. "व्यक्ति आणि विश्व यांच्या नवनव्या संगतींतून निर्माण होणारें नवनवें साकल्य म्हणजेच नानाविध कलाकृति. कलेंत व्यक्त होणारी वास्तवता आणि नजरेस दिसणारी वास्तवता यांत विशाल अंतर आहे. व्यक्ति आणि विश्व यांची अनुभवजन्य नवी संगति नवा दृष्टिकोन मानवामानवांतील नवीन अधिक अर्थपूर्ण नातें 'नवी मानवता' नव्या मानवतेच्या जाणीवेमुळे ध्वनित होणारी व्यक्ति आणि समाज यांचें नवें साकल्य आणि नव्या साकल्यांतून व दूर दूर दिसणारीं नवीं क्षितिजें हींच कलेंत व्यक्त होणाऱ्या वास्तवतेचीं प्रथम-चिन्हें आहेत. पूर्वसिद्ध, रूढ सामाजिक निष्ठेवरील विश्वास ढासळल्याखेरीज कलेला अनुकूल अशी भूमिका अस्तित्वांत येणें अशक्य आहे. वर्तमान समाजसंघर्षांत जीवन व्यतीत करतां करतां प्रत्यक्ष अनुभवास येणारी वास्तवता कलात्मक रीतीने व्यक्त करण्याकरिता जो व्यक्तित्व-विकास, आत्मप्रत्ययावरील विश्वास, नव्या जाणिवेची नवी दृष्टि, नव्या मानवतेचा साक्षात्कार, नव्या वास्तवतेचें दर्शन आणि रूढ प्रतिष्ठांचा मर्मभेदी प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य अित्यादि गोष्टींचा महाराष्ट्रीय कलावंतांमध्ये प्रादुर्भाव झाला तरच महाराष्ट्रांत अुत्तम कला निर्मिति होअील." असा त्यांच्या भाषणाचा मुख्य विषय होता. अध्यक्षीय भाषणानंतर मंडळाचे चिटणीस रा. पु. रा. टिल्लू यांनी संस्थेचा वार्षिक वृत्तान्त वाचून दाखविला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं आजचीं मराठी नियतकालिकें समाजाच्या अभिरुचीस अनिष्ट वळण लावीत आहेत या विषयावर चुरशीची चर्चा झाली. चर्चेंत डॉ. दिवेकर, प्रो. जोशी, श्री. दि. ना. डांगे, श्री. खेडकर, झोकरकर, कु. शिर्के, प्रो. माचवे अित्यादींनी भाग घेतला होता. आजच्या नियतकालिकांतून येणाऱ्या वैयक्तिक टीका, अश्लील विनोद अित्यादि प्रकारां-वर बहुतेक वक्त्यांनी भर दिला. व कांही वक्त्यांनी आपल्याला या गोष्टी पाहिजे असतात म्हणून त्या खपतात, वैयक्तिक निंदा कित्येक वेळां समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने अवश्यक असते, आपल्या देशाच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे अशा प्रकारचें वाङ्मय निघतें व खपतें अित्यादि मुद्दे पुढे मांडले. अध्यक्षांनी समारोप करतांना असें सांगितलें की जोपर्यंत शासनसंस्था आपल्या हातांत नाही तोपर्यंत या प्रकारांबद्दल नुसती शाब्दिक चर्चा करण्यांत कांही अर्थ नाही. तेव्हा या सर्व गोष्टींचें मूळ जें राज्यतंत्र त्याला हात घालण्याचा प्रयत्न व्हावयास पाहिजे. यानंतर डॉ. दिवेकर यांनी अध्यक्षांचे यथोचित अशा शब्दांत आभार मानल्यावर 'वंदे मातरम्' गीत होअून सकाळचा कार्यक्रम संपला.

संध्याकाळीं चार अेक वाजतां श्री. काळेले (अिंदूर), श्री. झोकरकर (देवास), श्री. आष्टेवाले यांचें काव्यगायन झालें व त्यानंतर 'कला व प्रगति' या विषयावर श्री. पु. य. देशपांडे यांचें व्याख्यान सुमारें सव्वा तासपर्यंत झालें. रात्रौ गायन-वादनाचा कार्यक्रम होअून अुत्सव समाप्त झाला.

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेचीं पहिलीं बारा वर्षें

अर्थात्

पत्रिकेच्या अंकांचीं वर्षशः बांधलेलीं बारा पुस्तकें

दर पुस्तकांत अभिप्राय, अैतिहासिक, चरित्रें, निबंध, पुस्तकपरीक्षण, भाषिक शंकाचर्चा, सामाजिक, अित्यादि विषयांवर सदरें असून, सर्व मिळून महाराष्ट्र-भाषा, वाङ्मय, समाज, अितिहास यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील नवीन विद्वत्ताप्रचुर विचार आणि माहिती मिळणार आहे.

किंमत— सुंदर कापडी बांधणी विषयसूचीसह दर वर्षाच्या पुस्तकास ४ रुपये, परिषदेच्या सभासदांस २ रु ; ट. ख. निराळा.

वि. सू.— तेराव्या वर्षाच्या पुस्तकांच्याहि बांधीव प्रती तयार आहेत, परंतु या प्रत्येक प्रतीस सभासदांसहि ४ रुपये पडतील; ट. ख. निराळा.

‘मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा अितिहास’

महानुभावअखेर

लेखक— कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे, आकार– रॉयल अष्टपत्री, पृष्ठें– १२५. अुत्तम बांधणी. किंमत फक्त अेक रुपया. परिषदेच्या सभासदांस बारा आणे; ट. ख. वेगळा.

विशेष माहितीसाठी लिहा :—

चिटणीस,

म. सा. परिषद्, टिळक रस्ता, पुणें २.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळक रस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यालयांत परिषदेकरिता वामन मल्हार जोशी यांनी प्रसिद्ध केलें.